

4077
(Ba)
Indk 2121
CAMBRIDGE, MASS.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1203.

भाट्टदीपिका ।

BHĀṬṬA DĪPIKĀ

A WORK
BELONGING TO THE PŪRVVA MIMĀNSĀ SCHOOL OF
HINDU PHILOSOPHY
BY
KHAṆḌA DEVA

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA.
VOL. II, FASCICULUS I.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUABITCH, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc. 2-4 @ /10/ each	...	Rs. 1	4
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Agni Purāna, Fasc. 3-14 @ /10/ each	...	7	8
Aitarāya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14	6
Aitareyalocana	...	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	...	2	8
Aphorisms of Sāṅdilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	...	1	0
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
*Atharvana Upanishad, Fasc. 3-5 @ /10/ each	...	1	14
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	0	10
Aṅgavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Avadāna Kulpalātā, (Sana. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	11	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
Bālam Bhaṭṭā, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ each	...	2	8
*Bhāmati, Fasc. 4-8 @ /10/ each	...	3	2
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Brahma Sūtra, Fasc. 1 @ /10/ each	...	0	10
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	2	8
Bṛhadharma Purāna, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3	12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	3	2
Āṭadūṣaṇī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	8	0
Āṭapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Āṭasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-12 @ /10/ each	...	7	8
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	...	1	4
Ālokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	8	12
*Āraṇṭa Sūtra of Āpastamba, Fasc. 9-17 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Āṅkhāyana, Vol I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	10	0
Āri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	1	4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
*Gobhīliya Grhya Sūtra, Fasc. 4-12 @ /10/ each	...	5	10
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	...	2	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	...	17	8
Kūrma Purāna, Fasc. 3-9 @ /10/ each	...	4	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	3	0
*Lalitavistara, Fasc. 3-6 @ /10/ each	...	2	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	...	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	18	2
Manuṭikā Saṅgraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	9	0

भाट्टदोषिका ।

उत्तरपटकम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अतिप्रमाणत्वात् ॥ एवं साधिकारे उपदेशेऽवगतेऽधुना तद-
धीनसिद्धिरतिदेशो निरूप्यते । अतिदेशोनाम, यः पदार्थो-
यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितस्तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धि-
त्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गताबोधकं प्रमाणम् । भवति
हि प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येत्येवमादिवाक्यं प्रयाजादिपदार्थानां
यादृशोपकारद्वारा आग्नेयाद्यङ्गत्वेनावधारितानामग्नेयादिसम्बन्धित्वेन
रूपेण तादृशोपकारद्वारा सौर्याद्यङ्गत्वबोधकम् । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषीत्यपि च तदीयब्राह्मणवत्त्वज्ञापनद्वारा तदीयधर्माणां ब्राह्म-
णार्थभूतानामुक्तरीत्यैव विकृत्यङ्गत्वबोधकम् । मासमेकमग्निहोच-
मित्यग्निहोचनामापि तदीयधर्मवत्त्वलक्षणया गौर्णैव चोक्तविधाङ्ग-
त्वबोधकम् । एवं स्नानापत्यतिदेशे आश्रयतो धर्मातिदेशेऽपि च
सचक्षुसमन्वयो बोधः ।

अथ च दर्शपूर्णमासादीनां स्वर्गाद्यङ्गत्वेनावधारितानां तेनैव
द्वारेण पापचयाद्यङ्गताबोधके यावज्जीवादिवाक्येऽतिप्रसङ्गवारणाय
तत्सम्बन्धित्वरूपेणेति विशेषणम् । न हि दर्शादिः स्वर्गसम्बन्धित्वेन
रूपेण पापचयार्थता । प्रमाणाभावात् । अपि तु दर्शत्वादिनैव ।

प्रकृते तु प्रयाजादीनामाग्नेतिकर्तव्यतात्वेनैवानुगमात्तदेव विद्वत्ति-
सम्बन्धितावच्छेदकम् । पुरोडाशकपाशादेश्च पुरोडाशसम्बन्धित्वे-
नावधारितस्य तेनैव रूपेण तुषोपवापाङ्गत्वात्तद्बोधकवाक्येऽति-
प्रसङ्गवारणाय तादृशोपकारद्वारेति विशेषणम् । पुरोडाशे अधि-
करणत्वेन तुषोपवापे करणत्वेनेति* तच्च द्वारभेदात् । केचित्तु
सादृश्यकल्पितवाक्यत्वमतिदेशत्वमित्याहुः । तदतिदेशान्तरेष्वप्याप-
कत्वादुपेक्षितम् ।

अतिदेशनिरूपणोपोद्घातत्वेन चेदं निरूप्यते । किं प्रयाजा-
दीनासुपदेशेन प्रकृतिमाचार्यत्वसुत प्रकृतिविद्वत्तिसाधारण्यमिति ।
साधारण्ये हि अतिदेशवैयर्थ्यमित्युपोद्घातता । तच्च यद्यपि प्रया-
जादिषु आग्नेयादिमात्रविषयकप्रकरणादेर्विशेषविषयत्वं, तथापि
तत्कल्प्यस्य वाक्यस्य प्रयाजादिभिर्यजेतेत्येतादृशस्यैव कल्पनं, न तु
प्रयाजादिभिराग्नेयादिः कार्यं इति । आग्नेयादिभेदेनानेकवाक्य-
कल्पनापत्तेः । नापि दर्शनपूर्वमाद्यौ कार्याविति । तथात्वे तु उद्देश्य-
वाचकस्य विधिवाचकस्य पदद्वयस्य च कल्पनापत्तेः । तच्च च
यागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थत्वमिद्विद्विः ।

न हि तच्च प्रयाजादिविशिष्टयागकरणकप्रकृतभावनाविधिर्षेन
विशिष्टक्रयविधिवत्प्रयाजादीनां प्रकृतभावनायामेवान्वयात्पार्ष्टिका-
न्वयेऽपि प्रकृतयाग एवान्वय इत्याशङ्क्येत । भावनानां त्वत्पत्ति-
वाक्यादेव प्राप्तत्वाच्च विशिष्टविध्याशङ्का । उत्पत्तिवाक्येभ्येव तु

* पुरोडाशे स्वप्रयोजकौभूतरूपाधिकरणत्वेन तुषोपवापे स्वाप्रयो-
जकौभूतोपवापकरणत्वेनेति,—इति सो० पुस्तके षाठः ।

प्रथाजादिवैशिष्ट्यं भिन्नवाक्यत्वादेवासम्भवि । न हि तत्तद्वाक्यार्थ-
बोधनेसायामनश्वितस्य प्रथाजादेर्वाक्यैकवाक्यतावेसायामन्वयसम्भवः ।
सङ्गदुश्चरितस्य विधेरैकह्यैकैकशब्दबोधजनकत्वमिति निश्चयमात् ।
अतो न प्रथाजादीनां प्रकृतिमात्रगामित्वम् ।

अथवा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं न स्वर्ग-
सम्बन्धपरम् । सार्वकाम्यवाक्येनैव प्राप्तेः । अपि तु समिदादि-
वाक्यैकवाक्यतया चागोहेऽग्रेण प्रथाजादिविधिपरम् । अतस्य तत्र
चागत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्सर्वार्थता ।

न च तत्र दर्शपूर्णमासपदं उद्देश्यविशेषणं उद्देश्यसमर्पकमेव
वाऽस्त्विति शङ्क्यम् । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदापत्तेः । धातोर्द्देश्य-
परत्वे सम्भवति उपपदस्याऽन्याय्यत्वाच्च । अतस्य तत्रत्यदर्शपूर्णमासपदं
इत्या कास्यपरमेव सत्सर्वथागेषु च इत्येति वाक्यप्राप्तकालानुवाद-
कम् । अधिकरणस्यापि करणत्वाच्च तृतीया । तथा स्वर्गकामपदं
चावयुत्यानुवादः । सर्वथा सर्वधर्माणां सर्वफलवदर्थत्वसुपदेशेनैवेति
न कश्चिदतिदेशः । एवं च समानमितरत् श्येनेनेत्याद्यनुवाद एव ।
अग्निहोचमित्यादि नामापि सिंद्धो देवदत्त इतिवत्सिद्धसादृश्यं
तत्प्रत्यन्यायमेव वाऽऽदाद्यानुवादकमिति प्राप्ते ।

यद्यपि यागानुवादेन धर्मविधिसूत्राणि अनुवादस्य सति
सम्भवे सन्निहितगामित्वनिश्चयमाङ्गीर्यैर्भिर्धजेतेतिवत्प्रकृतिमात्रगामि-
त्वम् । विशेषतश्च नवमाद्यन्यायेन यागस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्व-
साधनत्वसूत्रार्थमपि प्रकरणानुप्रवेशः ।

वस्तुतस्तत्पत्तिवाक्येष्वकाङ्क्षावलेनेष्टसामान्यस्य भाष्यत्वकल्पन

वदितिकर्तव्यतासामान्यस्वापौत्यमिति पदकल्पनयाऽन्वयस्वीकारा-
 त्स्वर्गादिवाक्यवच्च प्रथायादिवाक्यानां विशेषसमर्पकतया तद्देव
 वाक्यैकवाक्यतोपपत्तेरंशवचविशिष्टविजातीयभावनाया एव विधाना-
 त्पार्ष्टिकान्वये च प्रकृत एव तद्भावनाकरणीभूते चाग्रेऽनुयाहकत्व-
 कल्पनाच्च सर्वार्थमौपदेशिकम् । उत्पत्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामा-
 न्यान्वयाच्च न स्रष्टदुश्चरितस्य विरूपानेकबोधजनकता । वाक्यैक-
 वाक्यताजन्यबोधस्तु न अतुतशाब्दबोध इति न स्वरूपनाभावबोधजन-
 कत्वमप्येकस्य । अतः पारिप्लवकत्वाभावादधर्मकानामैत्राग्नादीनां
 धर्माकाङ्क्षायामतिदेशसिद्धिः ।

यन्तु मूले अतिदेशसिद्ध्यर्थं चञ्चिप्रयुक्तत्वं वा धर्माणां अपूर्व-
 प्रयुक्तत्वं वेति चिन्तान्तरं कृतं, तच्चञ्चिप्रयुक्तत्वेऽपि प्रकृतचञ्चिप्रयुक्त-
 त्वोपपत्तेरितरथाऽपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि तदनापत्तेर्नावमिकेन पौनरुक्त्यापत्ते-
 रसोपेक्षितम् । स चातिदेशोद्विविधोवचनातिदेशोनामातिदेशश्चेति ।
 आद्योऽपि प्रत्यक्षवचनातिदेशोऽनुमितवचनातिदेशश्चेति । अनुमित-
 वचनातिदेशोऽपि त्रिविधः । सादृश्यकल्पितवचनातिदेशः । स्थाना-
 पन्निकल्पितवचनातिदेशः । आश्रयोपस्थितिकल्पितवचनातिदेश-
 श्चेति ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥ ० ॥

समान ॥ तच्च प्रत्यक्षवचनातिदेशो निरूप्यते । इषुर्नामैकाहो-
 ष्योतिष्टोमविकारः । तच्च प्राकृते साञ्चि वषट्कारनिधनमाद्यातम् ।
 प्राकृतविद्युतौ च इष्वाकारत्वं, सोप्ते प्राकृते सप्ताहाख्यं साम । ततः
 समानमितरच्छेनेनेति अतम् । तत्किमनुवाद उतातिदेशविधि-
 रितिचिन्तायाम् । इतरशब्दस्य सञ्चिहितवचनत्वेन लोके प्रसिद्धत्वा-

ज्ञास्य अस्मिन्नहितश्लेनवैशेषिकधर्मवाचित्वम् । तेषामस्मिन्नहितत्वात् । अपि तु ये ज्योतिष्टोमातिदेशेन स्मिन्नहितास्तत्परत्वमेव ! तेषां च श्लेनेऽप्यतिदेशप्राप्तत्वेन श्लेनसादृश्योपपत्तेरनुवाद एवायमिति न श्लेनवैशेषिकाणां वचनातिदेश इति प्राप्ते ।

इतरशब्दस्य स्मिन्नहितवाचित्ववत्पूर्वोक्ततरतसदृशवाचित्वमपि लोकसिद्धम् । चैत्रमैत्रयोः कम्बलकौशेये देवे इतरद्विष्णुभिर्वाचेत्यत्र स्मिन्नहितपूर्वोक्ततरतसदृशवस्त्रादेरेव प्रतीतेः । अतस्य वार्तिककारीया पूर्वोक्तसादृश्यस्य अवाच्यत्वोक्तिरपेक्षणीयैव । ततश्च यत्स्मिन्नहितं प्राकृतं, न तत्पूर्वोक्तसदृशम् । अप्राकृतानां सप्ताहादीनां पूर्वोक्तत्वात् । यच्च सदृशं श्लेनवैशेषिकं अप्राकृतत्वसाधन्यात् न तत्स्मिन्नहितम् । ततस्त्वावभावाद्देवे अन्यतरस्मिन्वचनार्थवत्त्वाच्च स्मिन्निहितत्वात् सादृश्यपरिग्रहेण श्लेनवैशेषिकाणामेव इतरशब्देन ग्रहणम् । न ह्यन्यथा विध्यन्तराग्रेष्वभूतस्थानुवादस्यार्थवत्त्वं सम्भवति ।

ततश्च श्लेनसादृश्यवत्पूर्वोक्तसदृशं पूर्वोक्तभिन्नं, तद्विषयौ कुर्यादिति वाक्यार्थः । श्लेनसादृश्यं च श्लेननिष्ठाङ्गवृत्तिधर्मसमानजातीयधर्मवत्त्वम् । भवति हि श्लेननिष्ठाङ्गानां कष्टकवितोदनादीनां च धर्माः कष्टकवितोदनत्वादयस्तसमानजातीयास्त एव तद्वत्त्वं कष्टकवितोदनादौ । अतएव श्लेनपदं श्लेनाङ्गपरम् । न तु यथाश्रुतम् । न हि श्लेनप्रतियोगिकं सादृश्यं कष्टकवितोदनादौ सम्भवति । अतश्च फलतः श्लेनधर्मा एव पूर्वोक्तसदृशाः पूर्वोक्तभिन्नास्य कार्या इति पर्यवसितोऽर्थः । पूर्वोक्तसादृश्यं चाप्राकृतत्वेन प्राकृताङ्गसुद्विषयविहितत्वेन वा । तेन श्लेने च अपूर्वाधर्माः कष्टक-

वितोदनादयस्त इहाप्यतिदिश्यन्ते । ये वा श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो षोडशोऽथौषादयस्त एवातिदिश्यन्ते ।

अस्मिन् पक्षे नैतेषामेव नियम इति तन्मरत्नोक्तं, तद्वा-
न्तरसादृश्यत्यागे प्रमाणाभावादुपेक्षितम् । अस्मिन् पक्षे इषु-
यागोद्देशेनानेकपदार्थविधानायोगात्पदद्वयेन लक्षणया श्येनीयप्राकृ-
ताङ्गसम्बन्धिविकारमाश्लेषोद्देशेन विधानम् । यदा इतरपदे सञ्चि-
हितत्यागे प्रमाणाभावात्प्राकृताङ्गानामपि सोद्देशतया पूर्वमुक्तत्वा-
त्पूर्वाङ्गप्राकृताङ्गभिन्नतत्सदृशप्राकृताङ्गान्तराणामेवेतरपदेन* यद्-
णम् । तेषामतिदेशेन सञ्चिहितत्वात् । तादृशप्राकृताङ्गोद्देशेनैव च
श्येनसादृश्यविधिः ।

सादृश्यं चास्मिन् पक्षे श्येनीयप्राकृताङ्गवृत्तिधर्मसमानधर्मवत्त्वम् ।
स च धर्मः श्येने प्राकृताङ्गानुवादेन विहितो विकारो षोडशो-
ष्यौषादिः । अतएव सादृश्यं न श्येननिरूपितम् । अपि तु श्येनीय-
प्राकृताङ्गनिरूपितमेव । उपमानतावच्छेदकसम्बन्धेन श्येनवृत्ति-
धर्मस्य षोडशोष्यौषादेःस्यैव सम्बन्धेन प्राकृताङ्गत्वभावात् । उप-
मानतावच्छेदकसम्बन्धेनोपमेयवृत्तित्वे एवोपमानियमात् । अतएवा-
स्मिन् पक्षे श्येनपदं श्येनीयप्राकृताङ्गपरम् । ततश्च फलतस्तादृशधर्मा-
एव इत्थपूर्वसाधनौभूततादृशप्राकृताङ्गोद्देशेन विधीयन्ते ।

अतएव विधेयसामर्थ्यानुरोधेन श्येने यो विकारो यत्प्राकृताङ्गे
विहितस्तत्प्राकृताङ्ग एव सोऽच विधीयते । इतरथाऽप्राकृतकार्थ-

* प्राकृताङ्गान्तराणामितरपदेन,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

कारितापत्तेः । अतोऽस्मिन्नपि पक्षे विवक्षितगत्या इषुसम्बन्धित्वे-
 नैव तादृशश्लेणीयविकारविधिः । न चैवमस्मातिदेशस्य कल्पितत्वा-
 भावादानुमानिकवचनातिदेशापेक्षया प्राबल्येऽपि श्लेणेन समान-
 मिति पदद्वये तादृशविकारसञ्चयाया आवश्यकत्वान्नामातिदेशा-
 पेक्षया प्राबल्ये प्रमाणाभावः । नामातिदेशस्यलेऽग्निहोत्रपदेनान-
 भिहितानामेव धर्माणां सञ्चया, वचनातिदेशे तु समानपदे-
 नोक्तानामेव तादृशधर्माणां विधेयतावच्छेदकीभूतश्लेणीयप्राकृतान्न-
 वृत्तिविकारत्वावच्छिन्नत्वसिद्ध्यर्थं सञ्चयेति तस्य तदपेक्षया प्राब-
 ल्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चसञ्चरेषु ॥ चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि आद्यानि पञ्च
 हवीषि सधर्मकाणि विधाय वरणप्रघासेषु विहितानि । तेषां
 च विनिगमनाविरहेण अभ्यासात्कर्मान्तरत्वम् । वरणप्रघासस्य
 हविःसन्निधौ चैतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीषि ब्रह्माह्मणानीतराणि
 इति श्रुतम् । इतराणि वैश्वदेविकानीत्यर्थः । अथ च ब्राह्मण-
 स्यैवातिदेशः ।

अथपि चान्यत्रोपकारस्य तत्पृष्ठभावेन पदार्थानामेव चाति-
 देशो न तु पदार्थबोधकशास्त्राणां प्रयोजनाभावात्तथापीह सञ्च-
 षायां प्रमाणाभावाच्छास्त्रस्यैवातिदेशः । न च शास्त्रस्यैवातिदेशे
 तद्बोधितपदार्थानां प्राकृतोपकाराभावे उपकारान्तरकल्पनापत्ते-
 र्हृद्वाधानुपपत्तिः । शास्त्रस्यापि विजातीयोपकारजनकविजातीय-
 पदार्थप्रतिपादकतया निरूपितरूपस्यैवातिदेशादुपकारान्तरकल्प-
 नानुपपत्तोद्वाधोपपत्तेः । वस्तुतस्तु ब्राह्मणपदेनार्थविधायकवाक्य-

सोक्तत्वात्ताववा*दपेक्षितत्वाच्चाप्यर्थस्यैवातिदेशः । अतएवातिदेश-
स्यचक्षमपि नासङ्गतम् ।

तदिह हविर्विधायकवाक्यस्यैवेह ब्राह्मणपदेनोक्तत्वात्कार्यवादक-
स्यैव विधायकत्वादाकाङ्क्षाऽभावेन प्रधानातिदेशाभावेऽपि स्तुति-
मात्रस्यातिदेशो न लङ्गानाम् । तेषां स्तुत्याङ्गविधिविधेयत्वेन हवि-
र्विधिविधेयत्वाभावात् । अतएव वद्वेषप्रश्नोपपत्तेषु अग्निं मन्वन्ति
प्रसुवो भवन्ति, इत्यादिविधयोऽप्युपपद्यन्ते । अन्यथाऽतिदेशादेव
प्राप्तत्वेन वैचर्यमिति प्राप्ते ।

अङ्गविधीनामप्येतद्द्विविःसम्बन्धङ्गविधायकत्वेनैतद्ब्राह्मणत्वोपपत्तेः
ग्राह्यस्य महाविषयत्वसिद्ध्यर्थं अङ्गानां स्तुत्यातिदेशः । न
चापेक्षाक्रमेणैव सर्वान्वयादर्थभावनाया इतिकर्तव्यतापेक्षाया-
मङ्गातिदेशेऽवगते पश्चात्तद्विशिष्टार्थभावनाया विधिसम्बन्धावग-
मोत्तरं तस्य स्तुत्यपेक्षायां स्तुत्यातिदेश इति विरम्य व्यापारत्वा-
पत्तिः । इष्टयामान्यवदितिकर्तव्यतासामान्याच्चेपादेव तद्विशिष्ट-
भावनाविधिसिद्धेः स्तुत्यपेक्षावेत्यायामेवातिदेशप्रवृत्तेः । अतएवापु-
मानिकवचनास्तुतिदेशेऽपि अर्थवादातिदेशसिद्धिः । या त्वेवं सति
विश्वमिति आतिदेशिकार्थवादिकफलकल्पनाप्रसक्तिः, सा कौस्तुभे
एव निरस्ता ।

वस्तुतस्तु वाचनिकातिदेशस्य भिन्नवाक्यविधया प्रमाणत्वादुत्प-
त्तिवाक्ये इतिकर्तव्यतासामान्याच्चेप आवश्यक एव । न च प्राग्-

* ताववाद्,—इति व्या० पुस्तके नास्ति ।

स्वातिदेशे तस्य निरुक्ताङ्गत्वे प्रमाणाभावात्* इतिदेशलक्षणस्यप्राप्तिः ।
 अक्षणेऽङ्गत्वपदेन भावनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वितत्वस्य विवक्षितत्वात् ।
 अतश्चार्धभावनेतिकर्तव्यतात्वस्य तत्करणोपकारजनकत्वरूपस्य शाब्द-
 भावनेतिकर्तव्यतात्वस्य च इचिरूपां तत्करणोपकारजनकज्ञानविषय-
 त्वात्त्वस्य द्विविधस्य सङ्ग्रहः । अन्वितपदोपादानाच्चार्यिकप्रासङ्गिको-
 पकारजनकेऽपि नातिदेशः । तस्य प्रकृतभावमान्वितत्वात् ।
 तस्मान्मुभयातिदेशः । अग्निमन्त्रादीनां तु दक्षिणविहारे प्राण्य-
 भावाद्युक्तदर्थं पुनर्विधिः । अतएव नवप्रधाजलादेरतिदेशाद्वाजिनो-
 वयति आहुतीनां सम्यक्तै चिंशन्नाद्येति लिङ्गमद्युपपद्यते । इत-
 रथा चिंशन्नानुपपन्नेरिति सूत्रकारभाष्यकारौ ।

वस्तुतस्तु मादतीषागस्यापि वैश्वदेविकामिषायागविकारत्वा-
 न्नवप्रधाजलादिवदेवाग्निमन्त्रादीनामपि प्राप्तिरुक्तत्वात्वाद्यं वैश्व-
 परिहारः । आमिषैककपाङ्गानुरोधेनैव च नवप्रधाजलादिषिद्धे-
 खिंशन्नाद्यायुपपत्तिः । न च भूयसां† दर्शपूर्णमासविकारत्वान्नदनु-
 रोधेन पञ्चप्रधाजन्म । पशुपुरोडाशवज्रवाट्टत्वावपि पञ्चत्वाविरो-
 धात् । अतो भाष्यमनादृत्य सूत्रमेवं व्याख्येयम् । अग्निमन्त्र-
 नादिवाक्यानामौचित्येनातिदेशविधिसुत्यर्थत्वाच्चेतरार्थत्वादिति सूत्रं
 विधायकत्वातिरिक्तत्वावकत्वरूपप्रयोजनकथनार्थम् । तदेव चाति-

* निरुक्ताङ्गत्वाभावेन,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† इचिरूप,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

‡ भूयसां,—इति ष्या० पुस्तके पाठः ।

देशवाक्यस्याङ्गविधिपरत्वे लिङ्गमिति लिङ्गदर्शनसूचकार्यः । अतः सिद्धं अङ्गानामप्यतिदेश इति । न चाभिधैककपालयागानुरोधेनैव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेरतिदेशविधानार्थक्यम् । यत्र धाव्याविराजादिविद्वद्धर्मविषये मुख्यतद्भूयस्वाभ्यां दार्शिकधर्मप्रसक्तिस्तद्विषये वैश्वदेविकधर्मप्राप्त्यर्थत्वेन सार्थक्यात् ॥ ७ ॥ १ ॥ ३ ॥

एककपाल ॥ एवं साकमेधे अतथोरैन्द्राग्नैकपालयोरपि एतद्वाङ्मण ऐन्द्राग्नौ यद्वाङ्मण इतरः, एतद्वाङ्मण एककपालो यद्वाङ्मण इतर इति वाक्याभ्यां सार्थवादकसाङ्गविधिकाण्डस्यातिदेश इत्युत्तरविवक्षया स्मार्थते ॥ ७ ॥ १ ॥ ४ ॥

एककपालानां ॥ एककपालस्य प्रकृतिभूतएककपालो वारुणप्रघासिक एव । न तु धर्मभूयस्त्वेऽपि वैश्वदेविकः । वक्ष्यमाणात्सर्वैककपालेषु सोदनालिङ्गातिदेशादेव वैश्वदेविकधर्मप्राप्तिसिद्धेः । अन्यसम्भक्तिपथधर्मप्राप्त्यर्थं वारुणप्रघासिक एव । एवं सैन्द्राग्नप्राथपाठोऽप्युपपद्यते । तत्र हि न दार्शिकैन्द्राग्न्यातिदेशविधिः । सोदनालिङ्गातिदेशादेव सिद्धेः । नाथैन्द्राग्नान्तराणाम् । अनुपस्थितत्वात् । अतएव चातुर्मास्यप्रकरणसत्त्वेनोपस्थितत्वादवैश्वदेवे सैन्द्राग्नभावादारुणप्रघासिकस्यैव । अतस्तप्राथपाठादपि साकमेधैककपालस्य वारुणप्रघासिकैककपालप्रकृतित्वम् । धर्मास्य हिरण्मस्यः सुषो भवन्तीत्यादयः सामान्यविहिता इति भाष्यकारः ।

वस्तुतस्तु साकमेधस्यपञ्चससरेषु अतिदेशविधिरस्ति न वा ? अन्ये दर्शपूर्णमासविकारत्वापत्तेर्भूषोऽनुग्रहाद्य न हिरण्मसत्वादिप्रसक्तिः । आद्येऽपि एतदधिकरणन्यायस्थान्यसम्भलसाभावाद्धर्मभूय-

स्वस्वाभाव वैश्वदेविकपञ्चसञ्चाराणामेव धर्मातिदेशान्तर्गतैव वाह्य-
प्रवाचिकहिरण्यत्वलाद्यप्राप्तिः ।

वस्तुतस्तु वाञ्छिकाचाराद्यत्र वह्यप्रवासेषु सुगन्तरोत्पत्ति-
प्रसक्ति*स्तत्रैव हिरण्यत्वत्वग्रमीमयत्वादेर्विधौचित्येन दक्षिणविहार-
एव तन्निवेशाद्देश्याग्रैककपालघोरपि न हिरण्यत्वलाद्यतिदेशः ।
अस्तु वा सः, तथापि यद्यैत्राग्राद्यतिदेशविधिवैचर्य्यभिर्भयैव भूयसा-
मनुग्रहमप्यनङ्गीकृत्य हिरण्यत्वलाद्यनुष्ठानमित्युच्येत, तत ऐत्राग्रैक-
कपालघोरमध्येऽन्यतरातिदेशेनैव तत्प्राप्तिसिद्धेरितरानर्थक्यम् । अतो-
ऽवश्यं तत्तद्विशेषविहितधर्मप्राप्तिसिद्धयर्थमेवेदमतिदेशद्वयम् । विशेष-
विहितास्यैत्राग्रे वाग्यादयः । एककपालेऽपि त्रैविष्ट्याख्यानरेख्यनु-
बन्धेनैवा इति ध्येयम् ॥ • ॥ १ ॥ ५ ॥

इति त्रींशच्छ्रुतदेवस्तौ भाट्टद्वीपिकायां
सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

* वाञ्छिकसमाचारात् यत्र सामान्यविहिता सुगन्तरोत्पत्तिप्रसक्तिः,—
इति सो० पुस्तके पाठः ।

अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

शाब्दः ॥ प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अभिवत्यामुत्पन्नं रथन्तरं विद्वत्ति-
विशेषे अविवाक्यादौ कवतीषु कर्तव्यत्वेन श्रूयते, कवतीषु रथन्तरं
गायतीत्यादिना । तथा यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोगायतीत्यादि
च श्रुतम् । तत्र रथन्तरादिशब्दानाङ्गीतिविशेषविशिष्टार्था ऋचि-
प्रयोगाद्विशिष्टवाचित्वे प्राप्ते । आकृत्यधिकरणन्यायेनैव गीति-
विशेषमात्रं विजातीयगीतित्वमात्रं वा वाच्यम् । एवं सामशब्द-
स्यापि गीतिमात्रं गीतित्वमात्रं वा वाच्यम् । न तु गीतिस्त्वदि-
शिष्टा वा ऋक् । तस्या व्यक्तिन्यायेनादृश्यपद इव सति मुख्यार्थबाधे
लक्षणा बोधोपपत्तेः ।

आकृत्यधिकरस्यैव तु प्रयोजनकथनार्थानि सूत्राणि । यदि हि
ऋत्वाचितं भवेत्तदा ऋचि ऋच्यतिदेशसम्भवात्* कवतीशब्दः
कार्यलक्षणाद्यर्थः । तत्कार्यमर्थप्रकाशनं लक्षणादिना अभिवत्या कुर्या-
दितिकवतीकार्ये ऋगन्तरस्यातिदेशः । देशलक्षणार्थो वा । कवती-
देशे अभिवतीं पठेदिति । जघन्यं रथन्तरपदं वा तद्धर्मलक्षणार्थं
सद्धर्मातिदेशार्थं कवतीषु समीक्षनादौन् रथन्तरधर्मान् कुर्यादि-
त्यर्थः । अन्ये तु भाव्यस्याः पक्षा असम्भवदुक्तिकत्वाच्च लिखिताः ।

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । ऋचि ऋचोऽतिदेशसम्भवात्,—इति तु
भवितुमुचितं प्रतिभाति ।

सिद्धान्ते तु सप्तशतं प्रमाणाभावाद्दृष्टं दृष्टं बोधस्यैवाभावेन
गीतिमात्रस्यैव कवतौष्यतिदेश इति । प्रयोजनम्, प्रसङ्गादाकृत्यधि-
करणसिद्धस्यैव गीतिवाचित्वस्योपपत्त्यकानि कानिचित्प्रसङ्गदर्शन-
सूत्राणि इति द्रष्टव्यम् ।

न च यद्योन्याङ्गायतीत्यादौ योनिष्वन्वित्वेन रूपेण विधेय-
त्वादतिदेशस्यस्योपपत्तावपि कवतौषु रथन्तरं गायतीत्यादौ रथ-
न्तरत्वस्यैव विधेयतावच्छेदकत्वादतिदेशत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
तत्रापि धर्मपादकङ्गोपकारसाभार्थमभिवतीषस्वन्वित्वस्यैव विधेय-
तावच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु मृष्टमेधीये आद्यभागविधेरतिदेशत्वा-
भाववदस्वाप्यतिदेशत्वाभावे न काचित्प्रतिः । साधवेनाभिवतीषु येन
रूपेणोपकारकत्वं तेनैव रूपेण कवतौषु उपकारकत्वस्वीकारेणो-
पपत्तेः ॥ ७ ॥ १ ॥ १ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टद्वीपिकायां

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

उक्तम् ॥ इदानीं नामातिदेशः प्रसूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नैषमिकाग्निहोत्रवाग्निगोनाम्नो न तावत्कर्मान्तर-
वाचकत्वम् । अनेकग्रन्थिकस्यापत्तेः । दर्विहोमत्वेन सोदनासिद्धि-
तिदेशाभावात्नामातिदेशाभावेऽग्निदेवताकत्वे प्रमाणाभावेन तत्र-
स्थान्याद्यानुपपत्तेः ।

न च यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनाग्नेः प्राप्तत्वाद्गन्धधिकरणकत्वेन
योगोपपत्तिः । तस्यातिप्रसङ्गत्वेन इत्यादिकल्पने पुनर्गौरवता-
दवस्थ्यात् । अन्नोदान्तस्वरस्य सप्तमीवज्जग्रीहावनुपपत्तेः । सप्तमी
तत्पुत्रस्य ग्रीष्मादिगणे पाठाभावेनानुपपत्तेः । यदि तु नित्या-
ग्निहोत्रे इवाग्नेर्होत्रं होम इति व्युत्पत्त्या अधिकरणत्वं वक्ष्यर्थमग्नौ-
ह्यत्य मासाग्निहोत्रेऽपि योग आश्रीयेत, तथापि प्रचुरप्रयोगाद्ग्नि-
होत्रपदस्य निरुद्धलक्षणाया नित्याग्निहोत्रे प्रयोगान्तस्थास्य ग्रन्थि-
तुल्यत्वेन मासाग्निहोत्रे तदसम्भवाद्गौणत्वमावश्यकम् । अनयैव च
दिशा मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादौ गौणत्वोपपादनं द्रष्टव्यम् ।

अन्यथा य इक्षेत्यादिना पौर्णमासीकास्तकल्पप्राप्तेर्इभयत्र साच-
षिकत्वाविशेषात् । दर्शादिकास्ताप्राप्तावपि वा एकत्र सुख्यस्यापरत्र
गौणत्वनिश्चयमात् । प्रसिद्धदर्शादौ निरुद्धलक्षणाया आवश्यके च
शौमिकसोदनासिद्धिदेवेनैव रूपसाभोपपत्तौ तदभावस्याप्यथा-

साधकत्वाच्च । एतेन गौणत्वाभावेऽपि एकनामकत्वाद्दृष्टेन
चोदनाच्छिन्नातिदेशादेवाग्निहोचधर्मज्ञाभद्रत्यपास्तम् । उभयत्र नि-
रुद्धस्य चर्षायां प्रमाणाभावेनैकनामकत्वाच्चिद्धेः ।

न च तथापि देवताकास्त्रादिरूपगुणविधायकत्वेनैवोपपत्तौ
गौणत्वे प्रमाणाभावः । तत्रत्याधिकरणोक्तकौस्तुभरीत्या समासासम्भ-
वेन देवताविध्यनुपपत्तेः । कास्तस्य प्राप्तत्वादिना विध्यनुपपत्तेश्च ।
अतश्चाग्निहोचादिशब्दाः कर्मान्तरे गौणाः । तत्र वत्यर्थरूपधर्म-
स्य चर्षणापूर्वकं कर्मान्तरे गौणीति प्राप्तः । तस्मिद्धिसूचोक्तकौस्तुभ-
रीत्या तु गौणीज्ञानकार्यतावच्छेदकमेवाग्निहोचोचधर्मविशिष्टकर्मा-
न्तरशब्दबोधत्वमित्यपि शक्यं वक्तुम् । तत्र च सिद्धो देवदत्त-
इतिवत्प्रमाणान्तरसिद्धसाद्दृष्टेन गौणत्वासम्भवेऽपि अस्मिन्नेव वाक्ये
तदीयधर्मविशिष्टकर्मान्तरविधानेन साध्यसाद्दृष्टेन गौणत्वोपपत्ति-
रिति सिद्धो नामातिदेशः । पदार्थातिदेशेऽपि च निरूपितरूप-
स्यैवातिदेशाद्ब्रह्मवाधसिद्धिः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १ ॥

अपि वा ॥ द्वादशाहे प्रथममहः प्राथणीयं सधर्मकं विधाय
गवामयने वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्राथणीयमहर्भवतीति श्रुतम् ।
तदेते द्वे कर्मणौ विनिगमनाविरहादिति निष्पीतं प्रकरणान्त-
राधिकरणे कौस्तुभे । तदत्र गावामयनिकप्राथणीयपदं पूर्वव्याख्येनैव
द्वादशाहिकप्राथणीयधर्मातिदेशार्थम् । न च चोदनाच्छिन्नाति-
देशादेव तत्राग्निसिद्धेर्नामातिदेशवैयर्थ्यम् । गणत्वसाम्येऽपि द्वादशा-
हान्तर्गतद्वादशैव चोदनाच्छिन्नातिदेशेन धर्मप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वा-
दिति प्राप्ते ।

येनैव प्रथममन्वयेनेति व्युत्पत्त्या प्राचम्यगुणयोगेन द्वादशा-
 हिकेऽहनि प्रवृत्तिसेनैव गावामचनिकेऽपीति प्राचम्ययोगेनोभय-
 चापि मुख्यतयैव प्रवृत्तौ गौणत्वे प्रमाणाभावः । न चात्र पूर्व-
 वद्वादशाहिके प्रचुरतरः प्रयोगो येन तत्रैव रुदिर्निरुद्धस्य वा
 अन्यत्र तु गौणीत्याश्रीयेत । अतोऽत्र न नामातिदेशः प्राचणीय-
 पदे । वैश्वानरपदं तु प्रकरणे वैश्वानरसहविधानान्तप्रत्यन्यासेन
 नामधेयमपि वैश्वानरसंज्ञकस्य सधर्मकस्य कर्मान्तरस्याप्रसिद्धेर्न-
 वातिदेशकम् । ज्योतिष्टोमपदं तु ज्योतिष्टोमधर्मप्रतिप्रसवार्थं सम्भ-
 वत्येवातिदेशकम् ।

तेनैव तत्सुत्यायां* विरोधे न गणत्वसामान्याद्वादशाहिकद्विती-
 याहर्धर्माः । अपि तु ज्योतिष्टोमिकाः । साधारणस्य भूयोऽनुग्रहात्
 द्वादशाहिका एव । इदं चाधिकरणं गावामचनिके प्रथमेऽहनि
 प्राचणीयपदस्य भाव्यकारादिभिर्ज्ञानादवगन्तव्यम् । यदा तु
 ह्यन्दोगसूत्रानुसारेण प्राचणीयपदस्य गावामचनिके द्वितीये चतु-
 र्विंशेऽहनि प्रयोगस्तदाऽतिदेशो भवत्येवेति ध्येयम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ २ ।

विश्वजिति ॥ विश्वजित्सर्वप्रष्टोऽतिरात्र इत्यत्र सर्वप्रष्टशब्दोऽनु-
 वादोऽथवा षाड्शिकानां रथन्तरदृष्टैरूपवैराजग्राकाररैवतानां
 शास्त्रां विधिरिति चिन्तायाम् । प्रष्टशब्दस्य श्लोचवाचित्वात्सामपरत्वे
 विधौ लक्षणापत्तेर्ज्योतिष्टोमे च प्रष्टैः स्तुवत इत्यनेन यथा प्रष्टश्लो-
 चाणां विधानस्य त्रिचाधिकरणे कौस्तुभे व्युत्पादितत्वादिहातिदेशेन
 ब्रह्मप्राप्त्युपपत्तेर्विशिष्टविधिगौरवानुवाद एवायमिति प्राप्ते ।

* तेनैतत्सुत्यायां,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

अनुवादत्वे वैयर्थ्यापत्तेः । पवमाने रथन्तरमार्भवे दृष्टव्यधत्त-
इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठे वैराजं मैत्रावरुणस्य रैवतं ब्राह्मणाष्कसिन्धुः
ब्राह्मणमश्वत्थवाक्येति सन्निवेशमात्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकत्वत्वेन सर्व-
पृष्ठशब्दस्य निरूढलक्षणया षाड्विकरथन्तरादिसामपरत्वावगतेस्तेषा-
मेव विधिः । निरूपितस्य पृष्ठशब्दस्य निरूढलक्षणान्वाख्यानार्थाऽर्थ-
वादः कौस्तुभे । अतएव सर्वपदेनातिदेशप्राप्तयोर्वैकल्पिकयोर्दृष्ट्य-
न्तरयोः समुच्चयविधिरित्यप्यपास्तम् । होतुः पृष्ठे वैरूपस्यौपदेशिक-
त्वेन तयोर्बाधात् । सर्वशब्दस्य बहुत्वापेक्षत्वेन दधोरसम्भवाच्च । अतः
षाड्विकानां विधिः । यस्मिन्ने तु एकमेव प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रं पृष्ठद्वयं
वा, तस्मिन्ने अप्राप्तत्वादपि नानुवादः ।

अथ च यद्यपि न नामातिदेशः, सर्वपृष्ठशब्दस्य षड्विकारित्वा-
भावात् विश्वजिति बहुव्रीहिस्यैव प्रवृत्तेर्गौणत्वाभावाच्च । न चायं
वचनातिदेशः । दृष्टमेधीषे आश्वभागौ यजतीतिवदेव षड्विक-
त्वस्य विधेयतानवच्छेदत्वात् । तथापि उपदेश एवायं रथन्तरा-
दीनाम् । अतएव न षड्विकधर्मान्तराणामिह करणम् । अन्य-
कर्माङ्गत्वस्यैतद्वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वावगमसाम्यात् । कर्मसमानाधिकरण-
पदमन्वयसाम्याच्च । सप्तमे नामातिदेशप्रस्तावे समारम्भः । प्रधानं
नीयमानमिति न्यायेनैव च रथन्तरादिधर्माणां आवश्यकस्तोभा-
दीनां च पवमानादिकार्यान्तरोपयोगिरथन्तरादिसाधनत्वेऽपि प्राप्ति-
रविच्छेदा ॥ ७ ॥ ३ ॥ ३ ॥

तत्रावधयः ॥ बह्वक्षप्रघासेषु वादृष्टानिष्कासेन तुषैसाधमृष्टं
यन्तीति श्रुतम् । तत्र दार्ढ्यपूर्णमाधिकमपां व्युत्सेकमवमृष्ट्यपदेनानूद्य

साधवानुषनिष्कारौ विधीयते । षष्ठीवशात् । षष्ठीवशात् निपात-
मास्य परस्परान्वयस्य व्युत्पत्तयेन न विधेयानेकता दोषात् । अस्ति
चापां व्युत्पत्तेः ऽप्यवभृथपदप्रयोगः, एष वै दर्शपूर्णमासशोरवभृथ-
इत्यादौ । अतो नात्र विग्रिष्टकर्मान्तरविधिः । अवभृथशब्दस्य च
विधौ गौणत्वमङ्गीकृत्य नामातिदेशकत्वमिति प्राप्ते ।

अनेकशक्तिकल्पनाभिया अपां व्युत्पत्तेः आर्घवादिकावभृथशब्दस्य
जस्यसन्धित्वसादृश्येन गौणत्वात्प्राप्तकर्मानुवादिगानेकशुणविधाने
वाक्यभेदापत्तेः कर्मान्तरविधिरेवायम् । सत्यामपि च निपात-
शोपपदार्थान्वयव्युत्पत्तौ उपपदार्थद्वयस्य परस्परान्वयव्युत्पत्तत्वाभावा-
द्विधेयानेकता स्पष्टैव । अतस्य गुणात्प्रकरणान्तरादाऽत्र कर्मभेदः ।
वाचश्रीनिष्कारस्य वैश्वधन्यायेन पदान्तरकल्पनया संस्कार्थत्वात् ।

एकादशे वक्ष्यमाणमर्षकर्मत्वं परं तुषांश्च इत्युक्तं प्रकरणान्तरा-
धिकरणे कौस्तुभे । अतस्य तत्रावभृथनाम्ना शौभिकावभृथधर्माति-
देशः । अतएव, नाशुर्दांश्चुहोति, न साम गाधति, न गमनमम्यं
जपतीत्यादिनिषेधोऽपि सङ्गच्छते । अतिदेशोऽपि च न तदौषद्भ्य-
स्त्वेककपालस्वातिदेशः । औपदेशिकेन विशेषविहितेन च तुष-
निष्कारसद्व्येष साधुषिकस्य सामान्यविहितस्वातिदेशप्राप्तस्य द्रव्यस्य
बाधात् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गुणविधिसु ॥ सोमे आतिष्येष्टिर्वैश्ववो नवकपाल इत्यनेन
वैश्वेषिकधर्मयुक्ता विहिता । राजसूये च वैश्ववेषिकपाल इति
श्रुतम् । तत्र वैश्ववशब्दस्य न धर्मातिदेशकत्वम् । सत्यपि उत्पत्ति-
ग्रिष्टगुणावरोधादिनोभयकर्षविधित्वे वैश्ववशब्दस्योभयत्रापि देवता-

विधायकत्वेन धर्मातिदेशकत्वात्पपत्तेः । न चातिदेशेनैव देवतायाः प्राप्तिरभवेन बह्वर्थाभाय धर्मातिदेशकत्वाङ्गीकरणम् । गौणत्वे प्रमाणाभावात् । बह्वर्थाभाय अद्यन्यवृत्त्यङ्गीकारे अतिप्रसङ्गात् ॥

७ ॥ ३ ॥ ५ ॥

निर्मग्न्यादिषु चैवम् ॥ अग्नौ निर्मग्न्येनेष्टकाः पचन्ति, पग्रौ बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति, आग्नेन पशुमनक्ति इति श्रुतम् । तत्र पूर्ववदेव निर्मग्न्यशब्दो मन्थन*क्रियाविधायकत्वेन गौणत्वायोगात् पाशुकानां मन्थनधर्माणामतिदेशार्थः । बर्हिराव्यशब्दौ च द्रव्य-विधित्वात् दार्ढ्यपूर्णमासिकबर्हिराव्यधर्मातिदेशार्थौ । न च चिकिपाद्यस्य नामातिदेशेन धर्मप्राप्त्यभावेऽपि ऐष्टिकधर्मातिदेशेन निराकाङ्क्षत्वात् गौणत्वाङ्गीकारः । प्रकृते तु धर्माकाङ्क्षैव गौण-त्वाङ्गीकारात्नामातिदेशोपपत्तिरिति वाच्यम् । श्लोकतोऽपि मन्थ-नादिधर्मत्वाभेन श्रुत्यर्थत्यागे प्रमाणाभावात् ॥ ७ ॥ ३ ॥ ६ ॥

सौमिकन्तु ॥ चातुर्मासेषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुना-वीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र, इद्योः प्रणयन्ति तस्माद् द्वाभ्यामेतीति श्रुतम् । तत्र भाव्यकारः सप्तभिः सूत्रैरधिकरण-द्वयमेवं व्याचख्यौ । तत्रापि तावत्सौमिकं सधर्मकं प्रणयनमिदं, सप्त-प्राकृतमधर्मकं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतीति चिन्तायाम् ।

प्राकृतस्य षोडशेनैव प्राप्तत्वेन विधिवैधर्ष्यापत्तेर्वचनार्थवत्त्वात् प्रणयतिर्यं सौमिकप्रणयनपरस्मिन्निधानार्थः । अतएव तत्रोत्तरवेदेः

* मथन,—इति श्लो० द्रुक्ते पाठः । एवं परञ्च सर्वत्र ।

सत्त्वेन तत्प्राप्तौ, न वैश्वदेव उत्तरवेदिसुपवपन्नि* ग शुनाशीरीष-
इति तत्पर्युदासोऽपि सङ्गच्छते । तेन तयोदत्तरवेदिव्यतिरिक्ताः
मौमिकप्रणयनधर्माः कार्याः । यत्तु उपान वपन्तीत्युत्तरवेदे-
इत्युत्तिवाक्यं, यच्चोत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति तस्या विनिषोग-
वाक्यं, तन्मध्यमयोः पर्वणोः प्राकृतप्रणयने एवोत्तरवेदिविधासक-
मिति प्राप्ते ।

न प्रणयतिः सौमिकप्रणयनस्यैव विद्विष्योपस्थापकः । सञ्चि-
हितत्वान्तु प्राकृतमेवोपस्थापयति । अतस्तस्यैवातिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्त्या
विधिरनुवाद एव वा । तत्प्रयोजनं च यद्यपि नेतरयोः परिसंख्या,
चैदोव्याख्यापत्तेः । प्रणयनाभावे इतरपर्वणोरन्वभावेन चागानुप-
पत्तेश्च । नाप्यर्धवादोपपत्तिः, विध्यभावे अर्धवादत्वस्यैवानुपपत्तेः ।
तथायुत्तरवेदिरूपगुणार्थं पुनः श्रुतिः । एतदभावे हि चतुर्व्यपि
प्राकृतप्रणयनप्राप्तौ देशापेक्षायामुत्तरवेदिविधानं चतुर्व्यपि प्राप्नु-
यात् । एतत्सत्त्वे तु पर्वद्वयवृत्तिप्रणयनस्यैव विद्विष्योपदेशेनोपस्थित-
त्वान्तचैवोत्तरवेदिसादीयाग्निनिधानमेव च द्वारमिति सिध्यति ।
अत इतरपर्वणोदत्तरवेदिपरिसंख्यैवानुवादप्रयोजनमिति ॥

द्वितीयाधिकरणे तु सोऽयमनुवादः प्रथमोत्तमयोर्मध्यमयोर्वेति
चिन्तायाम् । मध्यमविषयत्वे तचैवोत्तरवेदिप्राप्तेः प्रथमोत्तमयो-
स्तत्पर्युदासानुपपत्तिप्रसङ्गात्प्रथमोत्तमविषयत्वमेव । ततश्च तचैवो-
त्तरवेदिप्राप्तौ तचैवायं निषेध इति तयोदत्तरवेदेर्विकल्पः ।

* सुपवन्ति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

दाभ्यानेत्युक्तं वा एतद्यज्ञस्य यद्वद्वत्प्रघासाः साकनेधास्येति प्रणय-
नार्थवादस्य लक्षणया प्रथमोत्तमपर इति प्राप्ते ।

लक्षणया विकल्पस्य चान्याय्यत्वान्मध्यमविषय एवायमनुवाद-
उत्तरवेद्युपसंहारार्थः । एवं च प्रथमोत्तमयोर्दत्तरवेदिप्राप्त्यभावात्तत्र
तत्प्रतिषेधो नित्यानुवादः । तत्प्रयोजनं चोपाच वपन्तीत्यादेर्वद्वद्व-
प्रघासावान्तरप्रकरणबाधः । एतदभावे हि तदवान्तरप्रकरणे पठि-
ताया उत्तरवेदेस्तस्मात्प्राप्तप्रसक्तौ तदितरेषु त्रिषु पर्वेषु नित्यानु-
वादः स्वात्त इयोः । अतो इषोर्नित्यानुवादबलादवान्तरप्रकरणबाधेन
महाप्रकरणात्सर्वाङ्गत्वप्रसक्तौ इयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्दत्तर-
वेद्युपसंहारोपुच्यते ।

न चैवमपि प्रथमोत्तमयोः पर्युदासवशेनावान्तरप्रकरणबाधव-
न्मध्यममात्रविषयत्वस्यापि उत्तरवेद्युत्पत्तिविनियोगयोः सिद्धेर्दयोः
प्रणयन्तीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । उत्तरवेद्यामग्निं निदधाती-
त्यनेन हि न निधानानुवादेनोत्तरवेदिर्विधीयते । अतिप्रसङ्गात् ।
नाप्यग्निनिधानानुवादेन, विशिष्टोद्देशापत्तेः । नाप्यग्निमाचोद्देशेन,
गार्हपत्यादावप्युत्तरवेद्यापत्तेः ।

किं तु अतिदेशप्राप्तेः पूर्वं प्रवृत्त्या उत्तरवेदिविशिष्टप्राकृत-
विधानमेवान्युद्देशेन विधीयते उत्तरवेदिमात्रफलकम् । अतस्यौप-
देशिकप्रणयनविध्यभावे प्रणीताग्निनिधान इव कपास-तापार्थाग्नि-
निधानेऽपि तदापत्तिः । औपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वे तु तस्यैव
पुरःस्रूर्तिकस्य देशापेक्षायामातिदेशिकविधितः पूर्वमुत्तरवेदिरूप-
देशविधानात् तापासार्थाग्निनिधाने उत्तरवेदिप्राप्त्यापत्तिः । अत-

एवौपदेशिकप्रणयनविधिसत्त्वेऽपीतरयोरातिदेशिकप्रणयनसत्त्वाद्गुण-
रवेद्यापत्तिरित्यपास्तम् । औपदेशिकप्रणयनस्य पुरःसूक्तिकत्वेन तत्रै-
वोत्तरवेदिविधानात् । अतो भाष्यकारमतेऽपि न वार्तिकोक्त-
दूषणावकाशः ॥

वार्तिककारमतोपपादनं त्वेवम् । सप्तभिः सूत्रैस्त्रिपञ्चमेक-
मधिकरणम् । तत्र प्राकृतं सौमिकं वा प्रणयनमिति पूर्वं पञ्चदशं
कृत्वा । अपूर्वं प्रणयनान्तरमत्र विधीयते । न तु सौमिकम् । तस्या-
नुपस्थितत्वात् । नापि प्राकृतम् । प्राकृतप्रणयनस्याहवनीयोत्पादक-
त्वेनाहवनीयापादानकत्वासम्भवात् । आहवनीयाद्वावग्री प्रणयतो-
ऽध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चेति शास्त्रान्तरवचने अवश्यं प्राकृतप्रणयनो-
त्तरमाहवनीयापादानकप्रणयनान्तरविधानावगतेः । साकमेधेऽपि
च बौधायनादिकल्पसूत्रानुसारेणैतत्समानार्थकस्याहवनीयापादानक-
प्रणयनान्तरविधायकविधेः कल्पनेन प्रणयनान्तरविधानावगतेः ।
तदुभयसमानार्थकतया द्वयोः प्रणयन्तीत्यस्यापि आहवनीयापादान-
कप्रणयनान्तरविधायकत्वस्यैव निश्चयेन प्राकृतप्रणयनानुवादकत्वानुप-
पत्तेः । अतः प्राकृतप्रणयनोत्तरमाहवनीयापादानकं प्रणयनान्तर-
मपूर्वं विधीयते ।

तच्च गत्यर्थवादान्मध्यमयोरेव । तस्य चापेक्षितो देशविशेष-
उत्तरवेदिइत्यपत्तिविनिर्घोगविधिभ्यां विधीयतइति तावपि मध्यम-
विषयावेव । एवं च प्रथमोत्तमयोस्तत्प्रतिषेधोऽपि नित्यानुवाद-
एव, भाष्यकारमते इवावान्तरप्रकरणबाधार्थ इति सर्वमनाकुलम् ।
चात्रिकास्तु पशुवन्धवत्सौमिकानेव धर्माननुतिष्ठन्ति । उत्तरवेदि-

परिमाणं परं श्रव्यामात्रमौपदेशिकं कुर्वन्ति । तन्मते प्रणयन्तीति
वञ्जवचनमपि ब्रह्महोचादिसङ्गावादुपपद्यत इति धेयम् ॥ ७ ॥ ३ ॥

७, ८ ॥*

खरसाम ॥ पूर्वं उत्तरवेदिप्रतिषेधरूपेण खिप्णेन शौमिकप्रणय-
नातिदेशे निरसोऽधुना खिप्णादप्यतिदेशोऽस्तीत्येवं तदपवादः प्रख-
द्यते । गवामथने चयः खरसामानः सप्तदशसोमकत्वादिधर्मका-
द्यागाः समावाताः । अन्यथापि द्वौ खरसामानाविति । तथा वैश्व-
देवे पर्वसि, वैश्वदेव्यामिषा, सावाष्टयिच्य एककपास इति सधर्मकौ
वागौ । अन्यथापि मैत्रावरुणामिषा काय एककपास इत्याद्या-
मिषैककपासद्रव्यकाद्यागाः श्रुताः । ते किं खरसामानो गवामथ-
निकखरसामविकृतयः† । अन्ये आमिषाद्यागाश्च वैश्वदेविकामिषा-
वामस्य । अन्ये एककपासाश्च वैश्वदेविकैककपासस्य । एत नेति
धिमाद्याम् ।

मन्वादिनैव कल्पितेनातिदेशेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः खर-
सामादिशब्दानां च खराख्यसामादिरूपगुणविधायकत्वेनाति-
देशकत्वाच्चोक्तवागप्रकृतिकत्वमिति प्राप्ते । गणत्वादिसादृश्यापेक्षया
खरसामकत्वादिविशेषसादृश्येन खिप्नोपलङ्घितेनातिदेशकल्पनाच्चोद-
नाखिप्णातिदेशेन तत्प्रकृतित्वम् ।

खिप्णानि च, खरसामसु तावत्पृष्ठ्यः षडहो द्वौ खरसामाना-
वित्युक्त्वा षडहो यत्तृतीयं सप्तदशमहस्रदन्धस्य चयस्त्रिंशसोमकस्य

* वार्त्तिककारमते नात्राधिकरणद्वयं किंत्वेकमेवाधिकरणम् ।

† खरसामप्रकृतिकाः,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

स्त्रानेऽभिपर्धाहरन्ति चषाणां सप्तदशानामनूचीनताया इति दशोः
 स्वरसाधोः सप्तदशस्तोमकत्वदर्शनम् । मैत्रावद्व्यामिषाषासु च
 वाजिनेन प्रचरन्तीति प्रतिषेधवचनम् । आययणे द्यावापृथिव्यैक-
 कपासं विधाय यत्सर्वज्ञं जुहोति सा त्वेका परिचचाञ्जतो ज्ञतः
 पर्धावर्तते सा द्वितीया आय्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेतेति एक-
 कपास्ययगे सर्वज्ञतत्वादिप्रयुक्तं दोषमभिधाय वैकल्पिकाव्ययाम-
 विधिपरं वचनम् ।

न हि उक्तातिदेशाभावे सप्तदशस्तोमकत्ववाजिनेव्यासर्वज्ञत-
 त्वादीनां प्राप्तिः सम्भवति । तस्मादतिदेशः । अयं च तत्तदसाधा-
 रणधर्माणां साधारणधर्माणां च नवप्रथाजलप्रसूनमयत्वादीनां
 चातिदेशः । सुस्थानां भूयसां च प्रधानान्तराष्ट्रामसुरोधेन तु
 क्वचिद्विरोधे साधारणधर्माणां बाधः । याञ्चिकास्तु असाधारणा-
 नामेवातिदेशं मन्यन्ते ॥ ७ ॥ ३ ॥ ८ ॥

कर्मजे ॥ कर्मनामधेयानामग्निहोत्रादिपदानामतिदेशकत्व-
 सुक्तम् । तददेव च संस्कारनाम्नामपि यूपदिग्ब्रह्मणां खलेवासी
 यूपो भवतीत्यादौ सिद्धमेवातिदेशकत्वम् । तदन्तु अनोवासः
 प्रभृतीनां पदानां किं तत्तदुत्पादकक्रियानिमित्तत्वमुत जातिनिमि-
 त्ततेति अतिदेशसिद्ध्यर्थं विचार्यते । तत्र तद्व्यादिक्रियाऽभावे
 तच्छब्दप्रयोगाभावात्तत्तत्क्रियानिमित्तका एवैते शब्दाः । निर्मग्न्य-
 यूपदिग्ब्रह्मवत् । अतस्तददेवानोददातिवासोददातीत्यादौ तद्व्य-
 यानरूपक्रियाविशिष्टद्रव्यस्यैव दानाङ्गतया विधानात्तद्व्ययं वानं च
 प्रयोगमध्ये कृत्वा अनोवासस्य देयम् । अत्र च तत्तत्क्रियाया वस्तुत-

उपदेशेऽपि अन्यत्र लोकादौ कृताया एव विधानादतिदेशत्वव्यवहारोभाक्त इति ध्येयम् । सर्वथा तच्छणादि प्रयोगमध्येऽनुष्ठेयमिति प्राप्ते ।

क्रियानाग्नोत्तरमपि जातिदशायां प्रयोगात्प्राच्यवाद्यौगिकत्वाभावाच्च जातावेव शक्तिः । जातिस्तु परं क्रियाभिव्यक्त्या तत्त्वनिर्वाचनविशेषादिरूपपक्षाभिव्यक्त्या वेति तदुत्तरमेव शब्दप्रयोगः । न लेतावता शब्दः क्रियावाचीति तस्या अविधेयत्वेनानङ्गत्वात्सौक्तिकमेव सिद्धमनोवाचस्य देयम् । निर्मथ्यशब्दस्तु यौगिक इति युक्तं तस्य मयनक्रियाविधायकत्वम् । यूपशब्दे तु क्रियानाग्नोत्तरं प्रयोगेऽपि तत्त्वन्यादृष्टविशिष्टकाष्ठवाचित्वाच्च शुद्धजातिवाचित्वमिति* युक्त एव तत्र संस्कारातिदेशः ।

वस्तुतस्तु यूपकार्त्वे अस्तेवास्तीविधानायूपशब्दस्य न संस्कारातिदेशकत्वम् । संस्कारातिदेशस्तु स्वानापत्येति पूर्वपक्षात्सुचोक्तयूपपददृष्टान्तोऽप्युच्यते इव ॥ ७ ॥ ३ ॥ १० ॥

विवक्षे ॥ गर्गधिराचे आच्यदोहानि सामानि प्रकृत्याग्निमुपनिधाय सुवीतेति श्रुतम् । तथाग्निः किं वैदिको सौक्तिको वेति चिन्तायाम् । अद्यपि द्वादशे आश्वनीयादीनां योग्यतया सौक्तिकपाकाद्यर्थत्वं निरसिष्यते, तथापि धैरस्यधिकृतोयांसु शब्देषु प्रयोगमिति सामान्यवचनेन वैदिककर्ममाचार्यत्वावगतेवैदिक एवेति प्राप्ते ।

* शुद्धजातित्वमिति,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† पूर्वपक्ष,—इति नास्ति आदर्शपुस्तकम् ।

आह्वनौचे ऋहोतीत्यादिविशेषवचनानामुपपन्नत्वे प्रमाणा-
भावाद्यैरस्यधिकृत इत्यस्य च होममात्रविषयत्वेऽपि सार्थक्या-
दुपनिधानविधेः सौकिकाग्निग्रहणेनापि चरितार्थतया आह्व-
नौचादीनां, वि वा एष इन्द्रिद्येण वीर्येण अर्घ्यते यस्याहिताग्नेरग्निर-
पचायतीति वचनेन निषिद्धस्यायतनाच्चाकनस्याच्चेत्तुमशक्यत्वात्सौकि-
काग्नेरेव ग्रहणम् । अतएव धिष्याग्नीनामपि व्याघारसमाप्तप्रवो-
जनत्वादग्रहणम् । यदि परं व्याघारणोत्तरं सौकिकत्वाविशेषा-
दुपस्थितत्वान्नेषामेव ग्रहणमित्याशङ्क्येत, तदाऽस्तु नाम तत् ॥ ७ ॥
३ ॥ ११ ॥

संस्कृतम् ॥ धूपैकादग्निव्यां धूपसमीपे एकं काष्ठं स्थापनीय-
मिति विधाद्योपग्रथो धूपो भवतीति श्रुतम् । तत्रोपग्रथे काष्ठे
धूपधर्मान् जोषणादीन् संस्कारनिमित्तत्वादसत्यपि स्नानापत्त्यति-
देशे धूपपदं नामातिदेशविधयाऽतिदिशेदिति प्राप्ते ।

अस्य गौश्या ग्रथैव वा धर्मविधायित्वे वाक्यभेदापत्तेरुपग्रथ-
स्तुत्यर्थत्वेन तदधिकवाक्यतापन्नस्य पृथग्विधित्वानुपपत्तेरर्थप्राप्त-
कतिपयच्छेदनादिधर्मयोगेन गौश्या वृथोपग्रथस्तुतिरेवेदं न तु
नामातिदेशकम् ॥ ७ ॥ ३ ॥ १२ ॥

कर्मणः ॥ अग्नौ पृष्ठैरपतिष्ठत इति श्रुतम् । तत्र पृष्ठशब्देन
किं विधीयत इति चिन्तायाम् । पृष्ठशब्दस्य स्तोत्रविशेषवचनत्वा-
त्तस्य च बलत्वाभावेन चचनात्प्रतया विधानानुपपत्तेः, प्रत्ययाभि-
हितभावनान्तराश्वेव पृष्ठधर्मकाष्ठी धातृपात्तसमीपावस्थानेति कर्त-
व्यताकानि विधीयन्ते । पृष्ठधर्मकत्वाच्च तेषां स्तोत्ररूपतासिद्धिः ।

धातुपात्तमपि च समीपावस्थानमकृतकार्यत्वात्कर्मात्तराङ्गमेव । अथ-
वा पाशाधिकरणन्यायेन वज्रवचनानुरोधेन पृष्ठप्रतिपदिके
गौच्छङ्गीकारस्वायुक्त्वाद्द्वयवचनेनैकत्वादि लक्षयित्वा चयनाङ्गतया
ज्योतिष्टोमिकपृष्ठविधिरेवायम् । समीपस्थितिस्तु पूर्ववत्पृष्ठसोच-
सौवाङ्गम् ।

वस्तुतस्तु पृष्ठवज्रत्वस्यापि ज्योतिष्टोमे साधितत्वात्सर्वांशेव पृष्ठ-
सोचापि चयनाङ्गतया विधीयन्ते । न तु पृष्ठमन्त्राणां रथन्तरा-
दिशान्ता वा विधानम् । उपक्रमस्तपृष्ठपदे लक्षणाप्रसङ्गात् । एवं च
अचन्वमात्मनेपदमेव वाञ्छन्तकतया साधुत्वायं व्याख्येषमिति प्राप्ते ।

पृष्ठग्रन्थश्च शरीरावचनेऽपि ग्रन्थत्वेन तत्करणकसमीपापस्थिते-
रपि विधिसम्भवेन सोचविधावेव नियामकाभावेन सन्दिग्ध-
त्वाच्चिःसन्दिग्धात्मनेपदानुरोधेन पृष्ठपदमेवान्यथा नेतुमुचितम् ।
तथा हि । उपान्यन्नकरण इति कृत्या आत्मनेपदवच्चात्समी-
पावस्थाने मन्त्रस्य करणत्वावगतेः साक्षात्सम्बन्धेनाभिधानातिरिक्ते
यापारे मन्त्रस्य करणत्वासम्भवेऽपि समीपावस्थानप्रसोजनीभूताभि-
धानद्वारा समीपावस्थानं प्रति करणत्वाङ्गीकारान्तदनुरोधेन पृष्ठ-
ग्रन्थस्य मन्त्रपरत्वावगतिः । अतएव समीपावस्थानजन्याभिधानजन-
कत्वसंघर्षेण मन्त्राणां समीपावस्थानं प्रति करणत्वमिति नाभि-
धानलक्षणाऽपि ।

वस्तुतस्तु ऐश्वर्यधिकरणस्यकौस्तुभोक्तन्यायेन लक्षण्या अभिधान-
मेव प्रकृतताग्निकर्मकं धातुना विधीयते । तत्रैव पृष्ठपदार्थस्य करण-
त्वम् । समीपावस्थानं परमत्र अभि तेत्यादिमन्त्रलिङ्गादेव प्राप्त-

मनूयते । पृष्ठपदेन तु आत्मनेपदानुरोधेन पृष्ठसोचसाधनोभूता-
मन्वा सञ्चयते ।

वस्तुतस्तु षाडङ्गिणेषु रथन्तरादिषु षट्सु सामसु पृष्ठग्रन्धस्था-
न्वास्त्रागार्धवादवग्रमेन निरुद्धसञ्चयथासिद्धाधिकरणे कौस्तुभे व्यव-
स्थापितत्वान्तान्येवाभिधानं प्रति करणत्वेन विधीयन्ते । सम्भवति
च सोच इवाभिधानं प्रति षाडः करणत्वं षडङ्गराभिव्यक्तिद्वारा ।
अतएव तदाधारभूतानां षोडशसामस्यभिधानाङ्गत्वम् । उत्तरयोस्तु
एकं साम द्वेषे क्रियते सोचीचमिति सोच एव विनिषोभा-
याभिधानाङ्गत्वप्रसक्तिः । अतस्तु षोडशाधारकरथन्तरादिषाडङ्गिक-
सम्भवित्रिष्टानिधानमेवात्र सञ्चिद्धसंस्कारकत्वेन विधीयत इति
विद्वम् । सामान्त्रे उपदेशोऽप्ययं अन्वाङ्गत्वस्य पूर्वाविगममात्रेणैव
चिन्तितः ॥ ० ॥ ३ ॥ १ ४ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

षष्ठमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इतिकर्तव्यता ॥ तदेवं सप्रसङ्गोनामातिदेशो निरूपितः । इदानीं कल्पितवचनातिदेशो निरूप्यते । अथ उद्भिःसौर्यादौ नेवेतिकर्तव्यताऽऽद्याता, अथ वा द्रव्यदेवतोपहोमादिरूपा समाप्ताऽपि न निराकाङ्क्षीकरणसमर्था, तत्र भावनाज्ञाभावेन तस्याः करणानुपाहकस्यापाररूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणसादृश्येन प्रकृतिभावगोपयितौ तदंशत्रयस्याप्युपस्थितेः, तत्र च प्रकृत्यन्तरेण चोपेक्षितत्वादिनाऽतिदेशस्य निराकरित्यमाप्त्वादितिकर्तव्यतैव प्रकृतिवदित्येवं कल्पितेन विकृतिव्याप्यशेषरूपातिदेशेन विकृत्यङ्ग-तया विधीयते । न च प्रबलप्रमाणेन प्रकृत्यङ्गतयाऽवगतायाः कथं विकृत्यङ्गत्वमिति वाच्यम् । प्रबलस्यापि विकृतिविधेरितिकर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्वभावेनानर्थक्यप्रसङ्गादुर्बलप्रमाणबाधकत्वानुपपत्तेः ।

अतः सर्वव्याप्यातेतिकर्तव्यताकस्ये 'आद्यातेतिकर्तव्यताया-
चतिदेशः । आद्यातेतिकर्तव्यताकास्य सोमदर्शपूर्णमासादयः औताः
औताग्निषाध्याः । पार्वणस्यास्त्रीपाकादयस्य स्मार्ताग्निषाध्याः । त एव
मूले सौकिकपदेनोच्यन्ते । तथाविशेषासौर्यादावुभयोरप्यतिदेशः ।
यदि तु प्रकृतावेकैकस्याः प्रत्येकं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाया इह
समुच्चयेन भिन्निताया निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यकल्पने प्रमाणा-
भावादेकस्या एवातिदेश इत्याशङ्क्येत । ततोऽस्य सौकिकस्या एवा-
तिदेशः । तथाः कल्पसूचकारादिवचनैराययणीकर्मादावतिदेशस्य
कृत्स्नमेव दृष्टप्रवृत्तिकतया सौर्यादावपि तस्या एवातिदेशात् ।

यन्तु सौर्यादौ, प्रयाजे कृष्णसं जुहोति, ऐन्द्रावार्हते अर्धं बर्हिषो-
 जुनाति, पितृयज्ञे न होतारं वृषुते, मृहमेधीये आष्वभागौ यजति
 इत्यादिशिङ्गदर्शनम् । तद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युरित्येवं परि-
 वर्तयम् । तथा हि । यत्र प्रयाजा दर्शपूर्णमासादौ, तत्र कृष्णस-
 होमविधिरिति तन्मरककारः ।

वस्तुतस्तु प्रयाजोद्देशेन कृष्णसहोमान्तरविधावारादुपकारकत्वेन
 सर्वप्रयाजार्थं तन्नेषानुष्ठानापत्तेः प्रयाजे प्रयाजे इति वीष्णानु-
 वादानुपपत्तिः । प्रयाजोद्देशेन कृष्णसमाप्तविधौ विभिन्नो-
 द्देशः । होममाप्तोद्देशेन तद्विधावतिप्रसङ्गः । अतः प्रयाजोद्देशेन
 कृष्णसमाप्तं पूर्वपक्षे आष्वेन सह विकल्पेन प्रतिनिधित्वेन वा
 विधीयते । सिद्धान्ते तु तद्वाधकत्वेन । प्रयाजास्य पूर्वपक्षे दर्श-
 पूर्णमासीयाः सिद्धान्ते सौर्धीया इत्येतावान्विशेषः । जुहोतिस्तु
 संस्कारकत्वेन प्राप्तोऽनूयते ।

अत एव भाष्यकारोक्तमस्य वचनोदाहरणत्वमपि यद्यमविधि-
 प्रकारापत्तेरयुक्तम् । याज्ञिकास्तु आष्वेनैव प्रयाजहोमे कृष्णसप्रक्षेप-
 मधिकं कुर्वन्ति । एवं अर्धं बर्हिष इत्यत्रापि यत्र दर्शादौ बर्हि-
 संवनं तत्र सवमानुवादेनार्धत्वविधिः । न होतारमिति तु नित्यानु-
 वादः । आष्वभागविधिस्तु अपूर्वविधितया वचनमिति द्रष्टव्यम् ।
 यत्र हि गुणोपादानं भवेत्तत्र सर्वत्र द्वितीयविधिप्रकारज्ञोमेन
 यत्पेयसौवोदाहरणं भवेत्तत्र वचनस्य । अस्तु वा तत्र* प्राकरक्षिक-

* इत्यमेव पाठः सर्वत्र । यत्र,— इति तु भवितुमुचितम् ।

सुखावद्वे गुणान्तरस्य प्रतिनिधित्वादिनापि कथञ्चिन्निवेद्यासम्भव-
त्वादचनोदाहरणम् । सर्वथातिदेशाभावेऽपि सिद्धोपपत्तिरिति प्राप्ते ।

एतत्प्रत्यक्षपठितवेदविहितत्वसादृश्याद्वैतानिकाग्निसाध्यत्वसादृश्याच्च
वैदिक्या एवातिदेशः । अतिदेशाभावेऽपि हि सौर्वादीनां गृह्य-
सूत्रेष्वनुक्तत्वाच्च स्मार्ताग्निसाध्यत्वम् । अतः सामान्यविहिताहव-
नीयादिसाध्यत्वे बाधकाभावात्सादृश्योपपत्तिः । अत एवजातीयकेषु
दर्शपूर्वमासादिधर्माणामेवातिदेश इति सिद्धम् । सिद्धान्त्यप्येवं
सद्युपपत्तानि भवन्ति । इतरथा प्रकरणबाधो वाक्यान्वर्थक्यं वा
प्रसज्येत ॥ ७ ॥ ४ ॥ १ ॥

इदं प्रादुर्भाविकम् ॥ तदेवं निरूपितस्त्रिविधोऽतिदेशः । तत्र
प्रत्यक्षवचनातिदेशस्य द्विविधादप्यतिदेशात्प्रावृत्त्यं धर्माणामुपात्तत्वा-
द्वाक्यवैधर्ष्यापत्तेस्तु पूर्वमेव प्रसङ्गादुपपादितम् । अतस्तादृशविषये
चोदनाच्छिद्धान्तिदेशस्य नैव कल्पना । नास्त्यु यदि समानविषयत्वं
तदा प्रत्यक्षवचनापादितसिद्धसादृश्यादाद्यैव नास्त्यो गौणत्वोपपत्ते-
र्नातिदेशकत्वम् । यदि तु भिन्नविषयत्वेन सादृश्यासम्पत्तिस्तदा
नास्त्योऽप्यविद्वद्ब्रह्मर्मातिदेशकत्वमवधेयम् । एवं नामातिदेशसत्त्वेऽपि
समाने असमाने वा विषये चोदनाच्छिद्धान्तिदेशस्य नैव कल्पनम् ।
नास्त्यः प्रत्यक्षत्वेन तेनैवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाशान्तेः । अतएव गवा-
मचने ज्योतिर्गौरायुरित्येवमादिव्यहःसु एकाहकाष्ठपठितज्योति-
रादिधर्माणां नास्त्यः प्राप्तिः । न तु गणत्वसादृश्याद्वाद्वाद्वाद्वाद्वा-
धर्माणाम् ।

न च अद्भ्यन्तरार्यमवश्यकस्येन गणत्वसादृश्याद्भवामचननिष्ठ-

द्वादशाहिकातिदेशेनैव तद्धर्मप्राप्तिरावश्यकौ । तत्तद्व्यत्यपि-
वाक्येभ्येव भावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाङ्गणान्तर्गतत्वसादृश्येन
चातुर्मास्यान्तर्गताग्नेयादिवत्प्रत्येकमेवातिदेशकल्पनेन ज्योतिरादौ
नामातिदेशसत्त्वेन षोडशाहिकातिदेशस्यैवाकल्पनात् । न च साध-
वाङ्गवामचने एक एवातिदेशः । गवामचनत्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वेन
प्रत्येकमेव फलसम्बन्धात्साधनानां समुच्चयेऽपि तत्तत्साधनानां प्रत्येक-
मेवेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् । अतो ज्योति-
रादौ नैव षोडशाहिकातिदेशः ।

न चैवं तेषु श्रुपसत्त्वस्यैव प्राप्तेर्दाभ्यां सोमावद्यति दाभ्यां मांस-
मित्यादिषट्द्विकान्वयुक्तस्य यद्वादशोपसदो भवन्तीति द्वादशाहिक-
द्वादशोपसत्त्वदर्शनानुपपत्तिः । तस्य भूयोऽहरन्तरानुरोधेन नामा-
तिदेशप्रापितचित्तबाधकत्वोपपत्तेः । द्वादशसु तिस्रणामप्युपकारक-
त्वोपपत्तेश्च । तस्मात्तत्सुत्याकाङ्क्षीनाङ्गानामग्नेषां वा चित्ताद्यति-
रिक्तानामेव नाम्नाऽतिदेश इति सिद्धम् ।

नन्वेवमग्नेकादग्निन्या विहारदर्शनानुपपत्तिः । तथा हि ।
ज्योतिष्टोमे षोडशोऽहनि वैकल्पिकी एकादग्निनी समाच्यता ।
तस्याश्च द्वादशाहे विहारः श्रुतः । तस्यातिदेशेन गवामचने
एकवक्ष्यधिकग्रतत्रयसुत्यात्मके प्राप्ताविदं श्रुतम् । यस्यातिरिक्त-
मेकादग्निन्यामासभेरन्नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्येताथ यद्द्वौ द्वौ पशू
समस्येयुः कनीय आयुः कुर्वीरन्यद्येते प्राङ्मणवन्तो नवपशव आस-
भ्यन्ते नाप्रियं भ्रातृव्यमतिरिच्यते न कनीय आयुः कुर्वत इति ।
गवामचने हि सम्पूर्णेकादग्निन्याः द्वाभिर्गदारमाहृतौ द्विपञ्चाश-

दधिकग्रतचयमहानि पूर्यन्ते । अवशिष्टानि नव । तत्र पुनरेका-
दग्निनीकरणे अतिरेकः समाप्तो वा आपद्येत । अतो ब्राह्मण-
वतां तेषु विधानम् । तद्यदि षोडशाक्षिष्णातिदेशेन ज्योतिरादि-
सूत्यास्यपि विहारः प्राप्यते, तत एतस्मिन्नुपपद्यते । यदि तु
नामातिदेशप्रारब्धं, तदा तद्वलेन ज्योतिरादिसूत्यासु सम्पूर्णाद्या-
एकादग्निव्या एव प्राप्तेर्विहारदर्शनामुपपत्तिरिति चेत् ।

न । एकादग्निनीविहारस्थानारम्भात्कालस्य गवामथने औप-
देशिकत्वेन तदंग्रे नामातिदेशबाधात् । तथाहि । यथाहि प्रभवः
पशवः सुस्तानेताननूचीनामासभेरन्नाग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यासभेरन्सा-
रक्षतीं मेषीं द्वितीये सौम्यं बभुं तृतीये वारुणमन्ततोऽथ पुनर्ज्योति-
रादीनां पर्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनीत्याद्यनारम्भाधीतस्यैका-
दग्निनीविहारस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे द्वादशाहे वा ज्योतिराद्यहः-
समूहाभावेन निवेशानुपपत्तिसूतीयप्रकृतौ गवामथने निवेशः ।
अन्ततः एकादशेऽहनि । अतस्यौपदेशिकत्वात्नामातिदेशस्तदंग्रे एव
नाप्यत इत्युपपन्नं सिद्धम् ॥ ७ ॥ ४ ॥ २ ॥

इति श्रीखण्डदेवकवौ भाट्टदीक्षिकायां

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ विशेष ॥ तदेवं त्रिविधोऽतिदेशो निरूपितः । तथापि प्रत्यक्षवचननामातिदेशयोः कात्स्न्येन चिन्ता वृत्ता । सोदनास्त्रिजातिदेशस्य सामान्यतो निरूपितस्य प्रकृतिविशेषनिरूपणार्थमष्टम-
 चारभ्यते । तत्रैकस्मिन् सौर्यादौ एकविध्यन्तेनैव निराकाङ्क्षत्वात्सर्व-
 विध्यन्तसमुच्चयाद्योगेऽपि नियामकाभावात् अनिश्चयेनानेकप्रकृतिक-
 विध्यन्तप्राप्तिरिति प्राप्ते ।

अष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेर्यस्यैव सादृश्यविशेषेण शीघ्रोपस्थिति-
 क्षत एव धर्मातिदेशः । तच्च सादृश्यं शब्दघटितमर्थघटितं वक्त-
 रच प्रपञ्चयिष्यते । अत एव यत्र कथमपि न सादृश्यस्य नियाम-
 कता, यथा द्यावापृथिव्यैकादशकपाले, तथा शीघ्रोमीयैश्चाद्ययोर्वि-
 कल्पेनैव प्रकृतित्वम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥*

प्रवृत्तत्वात् ॥ यत्र द्रव्यदेवतादिसञ्ज्ञिपत्योपकारकाङ्क्षामयी-
 साकल्याणानुरूपं कर्तुं विधानं, तथाग्निहोचदर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
 मादौ न परस्परं धर्मातिदेशः स्वसञ्ज्ञिधौ यावदास्मात्तैरङ्गैरेवेति-
 कर्तव्यताकाङ्क्षाग्रान्तेः । सादृश्यस्यापि तादृशस्य नियामकत्वाभा-
 वाच्च । ज्योतिष्टोमे तु तस्यैकगतं प्रयाजानयाजा इति प्रकृतिप्राप्त-
 प्रयाजाद्यनुवादेन शतसंख्याविधानसिद्धाद्दीचणीयादिषु दार्शिक-

* भाष्यकारेणात्र द्वे अधिकरणे लिखिते ।

धर्माणां प्रवृत्ततया तन्मध्यवर्तिनि सोमेऽपि दार्शिकविध्यन्तप्राप्तिं
मन्वमानस्योत्तरम् ।

दौषण्डीयादिषु विद्यमानानामेव प्रथाजादीनां परन्परया
सोमसम्बन्धादाजपेयस्य धूप इतिवत्तस्येति षष्ठ्यनुवादोपपत्तेः, प्रवृत्त-
त्वस्य हेतोराकाङ्क्षानिबन्धत्वेन तदभावे असाधकत्वाच्च सोमेऽति-
देशः । अत एव, घृतं वै देवावञ्चं कृत्वा सोममन्नं क्षुचौ वाङ्ग तस्मात्
क्षुचि सोमहविर्नासाद्यते नाप्येनाभिघारयतीति दार्शिकासादना-
द्यभावानुवाद उपपद्यते । न ह्ययं पर्युदासविधिः । यदाहांशुरंशुस्ये
देव सोमाप्यायतामित्येतद्विधेकवाक्यत्वेन तदर्घवादस्यास्य स्रतन्त्र-
विधित्वानुपपत्तेः । किं च यदनुषोष्य प्रथायाद्दुषीवद्भूमेनमसु-
म्निन् सोमे नेनीयेरन्, तस्मादुषोष्य प्रथायात् इति उपोषणविधि-
रयनतिदेश उपपद्यते । अन्यथाऽतिदेशादेव तत्प्राप्तिसिद्धिर्विधिवै-
षर्ण्यात् । तस्माच्च कस्याप्यतिदेशः सोमे ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

इष्टिषु ॥ सौर्यादिषु इष्टिसमाख्यातेषु इष्टिसमाख्याकल-
सामान्यात् निर्वपतिधातुमदाक्यसम्बन्धित्वान्तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वाच्च दर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव प्रथाजे प्रथाजे इति
सिद्धम् । एवं पश्चावप्यग्नीषोमीये दैवसंज्ञके, तद्धितपदविहितदेवता-
कत्वादेव । न च तत्र धूपादिवज्जतरधर्मविधानादेव निराकाङ्क्षत्वा-
दनतिदेशः । तथाप्यावाहनासादनकुम्भ्यादिवज्जतरदृष्टार्थधर्माणाञ्चा-
नेन साकाङ्क्षत्वात् ।

किं च क्रयसन्निधावाच्चातोनिर्धर्मकोदैवः प्रथमं तावदतिदेशं
कल्पयत्येव । ततश्च प्राक्तैर्धर्मेर्निराकाङ्क्षस्य स एष औपवसथ्ये-

ऽहनि इत्यनेन औपवसथ्येऽहन्यसुष्ठानेऽवगतेऽसुष्ठानसादेश्चादुपहोम-
न्यायेन धूपादिग्रहणेऽपि जातिदेशकल्पनाप्रतिबन्धः । एकादश-
प्रयाजान्यजति, गौहव*माघारमाघार्यं पशुमनक्तीत्यादिशिक्कम-
ष्वेवसुपपद्यते ।

अन्येषु तु सवनीयादिपशुषुं दैवस्थातिदेशः । आसभतिचो-
दनाकल्पपशुद्रव्यकलाद्यधिकतरसादृश्यात् । धूपाद्यधिकधर्मलाभाच्च ।
अतएव वपथा प्रातःसवने चरन्ति, सौदुम्बरो धूप इत्यादिशिक्कम् ।

एकादशिनेषु तु सूत्यादिगन्धलाद्याधिक्यात् प्रचारविप्रकर्षादि-
रूपधर्माधिक्याच्च सवनीयपशुविकारत्वम् । अग्निष्टाद् द्वे द्वे रग्ने
आदाय दाग्धां दाग्धां रग्नाभ्यामेकैकं धूपं परिष्यथतीत्येतदपि
द्वैरग्न्यरूपसवनीयधर्मानुवादकसुपपद्यते । न ह्ययं विधिः । अग्नि-
ष्टाधूपादित्यस्याविधेयत्वात्शिक्कलोपपत्तेः ।

पशुगणेषु तु सौत्येव्सौत्येषु वा पशुगणान्तर्गतत्वसादृश्याद्गन्ध-
धर्माधिक्यलाभाच्चैकादशिनविकारत्वम् । अत एवासौत्येषु प्रचार-
विप्रकर्षाद्यप्राप्तावपि गन्धधर्मान्तरप्राप्तिरविदुह्या । अतएव सौचा-
मस्यां प्रतिपशु वैकल्पिके धूपानेकत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषिध्य धूपैकत्व-
नियमविधिरेकधूप आसभतेत्ययसुपपद्यते ।

उद्भिदादिषु तु अथकत्वसादृश्यात् ज्योतिष्टोमविकारत्वम् ।
अथकत्वं च स्थाप्यतथाऽविहितदेवताकत्वम् । पशुणाङ्गभृताया ऐन्द्र-

* सौव,- इति सो. पुस्तके पाठः ।

† पशुषु सवनीयादिषु,- इति सो. पुस्तके पाठः ।

वायवादिदेवतायाः प्रसङ्गेन सोमयागोपकारकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावात् । अतस्याव्यक्तत्वेन तदतिदेशे विद्धे आतिदेशिकग्रहणा-
द्यङ्गभूतदेवताया उद्भिदाद्युपकारकत्वकल्पनेन रूपसामः सुखमः ।
अतएव श्नेने दीचणीयादिप्राप्तौ दीचणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं
दक्षिणा चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायामिति दक्षिणादानविधिः
सङ्गच्छते ।

एवं गवामयनादिसर्षेषु द्विराचाद्यहीनेषु च सूत्यागणेषु द्वाद-
शाहविकारत्वम् । अहोरात्रसाध्यकर्मवाचिपदवाच्यत्वसामान्यात् । अत्र
हि रात्रिग्रह्णेऽहःशब्दस्याहोरात्रिसाध्यकर्मविशेषपरः । सूत्यागणा-
न्तर्वर्त्तित्वसादृश्याच्च द्वादशाहविकारत्वम् । अतएव गवामयनादौ
द्वाभ्यां सोमावद्यतौत्यादिना द्वादशोपसत्त्वानुवादोविध्यन्तरस्त्यर्थः
सङ्गच्छते । स्थिते च द्वादशाहविकारत्वे प्रथमोत्तमौ वर्जयित्वा
द्वादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्ष्यते ।

तत्रापि सर्षेषु सचात्मकस्याहीनेष्वहीनात्मकस्य द्वादशाहसा-
वान्तरसादृश्यादित्यपि वक्ष्यते । सर्षेष्वपि यानि संवत्सरसाध्यानि
सचाणि तेषु संवत्सरसचत्वसामान्यादयनशब्दवत्त्वसामान्याच्च संवत्सर-
निधमादिधर्मसाभाय गवामयनस्य विध्यन्तः । अतएव गवामय-
नान्तर्गतमहात्रतिकं पञ्चय उपगायन्तीति धर्मं विध्यन्तरस्त्यर्थं
संवत्सरसचान्तरेऽनुवदति ।

ये तु साहस्राः साद्यस्त्रा इत्येवं एकसंज्ञायोगिनो यागास्ते
सङ्घातरूपनिकाययोगाज्जिकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैकोधर्म-
वान् तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकसंज्ञायोगित्वसादृश्यात् । न चात्र

नाशैवातिदेशः । सर्वेष्वपि मुख्यत्वेन तदसम्भवात् । एकत्र मुख्यस्य हि नाम्नोऽपरत्र गौणत्वे नामातिदेशः । न तु सर्वत्र प्रवृत्ति-
निमित्तसत्त्वेन मुख्यत्वेऽपि । न चैवं प्रायणीयस्यस्येऽप्येकसंज्ञाधोगा-
दतिदेशापत्तिः । तस्य प्रायम्यसिद्ध्यर्थत्वेन द्वादशाहिकद्वितीयाह-
धर्मदर्शनेनातिदेशकत्वात् । अतएव प्रयोजनान्तररहित एवैक-
संज्ञायोगोऽतिदेशसाधकः ।

अत्र च, य एव धर्मवांस्तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । स पूर्वावा
उत्तरो वा, युक्तिसाम्यात् । प्रायशः पूर्वं एव तादृश इति सूत्रादौ
तथोक्तिः । अतएव पूर्वपूर्वस्य किञ्चित् किञ्चिदधिकधर्मवत्त्वे
उत्तरोत्तरेषु प्रवृत्तिः । अतएव पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं विधायो-
त्तरस्मिन् चावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौः समाहिता भवति
तावदस्मान्नोकादसौ लोक इति सहस्रं दक्षिणां दर्शयति । साहस्रे
च पूर्वस्मिन् स्राष्टं सोमक्रयणं विधायोत्तरस्मिन्स्राष्ट्राप्तौ स्त्री गौः
सोमक्रयणी व्यावृत्ता स्त्रियां सार्धितेत्यनेन स्त्रियोविधानं सार्धिता-
व्यावृत्त्यनुवादस्य सङ्गच्छते ॥ ८ ॥ १ ॥ ३ ॥*

कर्मणः ॥ एवं प्रकृतिविशेषे निरूपिते फलनियमकर्तृसमुदा-
यांग्रे तेषां न प्रकृतित्वमतसोषामनतिदेशः । तथा हि प्रकृतिफलं
तावत् प्रकृतेरनतिदेशादेव नातिदिश्यते । न हि प्रकृतिरप्यतिदेशं
ग्रह्या । विकृतिभावनायाविकृतिकरणेनैव निराकाङ्क्षत्वात् । न च
सौर्यादिवाक्ये द्रव्यदेवतामात्रविशिष्टभावनाविधौ ह्यते सादृश्येन

* भाष्यकारेणात्र दश अधिकरणानि लिखितानि ।

प्रकृतभावनोपस्थितौ तत्प्रत्ययनिर्करणस्यैव प्रधायादिवदतिदेशोप-
पत्तिरिति वाच्यम् । अनुमितिसामर्थ्याबलवत्त्वेन सूर्यादिदेवतया
चागानुमानस्याप्यावश्यकतया शाब्दबोधे विजातीयथागस्यापि
भावनाविशेषणतया विधेरावश्यकत्वेन करणाकाङ्क्षाऽभावादतिदेशा-
नुपपत्तेः ।

न च तथापि तद्वैजात्ये आग्नेयभेदकल्पने गौरवात्तथागे आग्ने-
यत्वापत्तिः । विनिगमनाविरहसहकृतविधिपुनःश्रवणेन वैजात्यानां
भेदसिद्धेः । अन्यथाऽऽग्नेयेऽपि सौर्यत्वापत्तौ सूर्यादीनां साङ्कर्या-
पत्तेश्च । अतः सौर्यादीनां भिन्नानामेव करणानां साभाम् तेषा-
मतिदेश इति सिद्धम् । अतश्च तदभावात् तत्प्रत्ययफलातिदेशः । न
च तदभावेऽप्यङ्गवदिक्रतेः फलाकाङ्क्षाऽस्ति । ब्रह्मवर्षसादिश्रुतफलेनैव
गिराकाङ्क्षत्वात् ।

यथापि विश्वजिदादौ न फलश्रवणं, तथापि न तदतिदेशः ।
स हि अङ्गातिदेशकेन प्रकृतिवच्छब्देन भवेत्, भिन्नेन वा ? नाद्यः ।
एकेनैव प्रकृतिवदिक्रतिः कार्यतिवाक्येन विद्यत्युद्देशेनाङ्गविधानं
फलोद्देशेन विद्यतिविधानमिति वैख्यापत्तेः । यद्यपि च प्रकृति-
वच्छब्दमात्रेण विद्यतिविधिवाक्यशेषत्वकल्पनया अंगत्रयविशिष्ट-
विद्यतिभावनाविधानेनावैख्यमित्याशङ्क्येत । तथाप्येकप्रकृतिवच्छब्द-
मात्रस्याङ्गाग्नेविधेयसमर्पकत्वं फलाग्ने उद्देश्यसमर्पकत्वमिति वैख्या-
पत्तिस्तदवस्थैव । नान्यः । स्रविधुपस्थापितविश्वजिज्ञासेनैव
फलकल्पनोपपत्तावतिदेशकल्पने प्रमाणाभावात् । अतो न
फलस्यातिदेशः ।

नियमोनिमित्तम् । तस्य तु विह्वतिभावगथा अनपेक्षितत्वा-
 देवानतिदेशः । न हि निमित्तमङ्गं, येन प्रयाजादिवदतिदेशो-
 भवेत् । प्रमाणाभावात्कारकत्वाभावाच्च न तस्याङ्गत्वम् । एवं सत्यपि
 यदि प्रकृतिरतिदिश्येत ततो भेदनवद्विह्वतावेव निमित्तसञ्चिपाते
 नैमित्तिकं विह्वत्यङ्गतया प्रकृत्यनुष्ठानं प्रसज्येत । भेदनहोमानु-
 ष्ठानवत् । न त्वेतदस्ति । सर्वथा न निमित्तातिदेशो नैमित्तिकत्वं
 वा विह्वतेः ।

कर्त्ता अधिकारी । तस्यापि प्रकृतावनङ्गत्वात् । अतस्य तद्वि-
 शेषणानां स्वर्गकामत्वादिताम्रित्वादीनामनतिदेशः । अतएव स्वप-
 तीत्यादावादिताम्रित्वादीनामतिदेशः । राजत्वादेशु कर्त्तृविशेषणत्वा-
 तस्य च प्रकृतावनङ्गत्वाद्विह्वतावतिदेश इष्ट एव । न हि तत्प्रकृतावधि-
 कारिविशेषणम् । अधिकारिणः शाब्दविधिबोधितत्वपक्षे* चहेद्-
 विशेषणस्य राजत्वादेरविवक्षापक्षेः । वस्तुतस्तु प्रथमापेक्षितत्वेन स्वारा-
 ज्यकामपदस्य फलपरत्वादधिकारिपरत्वानुपपत्तेरधिकारी आर्थि-
 कविधिबोध्य एवेति तत्र न शाब्दस्य राजत्वादेरन्वयसम्भव इति
 राजत्वादेः कर्त्तृविशेषणत्वमेव । अत एवादिताम्रित्वादेशैर्नैमित्तिकत्वा-
 र्थिकेऽधिकारिविधौ विशेषणत्वकल्पनम् । याज्ञिकास्तु राजत्वादे-
 रधिकारिविशेषणत्वमङ्गीकृत्यानतिदेशं मन्यन्ते ।

समुदायोऽग्नीषोमीयादिप्रधानान्तरसाहित्यम् । तस्य प्रकृता-
 वङ्गत्वेऽपि परप्रयुक्ताग्नीषोमीयादिप्रतियोगिकत्वान्तदभावे विह्वतौ
 नातिदेशः ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

* शाब्दविधिबोधितत्वपक्षे, - इति सो. पुस्तके पाठः ।

गुणकामेषु ॥ ये प्रकृतौ गोदोहनादिगुणजन्याः कामास्तेषाम-
नङ्गत्वादनुपकारकत्वाच्च यद्यपि नातिदेशस्तथापि तज्जनकीभूत-
गोदोहनादिगुणानां प्रणयनोपकारकत्वेनातिदेशे विकृतावपि काम-
नायां सत्यां फलोत्पत्तौ न किं सिद्धाधिकम् । न चाङ्गमेव
विकृतावतिदेष्टव्यमिति नियमे प्रमाणमस्ति । करणोपकार-
साकाङ्क्षायाविकृतिभावनायास्तज्जनकापेक्षायामुपकारकमात्रस्यैवाति-
देशात् । न हि विकृतिभावनाऽङ्गमपेक्षते । प्रमाणाभावात् ।
अतः स्नादिरत्नादिवदेव गोदोहनादीनामप्यतिदेशः फलोत्पत्ति-
येति प्राप्ते ।

सत्यम् । विकृतिभावनोपकारकमेवापेक्षते, तथापि सादृश्यात्
प्रकृतिचोदना तदर्थं एव वा प्रथमत उपतिष्ठते । पश्चाच्च तदन्वित-
मुपकारकम् । तच्च चोदनार्थभूतार्थां प्रकृतिभावनायां यदन्वितं,
तदतिदिश्यते । अनन्वितस्योपस्वित्यभावेनातिदेशाद्योगात् । अनन्वितं
चापश्युकामप्रयोगे समसविशिष्टं प्रणयनम् । पश्युकामप्रयोगे प्रण-
यनमात्रम् । तदप्रयोगे प्रणयनस्य परप्रयुक्तगोदोहनोपजीवित्वेन
द्रव्यानाच्चेपकत्वेन स्वरूपेणैव प्रधानभावनाम्बयात् । अङ्गमेव प्रधान-
भावनायामन्वेतीत्यभिप्रायेण तस्यैवातिदेश इति प्रवादः । अतस्त-
स्त्वार्थगुणानामनतिदेशः ।

न चातिदेशाभावेऽप्याश्रयस्य प्रणयनस्य विकृतावपि सत्त्वात्तत्रैव
कामनायां सत्यां गोदोहनानुष्ठानोपपत्तिः । प्रकरणपाठवैयर्थ्या-
पत्तेः । गुणफलसम्बन्धविधेराश्रयप्रयोजकत्वशक्तिकल्पनागौरवप्रस-
ङ्गाच्च । प्रणयनमात्रस्याश्रयस्याश्रयत्वानुपपत्तेरवश्यं दर्शपूर्णमासापूर्व-

साधनीभूतप्रणयनलेनेवाश्रयत्वात् । विहृतौ तद्भावेन गोदोहमानु-
ष्ठानानुपपत्तेः । अतएव खादिरत्वादेः संयोगपृथक्त्वान्यायेन क्लृप्त-
स्यापि यत्त्वादतिदेशोपपत्तावपि अग्नीषोमीयापूर्वसाधनीभूतयूप-
भावात् तेन वीर्षादिप्रसोत्पत्तिः ।

भाष्यकारस्य तु एतादृशविषये फलोत्पत्तिं मन्यमानस्याभिप्रायं
न विद्मः । यच्च तु नामयापेक्षा विजातीयप्रस्तरप्रहरणत्वादिनैव
आयुरादिफलं प्रति साधनत्वम् । आयुरादिप्रकाशकमन्त्रस्य च
स्वप्रकाशफलजनकत्वेन प्रहरणाङ्गत्वम् । तच्च भवत्येव विहृतावपि
तस्मात् फलोत्पत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

एककर्मणि ॥ सौर्यादिरौषधद्रव्यकलैकदेवताकलाभ्यां आग्नेय-
विकार इति वक्ष्यते । आग्नेयवाक्ये आग्नेयद्वयं पौर्णमास्यमावास्या-
काशकमित्युक्तं कौस्तुभे पौर्णमास्यधिकरणे । सौर्यस्य विनि-
गमनाविरहादुभयविकार इत्यप्यविवादम् । सौर्यं च य इत्येति
वचनाद्वैकल्पिकः पौर्णमास्यमावास्याकाशः । तद्चाग्नेययोः किं
पौर्णमासीकाशीनसौर्यप्रयोगे पौर्णमासीकाशीनाग्नेयस्यामावास्या-
काशीनसौर्यप्रयोगे चामावास्याकाशीनस्य व्यवस्थितं प्रकृतित्वमु-
त्ताव्यवस्थितविकल्पेनेतिचिन्तायाम् ।

तत्तत्काशत्वरूपावान्तरसादृश्यात् व्यवस्थितम् । एवं च चतुर्हेचा
पौर्णमासीमभिमृशेत्पंचहोचाऽभावस्यामिति विहिततत्तद्गुणमन्त्रयो-
रपि व्यवस्था । अथ हि पौर्णमास्यादिसंज्ञकप्रधानसम्बन्धिहविरेव
पौर्णमास्यादिपदेन लक्षयित्वा तदुद्देशेन मन्त्रमात्रविधिः । अभि-
मर्शनं तु आसन्नानि हवींश्चभिमृशतीति वाक्यान्तरप्राप्तं आश्रयत्वे-

नानुद्यते इति साधितं तृतीये । अतश्च मन्त्रयोरपि व्यवस्थोपपत्तेः प्रकृतिलव्यवस्थेति प्राप्ते ।

भावनायाविजातीययागत्वावच्छिन्नस्य वाऽनुयाहकरूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा न तु प्रयोगविशेषस्य । अतश्चैकजातीयस्य सौर्यस्य वैकल्पिकोभयकाखत्वाद्वैकल्पिकोभयविकारत्वावगतेरव्यवस्थयैव तत्तदाग्नेयप्रकृतिकत्वं मन्त्राणाञ्जाव्यवस्थेति सिद्धम् ।

यत्तु पार्थसारथिना वार्त्तिकस्वारस्यादाग्नेयैकत्वमभ्युपगम्य मन्त्रयोर्दृष्टार्थत्वेन विकल्पादेकस्मिन्नाग्नेये प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन प्रकृतौ व्यवस्थायामपि विकृतौ तदभावेन व्यवस्थाकारणाभावाद्-व्यवस्थितविकल्पोमन्त्रयोरिति सिद्धान्तितम् । तन्मन्त्रविकल्पविन्ताद्यादाद्ग्रसङ्गततया ऽतिदेशविचाराभावेनाध्यायसङ्गत्यभावापत्तेराग्नेयभेदस्य च स्थापितत्वेनैक्यानुपपत्तेरुपेक्षितम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ६ ॥

शिङ्ग ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तम् । तथापि सौर्यादिषु श्रौषधद्रव्यकत्वविशिष्टैकदेवताकत्वरूपविशेषसादृश्यादाग्नेयविकारत्वम् । अथ च सास्त्राण्यश्वैकदेवताकलेऽपि श्रौषधद्रव्यकत्वाभावादाद्यं विशेषणम् । अग्नीषोमीयादेरौषधद्रव्यकलेऽप्यनेकदेवताकत्वादपरम् ।

अथ यद्यपि एकदेवताकत्वं नाम नैकदेवतात्वकत्वम् । अग्नीषोमीयादावपि व्यासव्यवृत्तेर्देवतात्वस्यैकत्वेनातिप्रसङ्गात् । नाश्वैकदेवतात्वाधिष्ठानकत्वम् । देवतात्वस्य ग्रन्थनिष्ठत्वेन देवतात्वीयरूप-

* साम्नाय,— इति सो० पुस्तके पाठः ।

सम्बन्धेन प्रत्येकाक्षराणामेव तदधिष्ठानतया आग्नेयेऽप्यव्याप्तेः । पर्वा-
प्तिष्वन्वभावश्चिन्नाधिष्ठानत्वविवचायामग्नीषोमीयेऽप्यतिव्याप्तेश्च । स-
म्बन्धदयातिरेकेण पदमात्राधिष्ठानकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथापि
देवतात्वाश्रयप्रतिपाद्यार्थैकत्वमेवैकदेवताकत्वम् । एकत्वमेकसंख्या-
कत्वम् ।

अर्थस्य देवतात्वपक्षे तु देवतात्वाधिष्ठानैकत्वमेव तत् । अस्मि
चेदमाग्नेये सौर्ये च । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनेकवचनान्तेनैव
तद्वितविषयात् । अग्निमेव स्त्रेण भागधेयेन समर्द्धयति, असुमेवा-
दित्यस्त्रेण भागधेयेनोपधावतीत्याद्यर्थवादाच्च । अग्निर्मूर्धा, उदुत्यं
जातवेदसमिति मन्त्रवर्षाच्च । अग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोस्तु तदभावाज्जैक-
देवताकत्वम् । अतएव मासतं सप्तकपालमित्यादौ, मसतो यस्य हि
स्ये इति मन्त्रवर्षादनेकदेवत्यत्वावगतेः सत्यपि पदैक्ये नाऽऽग्नेयवि-
कारत्वम् । अग्नेये चामवते चरमित्यादौ च सत्यपि पदभेदे प्रमाणा-
न्तरेणार्थैकत्वावगमादाग्नेयविकारत्वम् । अनेकदेवताकेषु तु अग्नीषो-
मीयैन्द्राग्नयोः । तथाप्यग्नीषोमदेवत्यस्य सोमपदघटितानेकदेवत्यस्य
चतुरक्षरानेकदेवत्यस्य वाऽग्नीषोमीयविकारत्वमेव । इन्द्राग्नीदेवत्यस्त्रे-
न्द्रपदघटितानेकदेवत्यस्य अक्षरानेकदेवत्यस्य चैन्द्राग्नविकारत्वमेवेति
व्यवस्था । तथैन्द्राग्ने ग्राखाभेदेनैकादशकपालत्वदादशकपालत्वयो-
र्विकल्पाद् द्वादशकपालायां तदधिकसंख्याककपालायां वा विद्वता-
वैन्द्राग्नविकारत्वमेव । तद्व्यूनसंख्यककपालायामष्टाकपालाभिन्नयां तु
विकल्प एव व्यवस्थापकसामान्याभावे । अष्टाकपालकायां तु सत्यस्य-
नेकदेवताकत्वे द्रव्यघटितपादुष्यस्य बलवत्त्वादाग्नेयविकारत्वमेवेत्या-

द्यूक्षम् । आख्यद्रव्यकायामुपांशुयाजस्य । दधिपथोरूपसाङ्गाख्यद्रव्य-
कायां तत्तद्रव्यकसेत्यादिविशेषतः प्रकृतित्वं बोध्यम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ७ ॥

विप्रतिपत्तौ ॥ एवं सादृश्यनियामकत्वे निरूपितेऽधुना तयोर्वि-
रोधे बलावच्छिन्नयते । तथापि द्रव्यघटितदेवताघटितसादृश्ययो-
र्यत्र विप्रतिपत्तिर्यथा । ऐन्द्रः पुरोडाशः आग्नेयं पय इत्यादौ ।
तत्र कस्य बलवत्त्वमिति चिन्तायाम् । देवतायाः प्रथमोपस्थितत्वेन
मुख्यत्वात् प्रधानत्वाच्च तत्सादृश्यमेव बलवत् । तत्र एवैव-
मिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादवशाद्धि चागोदेवता-
राधनार्थः । आराधिता च सा फलं ददातीति तस्याः प्रधानत्वम् ।
देवतासादृश्यञ्च यद्यपि निरुक्तैकदेवताकलरूपं द्रव्यसादृश्यावि-
रोधि । तथापि समानशब्दार्थकलरूपं तद्विरोधीति तस्य बलवत्त्व-
मितिप्राप्ते ।

प्रथमोपस्थितत्वेऽपि कर्मविध्युत्तरकालमतिदेशकल्पनात्तदा च
द्रव्यस्यैव प्रत्यासन्नत्वेन शीघ्रोपस्थितेस्तत्सादृश्यस्यैव बलवत्त्वम् । चागो-
हि वृद्धव्यवहारात् देवतोद्देशविशिष्टद्रव्यत्यागरूपः । तत्र द्रव्यस्य
प्रधानभूते त्यागे विशेषणत्वं, देवतायास्तु विशेषणीभूते उद्देशे ।
अतो द्रव्यं चागप्रत्यासन्नम् । यद्यपि च देवताप्रसादस्यैवार्थवादवशा-
द्यागस्य फलसाधनत्वे दारलं कल्प्यते । तथापि देवतायाः शब्द-
बोधे चागं प्रति द्रव्यं प्रति वा प्राधान्ये प्रमाणाभावात् प्रत्युत द्रव्य-
स्यैव पार्ष्टिकान्वये विशेष्यत्वेन प्राधान्यावगतेर्न देवतासामान्यस्य बल-
वत्त्वाग्रहा । वस्तुतस्तु न देवताप्रसादस्य दारलमिति जैमिनिमतं
वक्ष्यत एव । अतोऽन्तरङ्गत्ववशादेव द्रव्यसादृश्यस्य बलवत्त्वम् ।

एवं च धर्मानुपहोष्याश्चस्त्रेण सङ्गच्छते । इतरथा पुरोडाशादादौ
 ग्राखाश्चेदादीनां बाधापत्तेः । एवमन्यथायन्तरङ्गत्वादिना सर्वत्र
 सादृश्ययोर्बलावच्छं द्रष्टव्यम् । यत्र तु न्यायेनान्यादृशं बलावच्छं, कल्प-
 सूत्रयाज्ञिकाचाराद्यान्यादृशास्तत्र तन्मूलभूतश्रुतिरूपवचनातिदेशेन
 न्यायकस्यातिदेशस्य बाध इत्यपि द्रष्टव्यम् । अतएव सौम्यशरि-
 त्यादौ श्रद्धार्थगतसमानत्वरूपसादृश्यस्य गिरिकैकदेवताकत्वरूपसा-
 दृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नीषोमीयविकारत्वमपि त्वाग्नेयवि-
 कारत्वमेव । एवमाग्नेयएकादशकपालसदृश्यादौ देवतासामान्यस्य
 कपालसंख्यासादृश्यापेक्षया अन्तरङ्गत्वेऽपि नाग्नेयविकारत्वमपि
 त्वाग्नीषोमीयादिविकारत्वमेव । केचित्तेतादृशविषये कपालैकादश-
 तादीनां द्रव्यनिष्ठसाधनतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् द्रव्यसादृश्य-
 चटकत्वमेवेत्यग्नीषोमीयविकारत्वं समर्थयन्ते ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

द्विरस्य ॥ द्रव्यनिष्ठसादृश्ययोः परस्परविरोधे तु देवतासादृश्यो-
 पष्टम्भस्यापि द्रव्यसादृश्यस्य औतसिङ्गोपष्टम्भद्रव्यसादृश्यापेक्षया दुर्ब-
 लत्वम् । यथा प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेक्षतदृष्ट्यामायुष्काम-
 इत्यत्र दृष्ट्यासान्दीप्तिमत्त्वज्ञानतेजस्त्रित्वासादृश्यस्य प्राजापतिदेवता-
 कत्वसादृश्योपष्टम्भस्यापि कठिनत्वापरपर्यायविशदत्वसादृश्यापेक्षया
 दुर्बलत्वम् । तेन नाद्यं यागस्तेजस्त्रित्वासादृश्यादुपांशुयाजविकारोऽपि
 तु कठिनत्वसादृश्यादाग्नेयविकार एव । चरुशब्दप्रयोगात् । घृते
 अपयतीति अपणविधानाच्च । यद्यपि नाद्यं विकृत्यभावेन सुख्य-
 स्रुः । तथापि अचरौ चरुशब्दानुवादस्रुधर्मयोगादुपपन्न इति
 औषधधर्मप्रापकं भवति सिङ्गम् ।

न चाग्नेये चरोरभावादाग्नेयधर्माणां चरगतत्वाभावेन कथं चरशब्दस्तचौषधधर्मप्रापक इति वाच्यम् । सौर्धचरोराग्नेयविकारत्वे-
नाग्नेयधर्माणामपि चरगतत्वाच्चरशब्दस्य तत्प्रापकत्वसम्भवात् ।
एवं अपणवाक्येऽपि यद्यपि न अपणानुवादेन दृष्टविधिः । अपण-
स्याग्नेयविकारत्वेऽपि विकृतिरूपप्रयोजनाभावेन बाधात् । दृष्ट-
स्योत्पत्तिवाक्ये प्राप्तत्वाच्च । तथाप्यग्निसंयोगमात्ररूपं अपणं शक्त्वा
लक्षण्या वा प्रतिप्रसवविधया विधीयते । तच्च दृष्टविधिष्टं शृद्धं
वेत्यन्यदेतत् । क्व विधिष्टविधिलमित्यत्र नियामकाभावात् उत्प-
त्तिवाक्ये दृष्टस्य परम्परासम्बन्धेन यागान्वये तस्य विद्वन्वापस्थिति-
कत्वाद्देव विधिष्टविधिरिति तु युक्तमुत्पत्त्यामः ।

यद्यपि च अपणस्योपांशुयाजविकारत्वेऽपि प्रतिप्रसवविधिलं
युज्यत एव । आच्येऽप्यग्निसंयोगसद्भावात् । तथापि द्रव्यान्तरसंयोग-
स्यात्यन्ताप्राप्तस्योपांशुयाजविकारत्वे विधेयत्वापत्तेराग्नेयविकारत्वे
द्रव्यान्तरस्य जलस्य प्राप्तौ तत्र दृष्टविधाने स्यादवमिति सिद्धलोप-
पत्तिः । एतदस्तरसेनैव वा भाव्यकारेण तस्मिंश्च अपणश्रुतेरिति
सूत्रस्य दृष्टद्रव्यकत्वसादृश्यादुपांशुयाजविकारत्वमाशङ्क्य दृष्टस्याधि-
करणत्वश्रुतेः प्रदेयत्वाभावादिति व्याख्यानान्तरं कृतम् । सर्वथा
श्रौतसिद्धान्तपृष्ठस्य सादृशस्य बलवत्त्वाद्धिरण्ययाग औषधविकार
एव । एवं च यत्र हिरण्ययागान्तरे सिद्धाभावस्तत्र देवतासादृश्या-
न्तदभावेऽपि आच्यधर्माणां भूयसामनुपहृत्तेजस्विलसादृश्याच्च-
विकारत्वमेव । चरशब्दस्य वा स्त्रीपुंसाकन्यायेन गमकत्वादौषध-
विकारत्वम् । कृष्णस्येष्टिविकारत्वं वा ॥ ८ ॥ १ ॥ ८ ॥

मधूदकम् ॥ चित्रेष्टावनेके यागाः इत्युक्तं चित्राधिकरणे
 कौस्तुभे । तत्र दधिघृतपयोधानातण्डुलयागानास्त्रिणीतैव प्रकृतिः ।
 मधूदकयोस्तु वर्षषाम्बादुपांशुयाजविकारत्वम् । प्रकृतोदाहरणे
 देवतासामान्यस्याधिकत्वाच्च । न तु स्वाभाविकद्रवत्वसाद्गुण्यात्पयो-
 यागविकारत्वम् । सत्यपि साद्गुण्यद्वये स्त्रिक्रविशेषस्य निर्णायकत्वा-
 भावे बद्धतराव्यधर्मानुग्रहस्यैव नियामकत्वात् । नैमित्तिकद्रवत्व-
 स्याद्येपि सत्त्वाच्च । अतश्च सर्वयागानामेकफलकत्वेनैकतन्त्रत्वाद्गुण-
 यामनुग्रहाय त्रयाणां मधुघृतोदकानामुपांशुयाजधर्मास्तत्रानुष्ठीय-
 मानविरुद्धधर्मविषये कार्याः । आट्टन्यानुष्ठीयमानद्रव्यसंस्कारविषये
 तु तत्तद्यागीयधर्मास्तत्तद्रव्येषु कार्याः ॥ ८ ॥ १ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां

अष्टमस्य प्रथमः पादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ।

वाजिने ॥ वाजिनयागस्थामिच्छाऽनुनिष्पन्नवाजिनप्रतिपत्तिकर्म-
णोऽप्यङ्गापेक्षायां किं सौमिकातिदेश उत दार्शिक इति चिन्त्यते ।
सौचामख्यङ्गदेवतासंस्कारार्थसुरायज्ञेषु चैवमेव चिन्ता । तत्र सोमो-
वै वाजिनं सुरा सोम इत्यसोमे सोमशब्दः सोमधर्मातिदेशार्थः ।
न चोपग्रथोयूपो भवतीतिवदर्थवादस्त्वत्वादनतिदेशकत्वम् । तद्वदिह
सिद्धसादृश्याभावेन नामातिदेशावश्यकत्वात् ।

अतएवानुषङ्गारमन्त्रौ समुपहृत्य भक्षणमुभयत्र दर्शयति ।
सुरायां सोमेन क्रयणं, कुवलसक्तुभिः अयणं, एका पुरोहक्, एका
द्याव्या, उपयामेतिमन्त्रो गृहीत्वासादनं, सोमे वासस्युपनहनं
दर्शयति । ग्रहशब्दस्यैवं सति सुतरामुपपद्यत इति प्राप्ते ।

आर्थवादिकस्य सोमशब्दस्य प्रकृतफलवत्त्वरूपसिद्धसादृश्येनोप-
पत्तौ वाक्यभेदापादकविधिपरत्वे प्रमाणाभावात् । ग्रहशब्दस्य प्राय-
णीयवद्ग्रहणस्यौपदेशिकत्वेनैवोपपत्तेर्भिन्नानाञ्च वाचनिकतयाप्युप-
त्तावप्रतिबद्धेन सोदनाशिङ्गातिदेशेन दार्शिकविध्यन्त एव । तत्रापि
वाजिने पशुप्रभवत्वद्रवत्व*सादृश्यात्पयोयागविध्यन्तः । सुरायां पौरो-
डाशिक सौषधद्रव्यकत्वात् । अतएव शब्दैरेव दीक्षणीयामाप्नोतीति
दीक्षणीयान्निवचनं सङ्गच्छते । इतरथा हि तस्याः प्रत्यक्षत्वेन
प्राग्निवचनेन स्तुतिरसङ्गतेव स्यात् । तथा नैतेषां पुरोडाशाविद्यन्ते,

* द्रवत्व,—इति नास्ति आदर्शपुस्तके ।

पशुपुरोडाशाच्चेते पशव इति पशेषु पुरोडाशग्रन्धानुवादसङ्घ-
र्मकले सङ्गच्छते ।

यद्यपि चैतेषां पश्यागन्तराणां वार्त्तिककारमते पशुपुरो-
डाशकार्यपक्षत्वस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् स्थानापत्त्यैव पुरोडाश-
ग्रन्धोपपत्तिस्तथापि स्थानापत्त्यापि तावत् पशुपुरोडाशधर्मप्राप्ते-
र्लिङ्गोपपत्तिः । वस्तुतस्तु । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव पुरः-
स्फूर्त्तिकत्वेन स्थानापत्त्यतिदेशापेक्षया सोदनास्त्रिङ्गातिदेशस्य बल-
वत्त्वादीषधद्रव्यकत्वेन सर्वप्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासविकारत्वमेव । अतएव,

“एषामसम्भवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं बुधः” ।

इत्यादौ चैधातव्यादीषणीयेत्यादौ च न ज्योतिष्टोमादिधर्माः ।
यदा तु दाशमिकसूत्रभाष्यकाररीत्या प्राकृतपशुपुरोडाशग्रन्थान एव
सुरादिद्रव्यान्तरमात्रविधिरित्याश्रीयते । तदा सोमादिग्रन्धस्य
नामातिदेशनिराकरणमात्रार्थमिदमधिकरणम् । न तु षौषध-
द्रव्यकत्वलिङ्गकातिदेशसिद्ध्यर्थम् । एतदभावेऽपि पशुपुरोडाशस्य
दर्शपूर्णमासविकारत्वसिद्धेरिति ध्येयम् ॥ ८ ॥ २ ॥ १ ॥

पशुः ॥ दैवः पशुदर्शपूर्णमासविकार इत्युक्तम् । तथापि कि-
मग्नीषोमीयपुरोडाशविकार उत सास्त्राय्यविकार इति चिन्तायां,
घनत्वसादृश्यात् पुरोडाशविकारः । न च पशुप्रभवत्वसादृश्यस्य
द्रव्यगतस्य सास्त्राय्ये सत्त्वाद्धियामकाभावः । घनत्वस्य लिङ्गोपपद्य-
त्वात् । अङ्गस्त्वौषधाभ्योऽग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोचामीति पशुं
प्रोचतीति हि प्रोचणं पुरोडाशधर्मः । तथा पशुं पर्यग्निकरोतीति
पर्यग्निकरणं पुरोडाशविकारत्वे लिङ्गम् । न च पशुप्रभवत्वसादृश्य-

स्यापि उखादर्शनरूपसिद्धोपष्टम्भत्वाभियामकाभावः । तथात्वेऽपि देवतासादृश्यस्यैवाग्नीषोमीयविकारत्वे गमकत्वादिति प्राप्ते ।

देवतासामान्योपष्टम्भस्यापि द्रव्यसादृश्यस्यान्यथासिद्धसिद्धोपष्टम्भत्वेनान्यथासिद्धसिद्धोपष्टम्भद्रव्यसादृश्यापेक्षया दौर्बल्यात् साक्षात्त्वविकार एव पशुः । तथा हि नात्र प्रोक्षणात्वादेन मन्त्रोविधीयते । येनेदं सिद्धं भवेत् । तस्य तु सिद्धादेव प्राप्तत्वात् प्रोक्षणाभावनेवात्रापूर्वा विधीयत इति विपरीतसाधकत्वम् । पर्यग्निकरणं तु प्रदेयपुरोडाशधर्मत्वेन प्रकृतौ कृत्तम् । नेह प्रदेशप्रकृतिभूतपशुसंस्कारकतया दृश्यमानं प्राकृतम् । अपि त्वपूर्वमेवेति न तदपि सिद्धम् । अतो घनत्वसादृश्यं न सिद्धोपष्टम्भम् । यदि पशुदृष्टार्था पथ्यमानः स्कन्देदिति उखादर्शनं तु अनूद्यमानत्वादन्यथासिद्धं सिद्धम् । अतः तदुपष्टम्भं पशुप्रभवत्वमेव वक्षीयः ॥ ८ ॥ २ ॥ २ ॥

दध्नः ॥ तथापि दधिविकारः पयोधिकारो वेति चिन्तायां, घनत्वसादृश्याद्दधिविकारत्वमेव । न च साक्षात् पशुप्रभवत्वसादृश्येन पयोविकारत्वशङ्का । कारणत्वस्य व्याप्तिरूपतया अतीन्द्रियस्थानुमानिकत्वेन प्रत्यक्षगम्यघनत्वापेक्षया दौर्बल्यादिति प्राप्ते । इदयादीनां पयसस्यैकदिमान्तरितानां विकारदर्शनादेकदिनस्थाथिलसादृश्यं स्वतोगतिमत्त्वसादृश्यं च प्रत्यक्षमेवेति तत्सङ्घतेन साक्षात् पशुप्रभवत्वेनैकस्य घनत्वस्यैव बाधात्पयोविकारत्वमेव ॥ ८ ॥ २ ॥ ३ ॥

आमिषा ॥ आमिषा तावन्नार्थान्तरमपि तु दधिपथोऽन्यतररूपमिति साधितं चतुर्थे । अतस्य तदन्यतरविकार इति तावदवि-

वादम् । तत्रापि तु विशेषचिन्तायां, तत्रे पथसीत्यत्र द्वितीयानि-
र्दिष्टद्वय एव सा वैश्वदेवीति तच्छब्देन परामर्शा न तु सप्तम्यन्तप-
दनिर्दिष्टस्य पथसः । गुणभूतत्वात् । न चानयतेर्द्विकर्मकत्वात्पथसो-
व्याप्यमानत्वेन दध्यपेक्षयापि प्राधान्यावगतिः । द्विकर्मकधातुस्यै
अधिकरणत्वादिकारकान्तराविवक्षायां कर्मकारकसम्बन्धमात्रविव-
क्षायां च सम्बन्धसामान्ये षष्ठीप्राप्तौ अकथितं चेति सूत्रेण कर्म-
संज्ञाकरणात् । द्वितीयाविधानावगतावपि प्राधान्ये प्रमाणाभा-
वात् । प्रकृते सप्तमीश्रवणेनाधिकरणत्वविवक्षावगतेर्द्वितीयकर्मप्र-
सक्त्यभावाच्च । अतश्च दधिरूपत्वादाभिचायादधियागविकारत्वमे-
वेति लौकिकस्य पथसोऽधिकरणत्वमिति प्राप्ते ।

मधुररसभूयस्त्वाद्दध्यभावेऽपि च अक्षान्तरेणामिचासम्यन्तेर-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां जुषन्तां युज्यं पथ इति मन्त्रवर्णाच्च पथस एवा-
वस्थाविशेषापन्नस्याभिचापदवाच्यत्वावगतेस्तदनुरोधेन तच्छब्दस्यापि
सप्तम्यन्तपदनिर्दिष्टपथःपरामर्शित्वस्यैवावगतेः पथ एवामिचा । अतश्च
तद्यागविकारत्वमेव । एवं च तत्रे पथसीत्यत्र सप्तम्या प्राधान्यलक्षणा,
द्वितीयया च सक्रान्यायेन करणत्वलक्षणेत्यपि ध्येयम् ।

अवस्थाविशेषरूपामिचा च न तापं विनेति तस्यापि विवक्षा ।
यदि तु तापं विनाप्यामिचा लोके सम्भाव्यते, तदा न सप्तम्या
प्राधान्यलक्षणापि । तप्तपयोधिकरणत्वविशिष्टदध्यानयनस्यैवावस्था-
विशेषविशिष्टपयोरूपामिचोद्देशेन विधेयत्वात् । उद्देश्यवाचकपद-
कल्पनया च वाक्यार्थपूर्तिः । तस्यैव च तच्छब्देन परामर्शात् सुतरां
लिङ्गोपपत्तिः । अधिकरणत्वस्यैव च दध्यानयनं प्रत्यङ्गत्वेऽपि पथ-

सोनाङ्गलं क्लृप्तप्रयोजनत्वादिति ध्येयम् । अतः आमिषाया अवस्था-
विशेषविशिष्टपथोरूपत्वात्प्रयोज्यागविकारत्वम् । तेन पयस्यैव प्रात-
र्दाहधर्माः, दधि तु सौक्तिकमेव संस्कारकम् ॥ १ ॥ ८ ॥ ४ ॥

सचमहीनस्य ॥ अहर्गणेषु दादशाहस्य प्रवृत्तिरित्युक्तम् । दाद-
शाहे चास्ति सचत्वमहीनत्वं चेति धर्मद्वयम् । तत्राशीरन्, उपेयुरि-
त्यादिचोदनाचोदिते सचत्वमखण्डोपाधिः । अनियतस्वामिके यज-
तिचोदनाचोदिते चाहीनत्वमखण्डोपाधिर्दृढव्यवहारात् । तत्तद्भूम-
कत्वे निमित्ते च तत्र धर्मविशेषाविहिताः । तथान्येऽपि सचसंज्ञका-
अहीनसंज्ञकास्याहर्गणा अधर्मकाः समाख्याताः । तत्र द्विविधेष्वपि
दादशाहस्यैकस्य धर्मप्रवृत्तिः । अतोऽविबद्धाः समुच्चीयन्ते विबद्धाश्च
विकल्पन्ते । न ह्यत्र दादशाहे भेदोऽस्ति । येनावान्तरसामान्या-
त्तत्तद्दादशाहवदित्यतिदेशवाक्यं कस्येत । भेदे प्रमाणाभावात्तु
दादशाहवदित्येवातिदेशवाक्यकल्पनेऽव्यवस्यैव युक्तत्वं प्राप्ते ।

सत्यपि दादशाहत्वेनैवातिदेशे सचत्वरूपनिमित्ताभावात्तत्रैमि-
त्तिकाधर्मानाहीने, अहीनत्वरूपनिमित्ताभावाच्च तत्रैमित्तिका-
धर्मान सचे प्रवर्तन्ते । भेदनाभाव इव होमसखुलयागादाविति
फलतो व्यवस्थितं प्रकृतित्वम् । सचात्मकेष्वहर्गणेषु सचात्मकस्य
दादशाहस्याहीनात्मकेष्वहीनात्मकस्येति । द्विराचादारभ्यैकादशरा-
चान्तमहीनाः । दादशाह सभयात्मा । चथोदशराचादारभ्य सर्वे
सचभूता एव । तथैवोक्तलक्षणसत्त्वात् । दृढव्यवहाराच्च । अतस्तेषु
तेषु तत्तद्रूपस्य दादशाहस्य प्रवृत्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ ५ ॥

अन्यतरतोऽतिराचत्वात् ॥ पञ्चदशराचस्य कुण्डपाथिनामथनस्य

च न सचत्वम् । यदन्यतरतोऽतिराचक्षेनाहीन इति श्रुत्या अन्य-
तरतोऽतिराचत्वस्याहीनलक्षणकरणादर्थाच्चोभयतोऽतिराचत्वस्य सच-
त्वत्वत्वेन पञ्चदशराचादौ अहीनलक्षणसत्त्वेन तदनुपपत्तेः । अतएव
न सचाहीनयोर्भवदुक्तलक्षणं, न वैकादशराचान्तमेव शुद्धाहीनत्वम् ।
अतश्च पञ्चदशराचादौ अहीनात्मकदादशाहस्यैव प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

अहीनत्वाभावेऽपि प्राचुर्येणाहीनेऽन्यतरतोऽतिराचत्वात्स्मिन्नपि
पञ्चदशराचेऽन्यतरतोऽतिराचत्वेनाहीनत्वोपचारस्य स्तुत्यर्थत्वेनोपपत्ते-
रभियुक्तप्रसिद्ध्या निरुक्तलक्षणस्यैव सचत्वादेरङ्गीकारात् पञ्चदश-
राचकुण्डपाथिनामथनधोरपि सचत्वमेव । अतएव गृहपतिर्गृहपति-
रिति गृहपतिशब्दः सचैकान्तवृत्तिः कुण्डपाथिनामथने । अतः
सचात्मकदादशाहप्रकृतित्वमेवानयोः ॥ ८ ॥ २ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां

भाट्टदीपिकायामष्टमस्य द्वितीयः ।

अथ तृतीयः पादः ।

हविर्गणे ॥ आग्नावैष्णवमेकादशकपात्रं सारस्वतं चतुर्दशं चतुर्विंशत्यं
 पञ्चदशं इत्यादिहविर्गणे क्रमसामान्यात् प्रथमद्वितीययोः आग्नावैष्णव-
 चतुर्विंशत्यथोराग्रेयाग्नीषोमीयविकारत्वमिति प्राप्ते । क्रमसामान्यस्या-
 ग्नाब्दस्यान्यापेक्षत्वेन विश्वम्नोपस्थितिकत्वादुत्पत्तिवाक्यगतदेवताशा-
 वृष्यस्यानन्यापेक्षत्वेन यागस्वरूपपरिचायकत्वेन च श्रीघ्नोपस्थितिकस्य
 बलवत्त्वान्तेनाग्नावस्याग्नीषोमीयविकारत्वं, चतुर्विंशत्यस्य चाग्नेय-
 विकारत्वम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

गणसोदनायां ॥ जनकसप्तरात्रे चत्वारि चिद्वत्त्वान्वग्निष्टोम-
 मुखानीति श्रुतम् । तत्र चतुर्विंशत्यसु द्वादशाहिकद्वादशाहान्तर्गत-
 प्राथमिकस्य चिद्वत्त्वसोमकस्याहः प्रवृत्तिः । चिद्वत्त्वशिष्टात् । न तु
 क्रमसहस्रतगणत्वसामान्येनान्यापेक्षेण द्वादशाहान्तर्गतानामाद्यानां चतु-
 र्णामह्यां प्रवृत्तिः । तत्तद्वर्षवृत्तिचिद्वत्त्वस्यानन्यापेक्षत्वेन बलवत्त्वा-
 दिति प्राप्ते ।

स्वर्गकामोजनकसप्तरात्रेण यजेतेति वचनेनोत्पन्नानां सप्तानां
 कर्मणां मध्ये चत्वार्यनुद्य चिद्वत्त्वविधानेन चिद्वत्त्वस्योत्पन्नशिष्टत्वेन
 चतुर्विंशत्यादुत्पत्तिशिष्टेन गणत्वेनैव प्रथमस्य प्रथममित्यादिक्रमसह-
 स्रतेन सप्तानामप्यह्यां द्वादशाहिकद्वादशाहान्तर्गतसप्ताहविकारत्वम् ।

न च प्राप्तकर्मानुवादेन चिद्वत्त्वविधिरग्निष्टोमसुखत्वस्य च
 विधिरिति वाक्यभेदः । द्वादशाहान्तर्गतचतुर्णां मध्ये प्रथमस्याग्निष्टोम-

संज्ञाकत्वेनाग्निष्टोममुखत्वस्य प्राप्तत्वात् । न चाद्येऽप्येव चतुर्षु चिदृत्त्व-
विधौ प्रमाणाभावेनाग्निष्टोममुखत्वस्यापि विधिरावश्यक इति
वाच्यम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्चयाणामन्येषां विध्यन्तरेषु
स्तोमविधानाच्चाद्येऽप्येव चतुर्षु चिदृत्त्वप्राप्तेरिति भाष्यकाराभिप्रायः ।

वस्तुतस्तु चतुःसंख्याकोद्देशेन चिदृत्त्वविधौ योग्यतया सप्तस्वप्न-
हःसु चाद्येषु चतुर्षु स्तोत्रेषु चिदृत्त्वविध्यापत्तेरहर्माचोद्देशेन तद्विधौ
च सर्वत्र तदापत्तेः चतुःसंख्याविशिष्टाहर्हरेषु च वाक्यभेदापत्ते-
रयमेव संख्याभिन्नचिदृत्त्वविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । चयाणां चान्येषां
विध्यन्तरेषु विधिः ।

सर्वेषां च षड्वाक्येन सम्बन्धमाचकरणम् । एवं चोत्पत्तिवाक्ये
चतुर्णां ऋणत्वप्रतीतेस्तस्योत्पत्तिगतत्वत् चिदृत्त्वस्याप्युत्पत्तिगतत्वेन
साम्येऽपि चिदृत्त्वस्याङ्गभूतसोचट्टन्तित्वात् प्रधानवृत्तिगणत्वापेक्षया
दुर्बलत्वेन गणत्वसाङ्ग्येनैवाद्यानां चतुर्णामतिदेशः प्रसाध्यः । सर्वथा
नाद्यस्यैव चतुर्ध्वतिदेशः । एवं चाग्निष्टोममुखानीत्यनुवादोपपत्तिः ।
इतरेषां चयाणामन्यसंज्ञाकत्वात् । इतरथाऽग्निष्टोमानीत्येवावश्यत् ।
सर्वेष्वग्निष्टोमसंज्ञाकत्वस्यैवातिदेशेन प्राप्तेः ॥ ८ ॥ ३ ॥ १ ॥

कात्याभ्यासे ॥ षट्चिंशद्वाच्ये षडह्य भवन्ति चत्वारो भवन्तीति
श्रुतम् । द्वादशाहान्तर्गतदशाह्ये चाद्य एकः षडहः सधर्मकः श्रुतः ।
तदिह तस्यैव वारचतुष्टयमत्र प्रवृत्तिरुत दशाहस्यावृत्त्येति चिन्ता-
याम् । न तावदत्र षडहशब्दो नामातिदेशकः । तस्य संख्याविशि-
ष्टाहर्वाचकस्य गुणविशिष्टकर्मविधायित्वेन नामत्वाभावात् । सत्त्वेऽपि
वा यौगिकत्वेनोक्तविधायित्वाच्चतेर्नामातिदेशकत्वायोगाच्च । नापि

प्राक्ततषडहानुवादेन संख्याविधिः । द्वादशाहलानुपपत्त्या तस्या-
अनिवेशात् । अतः कर्मान्तराद्येव संख्यया चतुर्विंशतिर्विधीयन्ते ।
न तु षडहस्य चतुराष्टत्तिः । तथात्वे चतुः षडहोभवतीति क्रिया-
भ्याष्टत्तिविहितसुप्त्यवापत्तेः । चलारो भवन्तीति अवष्टान्तु पृथक्-
त्वनिवेशिन्या संख्यया भेद एव । अतश्च गणत्वसामान्याद्द्वादशाहं
द्विरभस्यावशिष्टेषु चतुर्षु द्वादशाह्यानां चतुर्णां प्रवृत्तिरिति प्राप्ते ।

यद्यपि तन्मरत्नरीत्या चतुर्विंशतिरेतानि कर्माणि, तथापि
षडहस्यद्ववत्त्वसादृश्येन तस्यैव चतुर्वारं प्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु नात्र तावन्ति
कर्माणि, चतुर्विंशतिसंख्याया अश्रवणात् । षट्संख्यायाः चतुःसंख्याया-
स्यैकत्र द्वयमिति न्यायेन कर्मान्वयमङ्गीकृत्य भेदाङ्गीकारे कर्मदश-
कापत्तिः । षट्संख्यायाः समासगतत्वेन तथाम्बयानुपपत्तेश्च । अत-
एकविंशति अपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनैव षट्संख्याविशिष्टे चतुः-
संख्यान्वयोवाच्यः । अतश्च सत्यप्येकवाक्यत्वे प्रयाजैकादशत्वन्यायेन
निर्ज्ञातसंख्यत्वाच्चतुःसंख्या आवृत्त्यापादिकैव । वस्तुतस्तु पृथगाख्यात-
श्रवणादत्रापि भिन्नवाक्यत्वमेव । तेन षष्णामेव कर्मणां चतुर्वारमा-
वृत्तिः । सुप्तप्रत्ययाभावेऽपि च प्रमाणान्तरेणावृत्तिकल्पने न
कश्चिद्दोषः । अतः सूत्रभाष्यस्मारस्येन षष्णामेवावृत्तेः षट्संख्यत्व-
सादृश्यादिना षडहस्यैव वारचतुष्टयं धर्माः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ३ ॥

संख्यामणे ॥ अनाभ्य, शताग्निष्टोमं भवति शतोक्तं शताति-
रात्रमिति श्रुतम् । तत्राग्निष्टोमादिशब्दानां ज्योतिष्टोम एव
प्रचुरप्रयोगात्तदनुवादेन शतसंख्याऽभ्यासापादिका विधीयते । न
द्वाग्निष्टोमादिशब्दानां संख्याविशिष्टक्रतुसामान्यवाचित्वम् । तथात्वे

अथातोऽग्निष्टोमेनेत्यादौ प्राकरणिकोत्तरवेद्यवरोधेन चयनस्य विहृतौ निवेद्यापत्तेः । अतो ज्योतिष्टोमत्वात्तत्र दादग्राहप्रवृत्तिः । अथवा, अग्निष्टोमादिग्रन्थानां नागृहीतविशेषणान्यायेन संख्यामात्रवाचित्वाज्ज्योतिष्टोमे निरूढलक्षणाऽङ्गीकारेऽपि प्रकृते तदाश्रयणे प्रमाणाभावाच्चित्यकाम्यसंख्यानवादेनैव श्रुतावृत्तिविधिः । अस्मिन्नपि पक्षे ज्योतिष्टोमस्यैवाश्रयत्वादिना सत्त्वाच्च गणातिदेशः । अस्तु वेदं कर्मान्तरम् । तथाप्यन्यपदार्थस्यैकवचनान्तत्वादेकमेव तत् । श्रुतसंख्यायाश्च संख्यागतत्वेनाभेदकत्वात् । अतः श्रुतसंख्याकमभ्यस्तमेकं कर्म ज्योतिष्टोमविकार इति न गणातिदेश इति प्राप्ते ।

एकप्रसरताभङ्गापत्तेर्न तावज्ज्योतिष्टोमोद्देशेन संख्योद्देशेन वा संख्याविधिः । अतो वषट्कर्तृभक्षवदेव कर्मान्तरम् । तदपि नैकम् । तथात्वे एकस्य कर्मणोऽनेकसंख्याकत्वस्याभ्यासमन्तरेणानुपपत्तेरश्रुतस्युत्थाभ्यासकल्पनापत्तेः । अतोऽग्निष्टोमोक्त्यादिपदानां चिद्वदग्निष्टुदग्निष्टोम उक्त्योवैरूपसामेत्यादौ विहृतिथञ्जसामानाधिकरथेनापि काचित्कप्रयोगेण साम्प्रतिकलक्षणाया तत्तत्संख्याकथञ्चान्तरपरत्वमङ्गीकृत्य श्रुतसंख्याभिन्नतावद्यज्ञविधिरेवायम् । एवं चान्यपदार्थो न कर्मापि तु श्रुतं उक्त्यसंख्याकायज्ञाः करणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या फलमेवेति ध्येयम् । तदपि च नोद्दिश्य यज्ञविधिरेकप्रसरताभङ्गतादवस्थापत्तेः । अपि तु तात्पर्यगत्या अंशचयविशिष्टतावद्भावनाविधिरेवेति युक्ता गणस्यैवातिदेशाद्ग्राहप्रवारमावृत्तिः । द्विगुसमासत्वाद्वा न कश्चिद्दोषः । * [एकवचनान्तत्वान्तत्वे उपपत्ति-

* [ ] एतच्चिद्दयास्तर्गतः पाठः नास्ति सो० पुस्तके ।

रूपः] । कर्मकत्वेऽपि आवृत्तेरावश्यकत्वेन सुत्यागणत्वानपायाद्
द्वादशाहधर्माविरोधः ॥ ८ ॥ ३ ॥ ४ ॥

गणादुपचयः ॥ शताग्निष्टोमादौ द्वादशाहगतदशरात्रप्रवृत्ति-
रित्युक्तम् । द्वादशाहे च प्रथमोत्तमावतिरात्रसंस्थाकौ । दशरात्र-
प्रथमोत्तमौ चाग्निष्टोमसंस्थाकौ । मध्यतनानि चाष्टौ उक्त्यसंस्था-
कानि । केषाञ्चित्सप्तोक्त्यसंस्थाकानि, एकः षोडशी । तदिह शता-
ग्निष्टोमे तावदतिदेशप्राप्तानामुक्त्यादीनां बाधाद्द्विष्टोमसंस्थाकत्वे न
कापि षतिः । उक्त्यातिरात्रयोस्तु दिनेषु येषु* अतिदेशेनैवोक्त्य-
सोपादि प्राप्तम्, तेऽपि न काचिच्छिन्ता । येषु तु अग्निष्टोम-
संस्थाकत्वप्राप्तिस्तेषु वचनादेवोक्त्येषु कर्त्तव्येषु द्वादशाहिकान्येवो-
क्त्यातिरात्रसोपाद्युपस्थितत्वात्कर्त्तव्यानीति प्राप्ते ।

न तावदतिदेशेन तेषामुपस्थितिः । प्रथमस्य प्रथममित्येवं क्रमेण
प्रत्येकमेव तत्तदहःसु तत्तदह्नामतिदेशेन सान्वयानि उक्त्यसंस्था-
कप्राकृताहर्विकाराणि तेषु तदीयोक्त्यप्राप्तावपि अग्निष्टोमसंस्थाक-
प्राकृताहर्विकारेषु तन्प्राप्तौ प्रमाणाभावात् । प्रथमोत्तमयोरेवाति-
रात्रसंस्थाकत्वेन तयोः काप्यनतिदेशेन रात्रिपर्चायाणां सुतराम-
प्राप्तेः । अतः प्रतोक्त्यादौ तेषु तेऽहःसु वाचनिकानि सोपाणि ।
न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं वाचते इति न्यायेन ज्योतिष्टोम-
स्त्वान्येव कार्याणि । अथ च नातिदेशोऽपि तु कर्त्तव्यत्वे प्रमाणा-
भावाद्युक्त्यप्रसिद्धिस्तत्पत्यानि वचनेन विधीयन्ते । किञ्च

* दिनेषु तेषु,—इति नास्ति सो० पुस्तके ।

सोचाणामुत्पत्तिर्व्यतिष्ठोम एव । द्वादशाष्टे तु अतिदेशप्राप्त-
सोचानुवादेन धर्मविशेषमात्रम् । अतश्च व्यतिष्ठोमिकानामेवोप-
देशेन विधानम् । अतएव रात्रिपर्यायादीनां व्यतिष्ठोमे फलार्थ-
संख्याफलनेहानतिदेशेऽपि न काचित्कतिरूपदेशेनैव तद्विधानाङ्गी-
कारात् ॥ ८ ॥ २ ॥ ५ ॥

गायत्रीषु ॥ दृश्यतिषवे प्रकृतितो गायत्र्यैषुभादिनानाहन्दःसु
प्राप्तेषु हन्दोन्तरपरिसंख्यार्थं गायत्रमेतदहर्भवतीति श्रुतम् । तत्र
गायत्र्यादिग्रन्थानां चतुर्विंशत्याक्षरसंख्यामात्रवाचित्वात्तद्विहित-
विशेषणान्यायेन लक्षणयापि अक्षुप्रयोगोपपत्तेस्तथापि न शक्तिः ।
अतश्च प्राकृतौष्वेव अक्षु अधिकाक्षरलोपं कृत्वा चतुर्विंशत्याक्षराख्येव
पठनीयानि । अतएव, ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति सिद्ध-
मपि संख्यावाचितपक्षे उपपद्यते न अत्रवाचितपक्षे । तिस्रोऽनुष्टुभ-
स्यतस्रोगायत्र्यो भवन्तीति च । अतश्च प्रताप्यष्टोमे उक्त्यादि-
सोचलोपवदिहाप्यधिकाक्षरलोपप्रसङ्गौ,

न गायत्र्यादिग्रन्थानां संख्यामात्रवाचितम् । तथात्वे घटादि-
संख्यायामपि प्रयोगापत्तेः । प्रयोगानुसारेणाक्षरसंख्यावाचित्वे तेनैव
अन्विशेषस्य वाच्यतापत्तेः । इतरथा तावदक्षरे गद्येऽपि प्रयोगा-
पत्तेः । अतोष्टाक्षरपादत्रयादियुक्तमन्त्रविशेष एव गायत्र्यादिपद-
वाच्यः । निरुक्तलिङ्गेषु तु संख्यामात्रे लाक्षणिकः । तेन द्वाशत-
थीभ्य एवोत्पत्तिर्गायत्र्य आनेया न लक्षरावल्लोपः । तथात्वे
वाक्यार्थपरिपूर्णभावेनार्थप्रत्यायकत्वानुपपत्तेश्च* । पूर्वाधिकरणे

* प्रकाशकत्वानुपपत्तेश्च,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

अधिकागमरूप उपचयसिन्धितस्तत्रसङ्गादिहापचयसिन्धित इति
नाच तथाध्यायसंगतौ यतितथ्यम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ ६ ॥

इति श्रीखण्डदेवस्तौ भाट्टदीपिकाया-
मष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमे ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे दर्विहोमेषु तदपवादं वक्तुं दर्विहोमशब्दार्था निरूप्यते । तत्र न तावदथं दर्व्यास्थस्य गुणस्य विधिरिति शङ्कितुं शक्यम् । सोमादिवद्विधिवाक्ये श्रवणाभावेन विधायकत्वग्रहणानुपपत्तेः । न च वास्तुहोमीयगुणविधेर्यथादे, यदे- कथा जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्वादित्यत्र अतस्तत्र दर्विहोमपदस्य घृतादि- पदवत्यदान्तरकल्पनया विधायकत्वसम्भवः । पुरोऽनुवाक्यामनूथ याव्यथा यजतीति अग्न्यरूपगुणविधेर्दर्थ्यपेक्षाभावात् ।

न च सिद्धवन्निरर्देग्रान्यथानुपपत्त्योपरि हि देवेभ्यो धारय- तीतिवदाक्यान्तरकल्पनया होमोद्देशेनैव दर्विविधायकत्वम् । वास्तु- होमे तावत्सुचः प्रत्यक्षप्रिष्टत्वेन विधातुमशक्यत्वात् । होमान्तरे- स्वपि स्मार्त्तेषु न्यम्बिषया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति स्मार्त्त- वचनेनैव तन्नाप्तेः । औतेष्वपि सुवेण जुहोति जुह्वा जुहोतीत्या- दिना तत्र तत्र पाचान्तरसङ्गावाच्च । अतस्तत्र तत्प्रत्यन्यायेन गुण- विधित्वानुपपत्तेर्दर्विशब्दं पाचान्तरस्योपलक्षणमङ्गीकृत्यैकदेशप्रवृत्ति- निमित्तेन वा तस्माद्यहोममाचखेदं नामधेयम् ।

तथापि तथैव स्मार्त्तानां पार्वणस्थास्त्रीपाकादीनां कर्त्तरि दर्वि- होमिक इति प्रयोगदर्शनात् प्रवृत्तिनिमित्तसङ्गावाच्च तेषां नाम- धेयं, तथैव वास्तुहोमेऽपि प्रयोगात् औतानामपि । न च वास्तु-

होमस्यैकया च वा करणे दर्विहोमत्वप्रसक्तभिधानादस्तुतो दर्वि-
होमत्वाभावप्रतीतेरस्य प्रयोगस्य विवद्वलमिति वाच्यम् । दर्वि-
होमपदस्य स्मार्त्तमाचनानामत्वे वास्तुहोमे एकया च वा क्रियमाणेऽपि
दर्विहोमत्वानापत्तेरस्वार्थवादस्य ज्ञापकविधया औतेष्वपि होमेषु
दर्विहोमपदप्रवृत्तिसाधकत्वात् । अतः सर्वनामधेयम् । तथापि
होमपदअग्रणाद्दोमानामेव न तु यागानाम् । न च यागस्थलेऽपि
चतुरवसं जुहोतीत्यनेन होमविधानान्तस्त्रामत्वोपपत्तिः । तत्रत्य-
जुहोतिना प्रचेपमाचस्यैव प्रतिपत्तिरूपस्य लक्षणया विधेयत्वेन तस्य
सुख्यहोमत्वाभावात् । अतो होमनामधेयमेवेदम् । इदं च सिद्धमेव
उत्तरविवचार्थं प्राण्यते ॥ ८ ॥ ४ ॥ १ ॥

तस्मिन् ॥ तेषु अव्यक्तत्वसामान्येन सोमयागविकारत्वम् । अव्यक्तत्वं
चोत्पत्तिवाक्ये देवताऽभावरूपम् । न तु स्वाङ्गतया देवताशून्यत्वम् ।
तथात्वे सिद्धान्ते दर्विहोमेषु देवताऽभावप्रसङ्गात् । अतएवोपांशु-
यागविकारत्वमपि शक्यम् । अथवा होमत्वसामान्याधिक्याकारिष्ठ-
होमविकारत्वम् । अतएवाग्निहोत्रे यदि कौटोवपद्येतान्तःपरिधि
निनयेदिति परिधिदर्शनम् । परिधिर्हि अङ्गप्रधानार्थत्वाकारिष्ठ-
होमाङ्गत्वमपि सुसम्भवेव । तथा, अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि
जुहोतीति वेदिदर्शनं नारिष्ठहोमविकारत्वसाधकम् । यत्तु मूले
पत्नीसंयागविकारत्वं शक्यं, तत्तेषां यागत्वादुपेक्षितम् । यदि
परमुपांशुयागसाधारणेन, तदाऽस्तु पिष्टलेपफलीकरणहोमयोर्वा
विकारः । सर्वथा नापूर्वादर्विहोमा इति प्राप्ते ।

द्वयदेवतादिसन्निपत्योपकारकाङ्गसामयीषाकस्यरूपकतद्भविधा-

नवत्वेन यावद्भुक्तिकर्तव्यतयैव निराकाङ्क्षत्वात्सादृश्यस्य च विनि-
गमनाविरहेष्वाभियामकत्वादपूर्वाः एव दर्विहोमा न प्रकृतिपूर्वाः ।
यत्तु परिधिवेदिदग्गं, तद्देशोपलक्षणतथाप्युपपन्नम् । एवं च
अम्बकहोमेषु औचित्येन नापेष्वावर्हिः संगम्यते न प्रथाजानूयाजा-
दृश्यंते न सामिधेनीरन्वाहेति स्तुतिरप्युपपद्यते । अतिदेशपक्षे स्त-
न्यपर्युदासकल्पने विध्यन्तरैकवाक्यताभङ्गापत्तेः ।

सोमयागाद्यविकारत्वे इदमपरं खिङ्गम् । औदुम्बरीहोमे घृतेन
द्यावापृथिवी आपृणोति अन्नरा कर्षो जुहोति भूमिगते आव्ये
स्वाहाकार इति । सोमयागादिविकारत्वे हि अतिदेशेन वषट्कारः
प्राप्यते । तत्र स्वाहाकारस्यापि विधिरपूर्वविधिः स्यात् । अस्मन्मते
तु स्वाहाकारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदौयते वषट्कारेण वेति
अन्नारभ्याधीतवाक्येन विहितयोः स्वाहाकारवषट्कारयोर्विकल्पेन
प्रदानमात्रे प्राप्तौ याव्याया अधि वषट्कारोतीति वचनेन याव्याव-
त्कर्मणि वषट्कारनियमात्तद्द्रुहिते परिशेषादेव स्वाहाकारप्राप्ते-
स्तदनुवादेन भूमिगमनोपलक्षितकाशमात्रविधानात्साधवम् । न चैवं
परिशेषादेव सर्वत्र स्वाहाकारप्राप्तौ अग्निर्व्यातिरित्यादौ कश्चित्पुनः
स्वाहाकारपाठवैयर्थ्यम् । तस्य मन्त्रत्वसिद्ध्यर्थत्वेन सार्थक्यात् । यदि
त्वतिदेशपक्षेऽपि औपदेशिकमन्त्रास्मानादेव याव्याराहित्यादवषट्कार-
प्राप्यभावेन परिशेषसिद्धेः स्वाहाकारप्राप्तिरुद्भाष्येत, ततो नेदं खिङ्गं
इति धेयम् । अतः सिद्धं दर्विहोमा अपूर्वा इति ॥ ८ ॥ ४ ॥ ९ ॥

इति श्रीखण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायां अष्टमस्य

चतुर्थः पादोऽध्यायस्य समाप्तः ॥

अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

यज्ञकर्म ॥ तदेवं सिद्धेऽतिदेशे तन्नापितपदार्थविषय ऊहस्यि-
न्यते । विविधस्रोहो गिरूप्यते । मन्त्रोहः, सामोहः, संस्कारोहस्य ।
तर्पोहोनाम प्रकृतावन्यथा दृष्टस्य विकृतावन्यथा भावः । तत्त्वं च,
येन सम्बन्धेन यद्गर्मावच्छिन्नवृत्तित्वं यस्य प्रकृतौ श्रुतं, तस्य तेन
सम्बन्धेन विकृतौ तद्गर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वम् ।

अस्ति चेदं देवस्य त्वादिमन्त्रेषु प्रोक्षणादिसंस्कारेषु च ।
मन्त्राणां हि स्मारकत्वसम्बन्धेनाग्निवाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वं श्रुतं प्रकृतौ,
विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गर्मावच्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् ।
एवं प्रोक्षणावघातादीनामपि संस्कार्यतासम्बन्धेन त्रींहित्वावच्छिन्न-
वृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ च तेनैव सम्बन्धेन तद्गर्मावच्छिन्न-
भिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वात् । एवं साक्षामपि, आर्द्र-भावादिरूपाणां
येन सम्बन्धेन यत् स्थानगतैकारवृत्तित्वं प्रकृतौ श्रुतं, विकृतौ तेषां
तेनैव सम्बन्धेन तत्स्थानभिन्नस्थानगतैकारवृत्तित्वाद्दूहः ।

अत्र श्रुतत्वं तात्पर्यमनपेक्ष्य प्रतीयमानत्वम् । तेनोक्तैकार-
वृत्तित्वादेः शब्दादप्रतीतावपि न चतिः । अत्र च सम्बन्धैक्या-
विवक्षायां पशुपुरोडाशयागीयोद्देशाशस्य प्रकृतौ स्मारकत्वसम्बन्धे-
नाग्नीषोमदेवतावृत्तेर्विकृतावनुपयुक्तान्यदेवताविधानेनारादुपकार-
कस्य सम्बन्धान्तरेण क्रतूपकारवृत्तित्वादतिप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धै-

व्यविवक्षणम् । प्रकृतावेव त्रीहित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वेन श्रुतानामव-
घातादीनां तद्विषयवादिदृत्तित्वात्तद्वारणाय प्रकृतिविकृतिपदोप-
दानम् । प्रकृतिस्य त्रीहित्वत्त्वपेक्षया सौर्यादिविकृतिस्य त्रीहित्वत्त्वो-
भेदादातिदेशिकत्रीहित्वत्त्वसौर्यादावेवावघादीनामूहवारणार्थं यद्भ्रमा-
वच्छिन्नेति विशेषणम् । सौर्यस्य त्रीहित्वे तद्भ्रमत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्रीहित्वेदसत्त्वेऽपि त्रीहित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भेदा-
भावात् । यवसाध्यविकृतौ त्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । प्रकृतौ प्रोच-
णादीनां तात्पर्यगत्या अपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैव विवचित-
त्वेन विकृतावपि तेनैव रूपेण श्यामाकट्टित्वात्सम्भवमपूर्वथोर्दग्-
पूर्वमाश्रीयत्वादिना भेदविवक्षायां सौर्यस्य त्रीहित्वत्त्वव्याप्तिमाश्रय्य
श्रुतपदं निरुक्तप्रतीयमानत्वार्यकम् । अपूर्वसाधनत्वस्य तात्पर्यज्ञाना-
धीनत्वेन निरुक्तश्रुतत्वाभावात् । अत्र चाग्निपदस्थाने सूर्वादिपद-
प्रक्षेपेऽपि अत्राग्निपदस्य प्राकृतत्वानपायात् सत्त्वे तस्येति शब्दा-
नुपपत्तिः । एवं च यत्र प्राकृतस्य स्थाने अग्निरस्योहस्यचोह-
शब्दोभाक्त इति ध्येयम् । अथवाऽस्तु तदशुरोधेन तस्येति पदं
प्राकृततत्कार्यापन्नान्यतरपरमिति संक्षेपः ।

स चोहः प्राकृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्भ्रमावच्छिन्नोद्देशसम्बन्धि-
त्वेन विधानं, तद्भ्रमावच्छिन्नसम्बन्धित्वेनैवातिदेशे सिद्धोत् । न तु
स्य रूपेणैवातिदेशे । तथात्वेऽग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्यं तस्यैवा-
दृष्टादिप्रयोजनात्तरकल्पनया प्रयोगोपपत्तावूहानापत्तेः । अतएवो-
पकारपृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतावतिदेशः । प्रकृतौ निरूपित-
रूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति दृग्भेदो वक्ष्यते ।

तद्दिहोपोद्घाततद्या किं प्रोक्षणावघातादीनामग्नये जुष्टं निर्वपा-
मीत्यादावग्न्यादिपदानां च प्रकृतौ त्रीहिलाग्निवाद्यवच्छिन्नोद्देशेन
विधानं, ततश्च त्रीहिल्यादिप्रयुक्तास्तेऽथवाऽपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नो-
द्देशेन, ततश्चापूर्वप्रयुक्ता इति चिन्वते । त्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे श्यामाके
चरौ सौर्यं वा त्रीह्यादीनामभावात्प्रोक्षणादीनां स्योप एव न त्वहः ।
अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु श्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्सिध्यत्यूहः ।
तत्र यथापि आरादुपकारकस्थले न अतमुद्देश्यतावच्छेदकम्, तथापि
करत्तानुष्ठापकाकाङ्क्षारूपेतिकर्तव्यताकाङ्क्षात्मकप्रकरणेन यागाङ्ग-
तथैव प्रयाजादिविधानाद्यागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् । न त्वपूर्वं,
समप्राधान्यापत्तेः । न चैतावता पारिप्लवत्वापत्तिः । अनुवादस्य
सति सम्भवे सन्निहितगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात् ।
न वा अतिदेशोच्छेदः । अपूर्वविशेषार्थत्वं इव आग्नेयाद्यर्थत्वेऽपि
तदत् जुष्ट्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्थानापत्ते सौर्यं धर्मातिदेशोपपत्तेः ।
अतस्ते जागप्रयुक्ता एव । तदा किमु वक्तव्यं यद्गीह्यादिसंयोगेनैव
प्रोक्षणादिश्रवणाद्गीहिलादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति ।

न च त्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वे धर्माणां आनर्थक्यम् । तेषामपि
अग्निवत्फलवत्त्वेन तदभावात् । न चाग्नीनामाधानव्यतिरेकेणोत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन तदभावेऽपि त्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि
जायमानतयाऽऽनर्थक्यापत्तिस्तदवस्यैवेति वाच्यम् । एतादृशानर्थक्य-
परिहारायं प्रोक्षणाविशिष्टत्रीहिणामेव कल्पितवाक्यान्तरेण यागा-
र्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तौ निषादस्यपत्यधिकरणन्यायेन
त्रीहिपदे अवादिषाधारत्वेनापूर्वसाधनत्वस्य प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा त्रीह्रिपदे लक्षणा, तथापि साधवादुपस्थितत्वाच्च विजातीयभागसाधनत्रीहिलादिकमेव लक्ष्यतां, न त्वपूर्वसाधनत्वम् । न च यागस्यापि विज्ञातोपायत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः । यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वावच्छिन्नस्यैव जायमानत्वेऽपि विजातीयभागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे प्रमाणाभावात् । न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति काचिन्सामग्री कृताऽस्ति, येन तत्पञ्चम्यक्तौ आग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत् । प्रोक्षणादेरेव तु विधानबलेन तत्सामग्रीत्वात्, तद्भ्रतिरेकेण तदुत्पत्तौ प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वे आनर्थक्यं प्रोक्षणादीनाम् । अतएवारादुपकारकणामपि यागस्वरूपार्थत्वे नानर्थक्यमितिप्राप्ते ।

यद्यपि तावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनामुद्देश्य-
तावच्छेदकं, तथापि अपूर्वसाधनत्व इव वक्ष्यमाणरीत्या न तच्च त्रीहिलादिकं प्रविष्टमितिश्यामाकेष्वपि तत्सत्त्वादूहसिद्धिरनिवार्यैव ।

वस्तुतस्तु न विजातीययागसाधनत्वं तथा । विजातीययागव्य-
क्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यन्तर्गतत्वान्तदवच्छिन्नं प्रति
द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य लोकोक्त एव कारणत्वावगतेः । सामग्रीवशेन
त्रीहिलादिद्रव्यं विनापि द्रव्यान्तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तीना-
मुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यस्य तदवस्थत्वात् । न च सामान्य-
सामग्र्या विशेषसामग्रीसङ्घिताया एव कार्यजनकत्वनिश्चयः । अन्यच्च
तथालेऽपि प्रकृते तथा कल्पनायां प्रमाणाभावात् । तदेव यादृक्
तादृक् होतव्यमिति सिद्धानुपपत्तेश्च । अतएवानर्थैव रीत्या पञ्च-
प्राप्तिसुपपाद्य फलतो निश्चयविधित्वं त्रीहिलादिविधीनामुपपाद्यते

प्रतिनिधिश्च* । अतो द्रव्यतत्संस्कारविषयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूत-
विषया एव । व्यापकीभूतापूर्वत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना
कारणत्वस्य लोकतोऽकृमत्वेन निरुक्तप्रतिबन्धानापत्तेः । आरादुप-
कारकाणामप्यन्यैव दिग्वा अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्वं न
तु यागार्थत्वम् । आनर्थक्यापत्तेः । यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च
न प्राधान्यापत्तिरङ्गत्वविघातो वेत्यादि क्षुभं कौस्तुभे ।

यत्तु ब्रौह्मिवाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः । शाब्दबोधे
लक्षणाया अनङ्गीकरणात् । पश्चात्तु निषादस्यपतिन्यायेन प्रोक्ष-
णादिविधिद्विब्रौह्मिणीणां वाक्यान्तरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पनमित्यु-
क्तम् । तत्प्रोक्षणादेश्चान्यादृष्टस्य वा ब्रौह्मिवावच्छिन्नभाष्यकत्वे
अथोग्यतानिस्ययस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चाब्दबोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणाङ्गी-
करणात् प्रत्युक्तम् । अतो ब्रौह्मिवादिपदेनापूर्वसाधनत्वावच्छिन्न-
लक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति ते अपूर्वद्युक्ता एवेति
सिद्धः श्यामाकादाबूधः । न चैवमपि धर्मानुष्ठाने ब्रौह्मिवादीना-
मपि अनुष्ठापकतया निमित्तत्वाद्विद्यतौ तदभावे भेदनाभाव इव
धर्मलोपापत्तिः । यच्चब्दाद्यभावेन ब्रौह्मिवादीनां निमित्तत्वे
प्रमाणाभावात् । वक्ष्यमाणरीत्या उद्देश्यतावच्छेदककोटावप्रवेशेना-
नुष्ठापकत्वस्याप्यभावाच्च । अतएवापूर्वस्यैव तत्त्वान्निमित्तत्वम् ।

वस्तुतस्तु फल्लेच्छाया अनुष्ठापकत्वेऽपि फल्लस्यासिद्धस्यानुष्ठा-
पकत्वे प्रमाणाभावात् फल्लोभूतापूर्वमपि न निमित्तम् । अन्यथैव च

* प्रतिनिधिश्च,—इत गच्छि च्या० पुस्तके ।

दिशा यागत्वस्याप्यारादुपकारकस्थले निमित्तत्वं प्रत्युक्तम् । अतो-
बाधकाभावात् सिध्यत्येवोचः । यानि चात्र मूले बर्णकान्यनेकानि
कृतानि, तानि पुनरुक्तत्वादनुपयुक्तत्वाच्चेष्टितानि । मूलकारैस्तु
पन्थव्याख्यानरसिकतया कृतानीति धेयम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

संस्कारे ॥ अत्र मूले सन्धिपत्योपकारकेषु पूर्वमुक्तमप्यपूर्वार्थत्वं
त्रिभिरेभिरधिकरणैराश्रिय समाधीयते । तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अपि-
माधिकरणद्वये च लिङ्गश्रुतिसंयुक्तधोरिति विवेकः । तदिह दर्श-
पूर्णमासप्रकरणे श्रुते प्रोचिताभ्यामुलूखलमुसल्लाभ्यामवहन्तीत्यादौ
प्रोचणं नापूर्वार्थम् । वाक्येन तस्यावघातार्थत्वावगमनेन प्रकरण-
मात्रादपूर्वार्थत्वकल्पनानुपपत्तेः । न च निष्ठाप्रत्ययोक्तोऽलूखलमुसल्लो-
हेऽग्रेणैव प्रोचणस्य ब्रौहीन् प्रोचतीतिवत् विधानात्कथं वाक्येनापि
तस्यावघातार्थत्वम् । द्वितीयावधिष्ठया कर्मत्वस्य विशेष्यतयाऽनुक्तेः
कर्मत्वस्य द्रव्योपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोर्द्वेऽश्लत्वानुपपत्तेः । अतस्तु
प्रोचणस्थानर्थक्यतदङ्गन्यायेनोऽलूखलमुसल्लधोरवतारेऽपि वाक्यादव-
घातोऽग्रेणैव विधानम् । अस्तु वा अलूखल्लादावेवावतारे प्रमाणा-
भावात् प्रोचणस्य पदश्रुत्या तदन्वयेऽपि तृतीयया अन्यसाधनीभूत-
धोरेव तयोः प्रतीतेः प्रोचणस्यापि यदुलूखलमुसल्लयोः कार्यं
तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः । सर्वथा नापूर्वार्थत्वम् । एवं च
मैवारस्रर्द्धखावपूतानामित्यादाववघातस्योऽलूखलमुसल्लयोर्वाऽभावात्-
स्त्रेषु न प्रोचणमितिप्राप्ते ।

पूर्वाधिकरणोक्तरीत्यैवाघातस्वरूपे अलूखलमुसल्लस्वरूपे वाऽऽन-
र्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वलक्षणया अपूर्वार्थत्वावसाथादूहोपपत्तिरित्यु-

क्तम् । तदनुपपन्नम् । आक्षेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनःपुन्यपत्तेः । किञ्च प्रोक्षणं न तावदवघातोद्देशेन विधीयते । लूखलमुसल-विशेषत्वेनैव प्रतीतेः । न ह्यस्य प्रधानक्रियान्वयो व्युत्पन्नोऽपि तु निष्ठाक्षिप्तक्रियान्वय एव । नाप्यवघातसाधनीभूतोलूखलमुसलोद्देशेन, विग्रिष्टोद्देशापत्तेः । लूखलमुसलयोर्विग्रिष्टयोः शुद्धयोर्वा उद्देश्यत्वे एकप्रसरताभङ्गापत्तेश्च । अतो नैवं पूर्वं पक्षः सम्भवी ।

अपि तु विध्यन्तरप्राप्तावघातानुवादेनार्थात् सम्भवत्प्राप्तिकथोरपि लूखलमुसलयोः पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेण प्रोक्षणविग्रिष्टयोर्विधा-वार्थिकेन विशेषणविधिनोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः । ततश्चोलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यताऽपूर्वसाधनत्वेन वेति विचारः कार्यः । सोऽपि च तदा भवेद्यदि सकलपौरुडाग्निकपात्रसाधारण्येन प्रोक्षण-विधिर्न स्यात् । न खेतदस्ति । उक्तानि पात्राणि प्रोक्षतीति विध्यन्तरेण तस्य प्राप्तत्वात् । न हि मीमांसकमते पौरोडाग्निक-पात्रप्रोक्षणाभावः । मन्त्राभावस्यैव परं दृतीये साधनात् । अतः प्रकारान्तरेण प्राप्तस्यार्थस्यायमनुवादः । अभ्युदयग्निरस्तथोलूख-लमुसलविधानार्थः । समासोपात्तत्वाच्च नानेकविधेयता दोषाय ।

अतएवं विचारोवाच्यः । पात्रप्रोक्षणविधिर्नैवलूखलमुसलयोरपि प्रोक्षणम् । तत्तु पूर्वाधिकरणन्यायेनैवलूखलमुसलनिष्ठापूर्वसाध-नत्वप्रयुक्तम् । तयोश्च तस्माधनता न साक्षादपि तु यागपुरोडाग्न-त्रीहितदवघातदारिकैव प्रयोजकत्वापरपर्याया । तच्च चातिप्रसङ्ग-परिहारार्थं साधनतावच्छेदकस्य यागत्वपुरोडाग्नत्वत्रीहित्वावघा-तत्वादेरपि विवक्षोत तत्तद्वापारकसाधनतामाचक्षेवेति चिन्तायाम् ।

व्यापारवद्विनिगमनाविरहेण साधनत्वावच्छेदकस्यापि विवक्षा । इतरथा यवादावतिप्रसङ्गापत्तेः । अथवा साधनताया अवच्छेदकं विना निरूपयितुमशक्यत्वादेव विवक्षितं तत् । न तु व्यापारः । तं विनापि साधनतायाः सत्त्वेन निरूपयितुं शक्यत्वात् । अतश्च मन्त्रेषु अवघातत्वाद्यभावाच्च प्रोक्षणम् । एवं च यद्यपि श्रुतस्योत्सृज्यत्वादेरपूर्वसाधनत्वलक्षणौपधिकतस्योपचीणत्वात् अविवक्षा स्यात्, तथाप्यान्तरालिकानां साधनतावच्छेदकानां यागत्वप्रसृतीनां विवक्षा दुर्निवारैरेवेतिप्राप्ते ।

अपूर्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतादिलक्षणायामतिप्रसङ्गपरि-
हारायं मध्यवर्तितायां स्रष्टित्युपस्थितव्यापारस्यैव व्यापारसत्त्वे
विवक्षा न तु साधनतावच्छेदकस्य, तस्य कारणतायाः पश्चादुप-
स्थितेः । अतएव यत्र मध्ये यागादौ न व्यापारस्तत्र कारणताया-
एव श्रुतवाचिकया विवक्षणम् । न तु तदवच्छेदकस्य गौरवात् ।
उपपादितस्यैतत् कौस्तुभे तेषामर्थाधिकरणे विस्तरेण । अतोऽव-
घातत्वादेरविवक्षितत्वाच्चेषु प्रोक्षणसिद्धिरिति ।

एवं वा । एवं तावदुद्देश्यस्वरूपे आनर्थक्यप्रसक्तौ अपूर्वसाध-
नत्वलक्षणेत्युक्तम् । तत्र किं प्रधानजन्यापूर्वमेव लक्ष्यते उताङ्गजन्य-
मपीति चिन्तायां, यत्र तावदवघातपेषणादौ* न ब्रीह्यादिजन्यं
मध्येऽपूर्वान्तरं, तत्र प्रधानजन्योत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वलक्षणं अविवादैव ।
यत्र तद्दृष्टार्थसन्निपत्योपकारिषु प्रोक्षणदीक्षणीयादिषु स्वजन्या-

* प्रोक्षणादौ,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

दृष्टमस्ति, तच्चापि तदङ्गानामुत्पवनादीनां, यावत्या वाचा कामथीत-
तावत्या दीचणीयायामनुग्रयादित्यादीनां च स्मराणां, दर्शपूर्णमास-
व्योतिष्टोमाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वसञ्चय्या तदर्थत्वमेव । न तु प्रोक्ष-
दीचणीयादिजन्योत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । तस्मिन्नपि फलवत्त्वाभावेनान-
र्थक्यादितिप्राप्ते ।

याच्चात्फलवत्त्वाभावेऽपि परम्परयाऽग्निवत्फलवत्त्वोपपत्तोरङ्गा-
पूर्वाणामखनिर्ज्ञातोपायत्वेन स्थाङ्गाभावे निष्पत्तौ प्रमाणाभावा-
दङ्गापूर्वस्वरूपेऽप्यानर्थक्याभावेन तस्याधनत्वसञ्चय्यायामपि बाधका-
भावात् । प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनापि चाङ्गापूर्वाणामतिप्रसङ्गपरि-
हारार्थं द्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थतयैवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्यन्तग-
मने प्रमाणाभावात्सञ्चितसञ्चय्याप्रसङ्गाच्च स्रष्टित्युपस्थितदीचणीया-
द्यपूर्वसाधनत्वमेव दीचणीयादिपदैर्दृश्यत इति ते धर्मास्तत्र-
द्युक्ता एव ।

अतएवारादुपकारकाङ्गानामपि अभिक्रमणेषुपादीनां प्रयोज-
दैवादिजन्यापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शव्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वम् । अत्र-
हितापूर्वेऽप्यानर्थक्याभावात् । प्रयोजनं, व्योतिष्टोमविकारानङ्गभूत-
पशुषु मेव्यादिद्रव्यकेषुपाकरणादीनामूहाभावादकरणं पूर्वपक्षे,
व्योतिष्टोमापूर्वस्त्राणापञ्चापूर्वाभावेन प्राकृतकार्याभावात् । सिद्धान्ते
तद्वदिति द्रष्टव्यम् । एवं दैवधर्मानतिदेशोऽपि पूर्वपक्षप्रयोजन-
मनुसन्धेयम् ।

यत्तु भाष्यकारेणाश्वमेधे चेधातव्या दीचणीया भवतीति वच-
नेन दीचणीयाकार्यं यजमानसंस्कारे विहितार्यां चेधातव्यायां पूर्व-

पक्षे दीक्षणीयाधर्मप्राप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रसिद्धचेधातव्याधर्मा एवेति प्रयोजनमुक्तम् । तत्र, पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेऽपि स्नानापत्तौ बाधकाभावात् । यदि तु स्नानापत्त्यतिदेशापेक्षया त्रिविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्याष्टमे साधितत्वान्नामातिदेशेन प्रसिद्धचेधातव्याधर्मा एवेत्याशङ्क्येत, ततस्तत्पूर्वपक्षेऽपि तुल्यम् ।

वस्तुतस्तु नेयं चेधातव्या प्रसिद्धचेधातव्यातः कर्मान्तरम् । सत्यप्यनुपादेययोगे आख्यातसामानाधिकरण्याभावात् । अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकायाएव चेधातव्यायाः अजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकाङ्क्षाविरहेण क स्नानापत्त्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ पूर्वोक्ताया अपूर्वसम्बन्धित्वेनोद्देश्यतायाः कश्चित् आक्षिप्य समाधानार्थमिदमधिकरणम् । दर्शपूर्णमासयोरग्नौ सुवः सुवरगन्नेति स्वर्गप्रतिपादको मन्त्रोऽग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिशान्त्यादिप्रकाशको मन्त्रः श्रुतः । तयोश्च स्वर्गत्वाग्नित्वादिनैव स्वर्गान्योर्लिङ्गकल्पश्रुतावुद्देश्यता । उपस्थितत्वात् । न तु अपूर्वसम्बन्धित्वेन । मुख्य एवार्थं विनियोगस्थौत्सर्गिकतया साधितत्वेन तेन रूपेण स्वर्गादिपरैरनभिधानात् । न च स्वर्गादिस्वरूपे आनर्थक्यं, साक्षात्फलरूपस्य तस्यानिर्घातोपायत्वाविशेषेण* तदर्थत्वे वैयर्थ्याभावात् । मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणैतराङ्गयुक्तप्रधानमाषादेवोत्पत्तिसिद्धेरानर्थक्यमपूर्वेऽपि तुल्यम् । प्रयोगविधिना सर्वाङ्गसाहित्यावगतेर्मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणापूर्वानुत्पत्तिरिति तु स्वर्गेऽपि तुल्यम् । एवं

* तस्य निर्घातोपायत्वाविशेषेण,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

देवतायामपि मन्त्रार्थवादेतिहासादिवशात्सत्यस्यपूर्वं तच्चरितदेवता-
प्रसादादेव फलोत्पत्त्यवगतेः प्रसादस्य च मन्त्रजन्यप्रकाशनव्यति-
रेकेषोत्पत्तौ प्रमाणाभावान्तर्दर्थत्वम् । अतएव शिङ्गकस्यविनि-
योगविधौ उपस्थितत्वात्प्रसादाश्रयीभूताग्नेरेव तत्त्वेनोद्देश्यता न
त्वपूर्वीचदेवतात्वेनेति न सौर्यादौ ब्रह्मवर्षसमूर्यादिपदोद्-
हृति प्राप्ते ।

न तावत्सर्वेषामेवावघातादीनामपूर्वार्थत्वमपहाय स्वर्गार्थत्वं
शक्तितुं शक्यं, औष्णादिपदेन प्रत्यासन्नतया तेषामर्थाधिकरण-
न्यायेनाग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वेषामन्वस्यैव लक्षणात् । एवमपूर्वाङ्गीकारेण
देवताप्रसादार्थत्वमवघातादीनां निराकर्त्तव्यम् । देवताप्रसादस्या-
पूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । उदाहृतमन्त्रस्थलेऽपि च न स्वर्गमन्त्रस्य
स्वर्गार्थत्वसम्भवः । तद्धि किं दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिं प्रत्येव मन्त्र-
जन्यप्रकाशनस्योपयोग एत स्वर्गव्यक्त्यन्तरं प्रतीति ।

नान्वः । तथात्वे दर्शपूर्णमासाङ्गत्वाभावात् सामान्यसम्बन्ध-
बोधकप्रमाणाभावेन शिङ्गकस्यश्रुतेरेवाकल्पनेन स्वर्गार्थत्व एव
प्रमाणाभावात् । न च स्वर्गाधिकार एव सामान्यसम्बन्धबोधकं
प्रमाणम् । स्वर्गस्य चागाख्यकरणैव निराकाङ्क्षतया तदधिकार-
स्याकल्पकत्वात् । न च मन्त्रस्य प्रयोजनाकाङ्क्षयैव शिङ्गेन श्रुति-
कल्पनं, वाचसोमे विनियोगेन निराकाङ्क्षत्वात् । अत एव शिङ्ग-
मात्रेणापि न श्रुतिकल्पनम् । पाके समर्थस्यापि देवदत्तस्या-
काङ्क्षाऽभावे विनियोगादर्शनात् ।

नाद्यः । तथात्वे हि दर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तौनां न स्वर्ग-

त्वादिनोद्देश्यता, अतिप्रसङ्गात् । नापि दर्शपूर्णमासफलोपहितस्वर्ग-
त्वेन । तत्फलोपहितस्यापूर्वद्वारकत्वेन* गृहभूतत्वात् । किं तु विजा-
तीयापूर्वसम्बन्धित्वेनैव । अतएव सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि स्वर्गप्रत्या-
सन्नत्वादपूर्वमपि परमापूर्वमेव, न त्वाम्तरापूर्वमुद्देश्यतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टम् । स्वर्गत्वस्य तु ब्रौह्मिवादित्रदेवाप्रवेशो गौरवात् ।
अतश्चैव मन्त्रशिङ्गकल्या अतिः, अनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
परमापूर्वसाध्यं संस्कार्यात्,—इति । शक्तिजन्यबोधस्य वस्तुतः स्वर्गत्व-
प्रकारः स्वर्गविशेष्यक एव द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविष्टः ।
न तु अपूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकः । तथात्वे शक्तिजन्यत्वानुपपत्तेः ।

अतएव ब्रह्मवर्षसादौ द्वाराभावात्स्वर्गपदलोपे शक्तिजन्यबोध-
सिद्ध्यर्थं ब्रह्मवर्षसपदोद्देशः । इतरथा प्रकृतावेव कल्पयथा स्वर्गपदेना-
पूर्वसम्बन्धित्वप्रकारकबोधजनने ब्रह्मवर्षसस्यापि तेनैव रूपेण बोधो-
पपत्तेरुद्दानुपपत्तिः । अत एव च पुत्राद्यर्थदर्शपूर्णमासप्रयोगेऽपि
मन्त्रलोपः । तथापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः । अत एव
च मुख्ये एवार्थं मन्त्राणां विनियोग इत्यप्युपपन्नम् । शक्तिजन्य-
बोधेन चापूर्वसाध्ये ज्ञातताया आधानान्तस्य संस्कार्यत्वं उद्देश्यत्वा-
परपर्यायं नानुपपन्नम् । तादृशबोधस्य च स्वजन्यश्रद्धाजन्यादृष्ट-
द्वारा परमापूर्वं एव फलोत्पत्त्यनुकूलयोग्यताजननात्फले उपयोगो-
न तु फलोत्पादकत्वम् । तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या प्रकरणबाधापत्ते-
रित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

* नापि दर्शपूर्णमासोद्देश्यस्वर्गत्वेन । तस्यापूर्वद्वारकत्वेन,—इति सो-
पुस्तके पाठः ।

एवमग्न्यादिप्रकाशकमन्त्रेष्वपि स्वतन्त्राग्निप्रकाशनार्थत्वस्थानुप-
युक्तत्वात् सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत्तत्कल्पनानुप-
पत्तेरवश्यमाग्नेयसम्बन्ध्याग्निप्रकाशनार्थत्वस्यैव कल्पनीयत्वादाग्नेयस्वरू-
पे चानर्थक्येन प्रत्यासन्नतया तदुत्पत्त्यपूर्वीयदेवतात्वेनैवाग्न्यादे-
रहेयत्वकल्पना । न तु प्रसादाश्रयत्वेन, प्रसादस्य परमापूर्वजन्यत्वेन
विप्रकृष्टत्वात्तद्देव प्रयोजकत्वानुपपत्तेः । अतएव नाग्नित्वादेरपि
उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात् ।

एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदककल्पनेऽपि ऊहृषिद्धि-
रप्रत्युद्देश्यैव । परन्तु प्रसादसामान्याश्रयत्वस्याग्निहोत्रादावतिप्रसङ्गाहो-
द्देश्यतावच्छेदकत्वम् । आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीय-
देवतात्वस्य लघुत्वाच्च । अतस्यापायनेन मन्त्रेण शक्तिजन्यबोधद्वारा
आग्नेयोत्पत्त्यपूर्वीयदेवतां संस्कर्त्यात्,—इति ऋषिकल्पयन्मृतिं कल्प-
यित्वा ऊहृषिद्धिः पूर्ववदुपपादनीया । उपयोगोऽपि निर्वापादि-
मन्त्रेषु स्मृतिदार्ढ्येन त्यागकाञ्चे स्मृतिरिति देवतास्मृतिदारोत्पत्त्य-
पूर्वानुसूचयोग्यतासम्पादन एवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८ ॥ १ ॥ ३ ॥

देवतायाः ॥ एवं तावदपूर्वमङ्गीकृत्यैव देवताप्रसादस्य प्रयोज-
कत्वं निराकृतम् । इह तु तदनङ्गीकृत्य देवताप्रसाद एव प्रयोज-
कोऽस्तु इत्याशङ्का प्रसङ्गाच्चिराक्थियते । तत्र देवतायाः सख्यदान-
त्वात्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाऽप्यभिप्रेथमाणत्वेन प्रधान्याद्यागस्य
पूजारूपस्य तत्संस्कारत्वावगतेस्तस्यास्योपयोगापेक्षार्थां च एवैतन् भृतिं
गमयति, तन्न एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिश्च तर्पयतीत्याद्यर्थवादा-
नुसारात्प्रसङ्गायाः फलदाहत्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणा-

भावेऽपूर्वसत्त्वे सुतरां प्रमाणाभावः । यद्यपि देवताया अभिप्रेय-
माणत्वोक्तावपि तस्य ब्राह्मणस्य गं ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फल-
दाहृत्वासम्भवेन उपयोगाभावात्प्राधान्यासम्भवेन प्राधान्यव्यभिचारेण
तत्कल्पनानुपपत्तेः । प्रत्युत भावार्थाधिकरणन्यायेन यागकरणि-
कार्या भावनायां भाष्यापेक्षार्या स्वर्गस्यैव तत्त्वेनाप्यद्याद्देवताया-
अपि संस्कार्यत्वे उद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदापत्तेर्देवताया एव
यागाङ्गत्वम् ।

तथापि यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायामश्रुतापूर्वकल्पना-
पेक्षया रात्रिसन्ध्यावदार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनात् तत्र-
युक्तत्वसिद्धिः । प्रसादस्य च विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थ-
वादाद्यनुसारेण विग्रहभोगादिकल्पनेऽपि न दोषः इतिप्राप्ते ।

प्रसादो हि यदि इच्छारूपसादा तस्येच्छात्वेन तत्फलं प्रति
कारणत्वे अतिप्रसङ्गापत्तेरवच्छं दर्शादिकर्तुंस्तत्फलं भवत्वित्येवमाका-
रिनेच्छात्वेन तदायम् । तथाच कारणावच्छेदके गौरवम् ।
दर्शादिजन्यफलभोगेऽपि तत्कर्तृत्वानपाथादन्यकृतदर्शपूर्णमासजन्य-
प्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च । अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति
तद्भक्तिकर्तुः सा फलव्यक्तिर्भवत्वित्येवमाकारिनेच्छात्वेन कारणत्वं
वाच्यम् । तथा एानेककार्यकारणभावकल्पनं कारणतावच्छेदके
गौरवञ्च । किञ्चैतादृशः प्रसादो यदि ब्राह्मणतर्पणान्ते, तदा
यागानां नष्टत्वादेवोत्पत्त्यनापत्तिः । यदि तु तत्तद्यागेभ्योऽप्यवा-
न्तरप्रसादा आग्नेयव्यक्तिकर्तुंस्तद्भक्तियजन्यं फलं भवत्वित्याकारका-
इत्यन्ते, तदा देवानाममोक्षेच्छत्वस्यार्थवादिषु प्रतिपादनाद्देवादमी-

षोमौयाद्यकरणेऽपि फलप्राप्तिः । अथैतस्वार्थवादत्वमेवाभ्युपगम्य
तादृशमहाप्रसादस्य विजातीयेष्वालेगैवापूर्ववादिन इव विजातीय-
फलत्वावच्छिन्नं प्रति कारणता । अवान्तरप्रसादानाञ्च विजातीय-
तत्तदिच्छालेगैव महाप्रसादं फलं च प्रति कारणता । कारणता-
वच्छेदकसम्बन्धस्य स्त्रजनकथागसमवायित्वं, कार्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य
फलान्ते समवायः । नातः कर्त्तव्ये फलप्राप्तिः । अवान्तरप्रसाद-
महाप्रसादयोः परस्परं कार्यकारणभावे प्रत्यासत्तिस्तु उभयत्र
स्त्रजनकथागसमवायित्वमेव । देवतानिष्ठमेव वा तत्कार्यकारणभाव-
मङ्गीकृत्य समवाय एव प्रत्यासत्तिरिति चेत् ।

सम्बन्धगौरवस्यैव दोषत्वात् । यागनिष्ठकारणतानिरूपित-
कार्यताघटकसम्बन्धस्य भवता निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । मन्मते तु
सर्वकार्यकारणभावानां समवाय एव सम्बन्ध इति साधवम् ।
एतेन प्रसादो नाम सुखविशेष इत्यपि पक्षः प्रत्युक्तः । न चास्य
गौरवस्वार्थवादिके प्रसादास्ये व्यापारे सिद्धे फलसुखत्वमिति
वाच्यम् । अर्थवादस्य स्त्रावकतथाप्युपपत्तौ स्त्रतस्तत्कल्पकत्वाभावात् ।
व्यापारापेक्षार्यां रात्रिसवन्यायेन तदाचकपदान्तरकल्पनया तस्य
व्यापारत्वकल्पने च व्यापारत्वस्य कारणताघटितत्वेन तस्याः
सम्बन्धावगमपूर्वकत्वात्सम्बन्धगौरवस्य फलसुखत्वानुपपत्तेः । अतो-
ये तावत्प्रसादादिप्रतिपादकामन्त्रास्ते देवस्य त्वादिमन्त्रवदेव
प्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थाः सम्यो विशेषणान्ते प्रकाशनस्था-
दृष्टार्थत्वाच्चानुपपन्नाः । वैशिष्ट्यघटकसम्बन्धस्य तददेवाहार्यो वा
अन्यो वेत्यन्यदेतत् । अर्थवादाच्च तेनैव सम्बन्धेन स्त्रावका इति

तेष्वपि न स्तुतिसञ्चयानां काचित्सञ्चया । अस्तु वा सा,
तथापि विधौ गौरवापत्तेः सा न दोषाद्य ।

न चैवं विध्यनपेक्षितत्वादार्थवादिकप्रसादाद्यकल्पनेऽपि
सञ्चयस्या प्राग्रह्यतात्पर्यकस्याप्यर्थवादस्यासति प्रमाणान्तरविरोधे
सञ्चयकार्येऽपि प्रमाण्याभ्युपगमाद्विग्रहभोगप्रसादादिस्त्रीकारादपूर्-
वान्ते एव प्रसादस्त्रीकरणमस्त्विति वाच्यम् । अन्यतात्पर्यकस्य
वाक्यस्यान्यत्र प्रामाण्यायोगात् । अन्यथा शुद्धपुरुषतात्पर्यके यष्टीः
प्रवेशयेत्यादौ, परासभोजननिवृत्ततात्पर्यके मृदं भुञ्जेत्यादौ च
प्रमाणान्तराविरोधात्सञ्चयकार्येऽपि प्रमाण्यापत्तिः । अतः सङ्गदुश्च-
रितस्य शब्दस्थानेकार्थबोधकत्वाभावनिश्चयमानुरोधेन शब्दबोधत्वा-
वच्छिन्नं प्रति तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरोधेन चार्थवादानां
शक्यार्थं प्रमाण्यानुपपत्तेर्न देवताविग्रहादिस्त्रीकारः । न च तथापि
शक्यार्थविशिष्टप्राग्रह्ये एव सञ्चयार्थवादानां तात्पर्याद्विशेषणांशेऽपि
प्रामाण्योपपत्तिः । सञ्चयतावच्छेदकगौरवापत्तेः । अन्यथा ब्रीहि-
त्वादेरपि विवक्षापत्त्या ऊहानापत्तिः । अतः कथमपि न विग्रहा-
दिस्त्रीकारः । किन्तु शब्दमात्रं देवता, अर्थस्तु प्रातिपादिकानु-
रोधाच्चेतनोऽचेतनो वा कश्चित्स्त्रीक्रियते न तु विग्रहादिमान् ।
उपासनादौ परं ध्यानमात्रमाहार्थन्तस्येति जैमिनिमतनिष्कर्षः ।
मम त्वेवं वदतोऽपि वाणी दुष्यति । तत्र हरिस्मरणमेव
शरणम् ॥ ८ ॥ १ ॥ १ ॥

द्रव्यसङ्ख्या ॥ अत्र मूले द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायानां यत्र श्रुत्या
उद्देश्यता तत्र ब्रीहित्वादिनैव न तत्पूर्वसाधनत्वेन, प्रकरणेन श्रुति-

वह्नीकस्योक्तदित्याग्रह्यं च रूपे चानर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वेनेति
 विद्वान्निवृत्तम् । तत्र ग्रीहीन् प्रोचतीति द्रव्योदाहरणस्य चतुर्होत्रा
 यैर्धर्मस्योभिति बहुदायोदाहरणस्य च कथञ्चित्प्रभवेऽपि वह्नी-
 दाहरणस्य कौन् परिधीनिति मन्त्रस्यागत्या सुवरिति मन्त्रवदपूर्व-
 साधनीभूतपरिधीयन्ताग्रकार्थत्वस्य विद्वत्त्वादनुदाहरणत्वमिति
 वार्त्तिककारेणैवोक्तम् ।

तत्र चैतद्दाहरणेऽपि । अन्तु शूर्पस्य जुहोति तेन ह्यन्नं
 क्रियत इति अन्नकरकहेतुना तस्य व्यापत्वावगमाज्ञाप्यस्य च
 सर्वत्र प्राधान्यादर्शनादन्नकरबोहेयेन होमः संस्कारकतया विधीयते
 इत्याग्रह्यं इतौयथा होमं प्रति शूर्पस्य करणत्वावगतेत्येन ह्यन्नं
 क्रियत इत्यस्य चार्थकत्वाद्दोर्मोऽवमारादुपकारकोऽपूर्वार्थ इति
 विचारितम् । तज्ज्ञाप्यस्यापि जुह्वादेः कर्तुं प्रति प्राधान्यादर्शनादर्क-
 नादस्य च हेतुधिकरणे स्थापितत्वादेः तद्विचारकोदाशुपयोगित्वा-
 द्योपेक्षितम् । अत्र चर्षकैवास्तु विचारस्यासाधिकरणेन नतार्थते-
 ल्यस्य च वर्धते ।

यद्यपि अन्नकर्मतिसूत्रेषु अन्नपत्योपकारकत्वात् अपूर्वसाधनत्व-
 लक्षणा विद्वान् । संस्कारे चेत्तिसूत्रेषु चान्तराधिकारिणां ज्ञानत्वादि-
 कारणतावच्छेदकानामविषया विद्वान् । तथापि श्रुतस्य ग्रीहीत्वादेः
 कारणतावच्छेदकस्य त्वाने प्रमाणाभावः । न च शुभपट्टन्तिद्वय-
 विरोधः । अपूर्वसाधनीभूतग्रीहीत्वावच्छिन्नस्यैव अन्नबोधेऽस्मत्प्राप्ती-
 कारात् । अतस्तु तादृशस्य नीवारादावचनाकोहसिद्धिरिति प्राप्ते ।

अन्नतावच्छेदके नीरव्यापनोः श्रुतस्य ग्रीहीत्वस्य च अन्नबोध-

योगिग्रन्थप्रतिपादकत्वेनापि चरितार्थत्वाच्च विवक्षा । अतएव तत्त-
 द्वापारिकायाः विजातीयपूर्वसाधनताया एव लक्षणेति कौस्तुभे
 स्पष्टम् । तत्तद्वापारकसाधनतात्वावच्छिन्नसाधनताया एव लक्षणाच्च
 त्रीहियवनिष्ठकारणताया गुणादिप्रमाणेन भेदेऽपि यवसाधारण-
 ज्ञाभोऽपीत्यपि तत्रैव व्यक्तम् । अतश्च त्रीहिलादेरविवक्षितत्वाद्युक्तो-
 नीवारादिषूहो विवक्षितौ ।

एवं यत्रापि नापूर्वसाधनत्वं त्रीहीनवहन्तीतिवत्पूर्वप्रमितं
 स्ववाक्य एव तु संस्कारविशिष्टस्य त्रीह्यादेः साधनताविधानं, यथा
 प्रोक्षिताभ्यामुक्तसुखसुषुप्ताभ्यामित्यादौ तत्समानजातीयवाक्यान्तरे
 वा । तथापि प्रोक्षणविशिष्टस्य त्रीहित्वविशिष्टस्य च विधेयक्रिया-
 विशेषणत्वेन विधौ कृते पश्चाद्दृष्टैकहायनीन्यायेन परस्परान्वयात्प्र-
 कृतौ तज्जातीयस्य प्रोक्षणेऽपि विवक्षितौ तज्जातीयसोपेऽपि तत्-
 ज्ञानापन्नद्रव्यान्तर एव प्रोक्षणलाभात्सिध्यति प्रोक्षणं प्रति विशेषण-
 विधिवेत्त्यायां अपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वम् । लक्षणा परं
 न तथास्ति, त्रीह्यपदेन त्रीहित्वस्यैवाभिधानात् । अपूर्वसाधनत्वस्य
 ऋप्रत्ययेनाभिधानात् ।

एवं यत्रापि संस्कारविध्यन्तरं तच्छब्देन संस्कृतस्य विनिश्चयो-
 यथा तत्रै पयसि इत्यादौ, तथापि संस्कारवाक्ये पयस्त्वसमानाधि-
 करणधर्मावच्छिन्नोद्देशेनैव दधानयनविधिः । न तु पयस्त्वाव-
 च्छिन्नोद्देशेन । आनर्त्यक्यात् । स च धर्म उत्पत्तिवाक्ये इष्टशामा-
 न्यमिव सामान्यत एव पयःपदेन प्रथमं प्रतीयते । पश्चाच्च तच्छ-
 ब्देन पयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वे प्रमिते स धर्मोऽपूर्वसाधनत्वरूप-

इति प्रतीयते । तत्र च पथःपदस्य सञ्चयेति पश्चादवगम्यत इति न कश्चिद्विरोधः ।

वस्तुतस्तु यद्यपि सप्तमीश्रवणात्तापविशिष्टपथोधिकरणकदध्या-
नयनस्य विहितस्य प्रथोजनापेक्षार्था उद्देश्यवाचकं पदमनु-
मीयते, तथापि मन्त्रवर्णाद्यनुरोधादवस्थाविशेषविशिष्टपथोवाच्या-
मिन्नापदसमभिन्नाद्यततच्छब्दवत्त्वेन पथस्य एवोद्देश्यत्वावगतेस्तत्रिष्ट-
विजातीयपूर्वसाधनत्ववाचिपदस्यैव कल्पनात् नात्र सञ्चयापीति
शेषम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ४ ॥

देशबद्धम् ॥ शोमे, सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्रा-
चीनमग्नीषोमीयात् तेनोपांशु चरन्तीति श्रुतम् । तत्रोपांशुत्वं किं
श्रुतिष्टोमसम्बन्ध्यग्नीषोमीयप्राग्भागधर्मः संसदीयपरमापूर्वप्रयुक्तम्,
उताग्नीषोमीयप्राग्भागवर्जिततत्पदाद्यर्धधर्मः सन् तत्तज्जन्यावान्तरा-
पूर्वप्रयुक्तमिति चिन्तायाम् ।

विधेये उपांशुत्वे उद्देश्यसमर्पकत्वावत्तच्छब्द इत्यविवादम् ।
स च पूर्वप्रकृतम् अग्नीषोमीयप्राग्भागमेव परान्तरगति न तु पदा-
द्यान् । प्राचीनशब्दस्याकृत्यधिकरणन्यायेन प्राग्भागमात्रवाचित्वात् ।
एकवचनप्रयोगेन भागस्यैव तदुक्तस्य तच्छब्देन परामर्शाच्च । अत-
एवैकेनैव तच्छब्देनोद्देश्यसमर्पणात्पूर्वपक्षे सिद्धान्ते वाऽग्नीषोमीयादे-
र्विशेषणत्वेऽपि न विशिष्टोद्देशः । तत्र च भागं प्रति अग्नीषो-
मीयोऽवधिलेन विशेषणं, यज्ञस्य प्रयोगद्वारा सम्बन्धित्वेन । अतएव
यज्ञपदं न सराशब्दविशेषणम् । अप्रवृत्तिविशेषकरत्वापत्तेः ।
अस्तु वा तस्मात्पदेन व्यवधानाद्यज्ञस्य ह्यगतिरित्येवमर्थाग्नी-

करिष्यन्तु इत्यादिप्रकारेण विभक्त्यं चकारन्तः । तत्रापि अस्तित्वाद्वागते-
यज्ञसम्बन्धेन ।

आवस्यन्तं चेदं चिह्नान्तिगोऽपि । अग्नीषोमीयावधिकप्रमा-
णाऽन्वतिपदार्थस्यैव तन्वते उद्देश्यतावच्छेदकत्वात् । तत्र च पद-
ार्थानामनुष्ठेयार्थवाचाग्नीषोमीयावधिकप्रमाणप्रगल्भितोद्देश्यताव-
च्छेदकम् । तदवच्छिन्नोद्देश्योपांशुत्वविधिः । भागे चोपांशुत्वस्य
साक्षादसम्बन्धात्तद्वारस्यकपदार्याङ्गमन्त्रार्था दारस्यं चोद्देश्यतावच्छ-
ेदकम् । उद्देश्यस्य च भागस्य स्वरूपे चानर्थक्ये प्रकृते भागजन्या-
पूर्वसद्भावे प्रमाणाभावाद्दोषोक्त्यावाङ्गिषमन्वायावस्यनेन भाग-
जन्यत्वव्यवस्थापरमापूर्वस्यधक्यमेव भागविडं कथ्यत इति परमा-
पूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । एवं चोपांशुत्वस्य सूत्रार्थं तन्वते । अग्नी-
षोमीयावधि चोपांशुत्करणे अनाश्रयेण शौक्येऽहनि कर्तव्यं कपद-
र्यानामविशेषेण करणात् । एवं च तत्तत्पदार्थधर्मन्तभावोक्त्याङ्गात्त-
रस्यै विज्ञानौ अपूर्वेऽपि पदार्थे द्विर्विशोकादौ चोपांशुत्वशोचः ।
इतरथा तत्तत्पदार्थावात्तरमूर्तप्रयुक्तने अथाशककार्थापत्ते जेदान्तरीजे
स्वातिदेशरहिते च तस्मिन्मुपांशुत्वस्य कथमस्यप्राप्तेः ।

यत्तु भावकारेण वाक्यसिद्धौ तद्वाग्वरस्यै चोपांशुत्वशोच-
इति प्रबोधनसुक्तं, तन्वाभातिदेशप्रापितस्य विद्वत्स्वातिदेशस्य वा
स्वरस्य सन्ने चोद्देश्यविज्ञानातिदेशप्रापितोपांशुत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुच्चे-
षितम् । इदपि वार्त्तिकेऽदौ पुरस्तादुपपदां शौक्येण चरन्तीत्यादौ
चोपांशुत्वोद्देश्यम् । तदपि शौक्यमात्रपुरस्कारेण कश्चित्स्वाति-
देशस्य सामान्यविहितोपांशुत्वातिदेशापेक्षया प्राक्कालदुपेक्षितम् ।

न लोपांशुत्वात्तिदेशस्य प्रधानसम्बन्धित्वात् प्रातस्तम् । आधान-
 स्मादावित्त प्रधानसम्बन्धित्वात्पु द्वौर्ध्वप्रकोजकत्वात् । इतरथा
 आधाश्लोकेऽपि तदापत्या भावकारसतद्रूपानुपपत्तेः । न त्वैवं
 प्रकृतावेव द्वौर्ध्वीत्याद्यत्रेण तदनापत्तिः । औपदेशिकत्वेन ततो-
 र्पांशुत्वात् प्रकृतात् । इतरथा प्रकृतावेव आधातिदेशविकल्पे
 तद्रूपि लोपांशुत्वात्प्रातस्तम्पत्तेः । अतः पूर्वोक्तविकल्प एवोर्पांशुत्वात्तिः
 प्रकोजकमितिभ्रमे ।

यत्किञ्चिच्छब्दस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विधेयधर्म-
 पुरस्कारेषानुक्तेषु वक्ष्ये पदार्थमेव प्रकोजकपुंसकनिर्देशात्प्राप्ती-
 योमीत्यावधिकतमाध्यामवर्तिकर्मत्वेनैव तत्तत्प्रदर्शनात्तद्देश्यम् ।
 अन्वया आगत्य पुंसिपुंसात्पुंसकनिर्देशो यथाचीनमित्थित्वात्तमेव
 विद्वेषत्किञ्चिच्छब्दस्य अर्थः ज्ञात् । एकवचनं च सामान्याधि-
 प्रवेशेन वक्ष्येकवचनार्थम् । अतश्च तत्तत्प्रदर्शनात्तद्देश्यत्वात्तत्प्रकारे
 प्रानर्ध्वप्रकोजौ तत्तद्प्रदर्शनात्पूर्वसाधनत्वेन ज्ञान्यवाङ्मयत्वे । इत-
 रथा पदार्थसमुदायस्य भागस्य* यत्तद्देश्यात्पूर्वसाधनत्वे प्रकृता-
 भावात् पदार्थद्वारा तदावचने ज्ञान्यतावच्छेदके तौरवम् । सुवच्छे-
 पांशुत्वात् आधात्प्रागे अन्वयात्पदार्थसम्प्राप्तां इतरत्वात्तन्म-
 मित्यत्यन्ततौरवम् । अतश्चावत्पदार्थधर्म एवोर्पांशुत्वात् । अतश्च
 विकृतौ तद्गणनार्थके अपूर्वे न तस्योद्भवः । इदं लोपांशुत्वं विशेष-
 विहितत्रिरवकाशस्यारान्तरावच्छेदप्राप्तयोद्यादिप्रदर्शान्तिरिक्तपदार्थ-
 विषयमिति खरचर्चायां कौस्तुभे व्यक्तम् ॥८॥१॥५॥

* पदार्थसमुदायरूपस्य,—इति लो० एकके भाष्ये ।

प्रणीतादि ॥ इदमधिकरणं सूत्रकारेण पूर्वाधिकरणे अन्तरा-
गर्भिणीत्वेन कृतमपि व्याख्यासौकार्यायं प्रथममभिधीयते । दर्शपूर्व-
मासयोः, यज्ञन्तनिश्चयतावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः यदध्वर्युयज-
मानौ वाचं यच्छतस्तत्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञं तन्वाते तस्मात्प्रणीताः
प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां स हविष्कृता विसृजतीति श्रुतम् ।

तत्रायं वाग्यमः प्रणीताप्रणयनाङ्गमेव विधिवाक्यस्यस्यत्प्रत्ययेन
तन्माचार्यत्वावगमात् । अतो हविष्कृदाङ्गानकालावधिकवाग्यमस्य
तन्माचार्यत्वावगमात्त भागधर्मत्वं न वा तावत्पदार्थधर्मत्वम् । यदि
तु प्रणीताः प्रणेष्यन्निति वाक्यस्य वाग्यमोत्पत्तिपरत्वे उत्पत्तिशिष्ट-
कर्त्तृत्वानुरोधेन* तत्र यजमानप्राप्त्यभावात् पूर्ववाक्यस्यार्थवादत्वा-
नुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्य च सुतरामनुपपत्तेरवश्यं यज्ञं तनि-
श्चयताविति वाक्यस्यैव वाग्यमविधायकत्वमुच्येत, ततोऽस्तु तत्रत्यस्यत्-
श्रुत्या यज्ञविस्तारार्थत्वमेव । तदा हि उत्तरवाक्याभ्यां वाग्यमानु-
वादेन प्रणीताप्रणयनहविष्कृदाङ्गानयोः पूर्वोत्तरावधिलेन विधीः ।

अतएव तत्रत्यमेकवचनमपि अनुवाचगतत्वाद्गृहं संमार्ष्टीतिवद-
विवक्षितम् । अतस्य विधेयसामर्थ्यानुसारादुद्देश्यभूतो यज्ञविस्ता-
रापरानामधेयो यज्ञभागोऽपि तदवधिक एव । यत्तु मूले पूर्व-
पक्षे यज्ञशब्दस्य विस्तारविशेषणत्वमनङ्गीकृत्य भागधर्मत्वमुक्तम् । तत्
यज्ञशब्दस्य विस्तारं विनाऽन्यत्रान्वयस्य दुरुपपादत्वाद्भागवाचक-
पदाश्रवणाच्चोपेक्षितम् । अतोऽध्वर्युयजमानकर्त्तृकवाग्यम एव यज्ञ-

* कर्त्तृकत्वावरोधेन,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

† विधिः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

विस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेन विधीयते । न तु पदार्थधर्मत्वेन, तदाश्चकपदभावात् । अतश्च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षवदेव यज्ञापूर्वप्रयुक्तोभागधर्मस्य वाग्यम इति प्राप्ते ।

यज्ञमाणाध्वर्युकर्तृविभिष्टवाग्यमस्य यज्ञभागार्थत्वे षष्ठविधिप्रकारापत्तेः सन्निपत्योपकारकत्वसाभाय द्वितीयविधिप्रकारलिप्तवाचाध्वर्युयज्ञमागसंस्कारकत्वेनैव वाग्यमविधिः । यथाच नैवं सत्युद्देश्यानेकता तयोक्तं यद्वैकत्वाधिकरणे कौस्तुभे । तस्य च दृष्टार्थत्वात्प्राग्प्रतिधानमेव संस्कारः । संस्कारतयोश्च तयोरुपयोगापेक्षार्थात्तत्तत्प्रमाणककरिष्यमाणकर्मार्यत्वमेव क्लृप्तं न तु भागार्थत्वम् ।

न च तयोर्भागोपयोगित्वापि तद्द्वारा कथंचित्सत्त्वाद्यज्ञं तन्निष्पन्नावित्यविशेषणसामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यध्वर्युयज्ञमानसंस्कारकत्वमेव वाग्यमस्य कस्यतामिति वाच्यम् । यज्ञं तन्निष्पन्नावित्यसोद्देश्यविशेषणत्वेनाविबक्षितत्वात् । अतश्च इविश्वभयत्ववद्यज्ञं तन्निष्पन्नावित्यनुवादो वाग्यमस्तुत्यर्थः । अतो दृष्टार्थत्वसाभाय पूर्वोत्तरावधिकतावत्पदार्थधर्मत्वमेव । न च षट्श्रुत्या प्रणीताप्रणयनमाचार्यत्वमेव कस्यतामिति वाच्यम् । इविष्कृदाङ्गानावधेरदृष्टार्थतापत्तिभयेन तस्यापि कालोपलक्षणत्वात् । अतः सिद्धं वाग्यमस्यापि तावत्पदार्थधर्मत्वम् ॥८॥१॥६॥

अग्निधर्मः ॥ अग्नौ श्रुते िरस्यशकसहस्रेणाग्निं प्रोक्षतीत्यादौ किं अग्निशब्देन संज्ञानविशेषसाधनीभूता इष्टका एवोच्यते । तदर्थं च प्रोक्षणम् । उतेष्टकारभ्रमवयव्यन्तरमेव अग्निशब्देनोच्यते, तदर्थं च प्रोक्षणमिति चिन्त्यते । तत्र, यच्चैकावयवाकर्षणेनेत-

राम्यव्याकर्षणं च य न चन्धिदर्शनं तत्रैव प्ररीरचटादाववच-
 यन्तराभ्युपगमः । न चेद्वैवेष्टकाकर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणम् चन्धिश्च
 पुरीषच्छानामपौष्टकानामनुमानेन दृश्यत एव । अतो व्यापका-
 भाघात्यक्षामसंयोगो न द्रव्यान्तरमिति । काश्चपवनाचात्रवचन्तरे
 प्रमाणाभावादिष्टकासंस्कारार्थमेव प्रोक्षणम् । अतश्च दृष्टकात्वयमा-
 नाधिकरणत्वेनापूर्वसाधनत्वमग्निपदेन लक्ष्यत इति तस्य प्रत्येक-
 दृष्टित्वात्प्रतीष्टकं प्रोक्षणमित्यपि सिद्धं भवति । न चैवं त्रीहि-
 वाचप्रोक्षणादावपि प्रत्येकं तदात्मनिः । न्यायतस्तथापत्तावपि अग्नि-
 वो जुष्टं प्रोक्षामि इत्यन्वयमिति मन्त्रे ब्रह्मचरिणोपादानवशेक
 तन्त्वत्प्रतीष्टोः । प्रकृते तु तद्दुग्गमत्वात्प्रत्येकमेवेति प्राप्ते ।

एकान्तव्यवकर्षणेनेतराववकाकर्षणस्य नावयविविध्यापकत्वं, नापि
 चन्धिदर्शनस्य । दृष्टपटादौ चन्धिचारात् । अतो चैवैकाकार-
 प्रतीतिरव्यभिचारात् तत्रैवावयविक्रोकारः । इतरथा दृष्टकाया चन्धि-
 क्रोकारे प्रमाणाभावः । काश्चपौक्त्यु कर्षणं मूखामप्यादनादस्-
 षीयम् । यममित्यादौ तु सधिताः एकान्तकारप्रतीतिः । अतस्तग्निपदे-
 नावयवविन हवोक्तत्वात्तदर्शनेव प्रोक्षणं, तस्य चैकत्वात्सुद्धदेव प्रोक्षणम् ॥

न चैवमग्निस्वरूपे* आगर्षकोऽपूर्वसाधनीभूतान्वाधारत्वं-
 लक्षणायां यदेविवोत्तरवेद्यामपि द्विरस्यप्रकल्पप्रशोषधर्मपत्तिः ॥
 दृष्टकादिष्वप्यादितत्त्वौकिकस्यैव विशेषे अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेना-
 दृष्टविशेषवच्छिन्नस्यैव विशेषस्यैवान्यत्तरवेद्यादिप्रव्दाभिधेयत्वात्तत्र

* न चैवमवयवविस्वरूपे, -इति सो० पुस्तके पाठः ।

चानर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वज्ञापनाया एवाभावात् । अतश्च गाम्मु-
त्तरवेदिधर्माणां सांकर्यम् । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणां अग्नौ
अतिदेशकथनं सर्व्वेषु विरुध्येतेति वाच्यम् । दैश्वदग्नौ बद्धतर-
वैशेषिकधर्मान्मानेषु अपेक्षितहविर्धानपूर्वदेशवर्त्तित्वादिकतिपथ-
धर्माणां स्थानापत्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तर-
वेद्यां तु यावदपेक्षितधर्मसाकल्याच्च वैपरीत्याग्रह्णा ।

अतश्च प्रकृतौ तत्रोच्चणादिधर्माणामग्न्युत्तरवेदिमात्रार्थत्वेऽपि
यत्र विकृतौ तदुभयकार्यापन्नं उक्तपरिमाणं कृतःसिद्धभूमिकं
तद्वहिः स्वातभूमिकं स्पष्टिष्ठं अग्न्याधारत्वेन समासातं, तत्र
प्रोचणादीनामूहसिद्धिः । संस्थानविशेषोपधायकक्रियासाधनीभूत-
तदवयवार्थत्वपूर्वपक्षे तु उक्तविकृतौ तदभावाच्च प्रोचणादीति
ऊहविचारोपयोगित्वं चाप्यधिकरणस्य । यदि चैवंविधविकृतिर्न
सम्भाव्यते, तदा कृत्वाचिन्तया उदाहरणान्तरे वा ऊहोपयोगोनु-
पन्थेयः । प्रासङ्गिकं वेदमधिकरणम् ॥८॥१॥७॥

पत्नीसंयाजान्तत्वम् ॥ द्वादशाहे पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
सन्निष्ठान् असंस्थितो हि तर्हि* यच्च इति श्रुतम् । तत्र किं
पत्नीसंयाजान्तत्वं द्वादशस्वप्यहःसु विधीयते, उत उत्तमवर्ज्यमिति
चिन्तायां, अहस्त्वाविशेषात् सर्व्वेषु । न चासंस्थायाः पत्नीसंयाजान्तत्वे
हेतुत्वावगमान्तस्योत्तमवर्ज्यमेव सत्त्वेन तत्रैव पत्नीसंयाजान्तत्वावगतिः ।
एतस्य, तेन क्लृप्तं क्रियत इतिवद्वैत्वर्धवादत्वेनाहेतुत्वात् । न च

* तर्हि,—इति नास्ति आ • पुस्तके ।

तर्हि तेनैवाक्ताः शर्करा इतिवस्तिर्णयः । तद्वदिह सन्दिग्धत्वाभावेन तस्मानिर्णायकत्वात् । प्रत्युद्देशं गुणस्यावश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्त-
विधेरर्थवादेन सङ्कोचानुपपत्तेश्च । अतस्त्वार्यवादोऽपि बहूदिन-
साध्यत्वाधिरसंस्थाभिप्रायेण गौण्या दृष्ट्या घ्याख्येयः ।

ननु विधेरेव खल्वनियमविधिस्त्राघवानुरोधेनोत्तमभिन्नविषयत्वं प्रतीयते । तथा हि द्वादशानामप्यङ्गां एकफलसंघाधनत्वात्प्रयोगैक्य-
मवगम्यते । अत एवाग्नीषोमीयान्तपदार्यानां तन्त्रेण करणम् । अष्टमृथाद्यानां च ब्राह्मणतर्पणान्तानाम् । अहःशब्दवाच्यसूत्यानां तु द्वादशत्वसंख्यानुरोधादावृत्तिः । अहःशब्दो हि उपांशुपदाभ्या-
सादारभ्य हार्योजनथागाभ्यासपर्यन्ते प्रयोगे खल्वप्या धात्रिकानां प्रसिद्धः । अतएव तन्माध्यवर्त्तीनि सन्निपत्योपकारकाणि आरादुप-
कारकाणि चाङ्गानि प्रतिस्मृत्यमावर्त्तन्त इति वक्ष्यते । एवञ्च एकैकमहर्षस्मिन् कस्मिंश्चिदङ्गेऽनियमेन समाप्यापरमहरारम्भाण्यौष-
मिति प्राप्ते ।

पत्नीसंथाजान्तत्वविधिरेकादशसु नियमविधिः सम्यद्यते । अन्तिमे तु सर्वस्यैव समापनीयत्वात् पत्नीसंथाजान्तत्वविधिरपूर्व-
विधिरापद्येत । अतश्च सर्वार्थत्वे अपूर्वविधिनियमविधिस्तत्रैवैह्य्या-
पत्तेर्नियमविधिस्त्राघवानुरोधेनोत्तमवर्जमथं विधिरिति चेत् ।

द्वादशत्वसंख्यानुरोधेनाहःशब्दवाच्यहार्योजनान्तप्रयोगस्यैवावर्त्त-
नीयत्वेन तद्विज्ञाप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चित्समापनस्यैवाप्रसक्तौ सर्वस्यैवा-
पूर्वविधित्वात् । पत्नीसंथाजानां हार्योजनोत्तरमेव सर्वास्वध्वर्यु-
शास्त्रास्त्रानेन पत्नीसंथाजानामपि अष्टमृथादिवत्तन्त्रेणानुष्ठेय-

स्वात्तेषु पक्षेपि समापनस्याप्रसक्तेश्च । अतएव शास्त्रद्वीपिकायान्त-
न्तरत्वे च पत्नीसंध्याजोत्तरत्वकथनं हार्योजनस्य निर्मूलमेव ।
अतएवाचर्याहःशब्दस्य हार्योजनान्तप्रयोगवाचकस्य पत्नीसंध्याजान्ते
प्रयोगैकदेशे लक्षणेति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् । स्वथमेव पत्नी-
संध्याजानां हार्योजनोत्तरत्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया अनुक्ति-
सहत्वात् । अतः सर्वाख्येवाहानि पत्नीसंध्याजान्तानि कार्याणि ।
न तु अवधृथादीनि अन्ते तन्त्रेषु कार्याणि । पत्नीसंध्याजा-
न्तत्वविधिना तेषां पर्युदासात् । पत्नीसंध्याजानाञ्च तन्त्रेषु प्रसक्त्या-
नामावृत्तिरूपकप्रतिपादनादिति प्राप्ते ।

असंस्थितो हि तर्हि यश्च इति तेन ह्यसं क्रियते इति वक्ष्य
हेत्वर्थवादः । तद्वदिह हेतुविधिले लक्षणाऽभावात् । तत्र तु होम-
कास्त्रीनवर्तमानान्नकरणत्वस्य बाधितत्वाद्गतो भूताद्यर्थकत्वे विधौ
लक्षणापत्तेरगत्या हेत्वर्थवादत्वाङ्गीकरणम् । अतो न ह्यनानूयाजान्
यच्छ्यन् भवतीतिवदस्य हेतुपरत्वादसंज्ञाहेतुकपत्नीसंध्याजान्तत्व-
विशिष्टसमापनभावनाया एवाहहृद्देशेन विधानाद्विधेयसामर्थ्यात्तु-
रोधेनोद्देशानामङ्गां सङ्कोचोपपत्तेः, उत्तमे चासंज्ञारूपहेत्वभावात्
पत्नीसंध्याजान्तत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुत्तमवर्ज्यं पत्नीसंध्याजान्ता ।

न च हेत्वभावेऽपि व्यापकव्यभिचारस्यादोषत्वादुत्तमे पत्नी-
संध्याजान्तत्वस्य दोषः । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात् साधक-
प्रमाणाभावेनैव तत्र तस्यासिद्धेः । अस्तु वा हिशब्दोच अथया-
नामनेकार्थत्वाभिमित्तत्वपरः । तथा चाग्निमे निमित्ताभावाच्चैमि-
त्तिकाभावः सुलभ एव ।

एवं च निमित्तोपादानवशाद्यथैव द्वादशाहे अन्तिमेऽहनि न पत्नीसंयाजान्तत्वं, तथैव पञ्चदशरात्रादौ द्वादशेऽहनि न पत्नीसंयाजान्तत्वं, द्विरात्रादौ च द्वितीयादिस्वरूपएवान्तिमे न तदित्युक्तोपयोगिता बाधोपयोगितापि । अत एव प्रकृतौ तद्विजातीयापूर्वसाधनत्वस्यैवाहःपदेन लक्षणायामपि विवृतौ निमित्ताभावादेव न पत्नीसंयाजान्तत्वम्, निमित्तोपादानवशेन वा प्रकृतावसंज्ञावत्कालपूर्वसाधनत्वस्यैव लक्षणाच्च कोऽपि दोषः ॥८॥१॥८॥

अन्वयः ॥ दर्शपूर्णमासयोः सामिधेयवान्तरप्रकरणे चिः प्रथमामन्वाह चिरन्तमामिति श्रुतम् । तत्रानुवचनं तावत्प्रकरणप्राप्तमनूयते चिरन्वयमात्रं तु विधीयते प्रथमामिति चोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेव । तत्र प्रथमामिति विशेष्यनिर्णयं प्राथम्यविशिष्टमभिधत्ते । शुक्लादिपदवत् । तच्च विशेष्यं स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् सामिधेयप्रकरणञ्च ऋगेव । प्राथम्यरूपविशेषणयोगाच्च ऋग्विशेषप्रतीतिरार्थिकी । न तु प्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिः शाब्दी, तद्वाचकपदाभावात् । अत एव प्राथम्यमेवोद्देश्यतावच्छेदकं गृह्यतादिवत् । न तु तदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वम्, विना कारणं लक्षणायां प्रमाणाभावादित्यविवादमेव ।

इदं तु विचार्यते । प्रथमास्वरूपे आनर्थक्ये प्रकृते अपूर्वसाधनत्वलक्षणायां अपूर्वसाधनीभूताग्निमन्थनप्रकाशककल्मसाचलक्षणे अतिप्रसङ्गापत्तेस्तन्निराकरणार्थं किमुद्देश्यतावच्छेदककोटौ ऋक्त्वविशेषणतया प्रवोवाजादित्वस्य विवक्षणासुत प्राथम्यस्येति चिन्तायाम् ।

प्राथम्यरूपस्य श्रुतस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य त्रीहित्वादिवदपूर्व-
साधनत्वस्य लक्षणोपयोगिग्रन्थोपस्थितानुपपत्तीणत्वेन निरुक्तापूर्वसाधनत्व-
रूपोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात्प्रवोवाजात्वमेवार्क-
विशेषणम् । अतस्य विकृतौ यत्तत्तस्या प्रवोवाजैव चिरम्भसितव्या
न प्रथमस्थानपतितं च्छग्नरमिति प्राप्ते ।

अतिप्रसङ्गपरिहारार्थमवश्यकस्ये केनचित्तत्तद्वापारकसाधन-
त्वातिरिक्तेन विशेषणे उपस्थितत्वादुपपत्तीणापि प्राथम्येनैव
विशेषणम्, न त्वनुपस्थितेन प्रवोवाजात्वेन । अवघातादौ
तु तद्गुणनिष्पत्तिव्यापारकसाधनतामात्रेणैवोद्देश्यत्वपर्यवसानाद्यवानां
धर्माकाङ्क्षावलेन यवसाधारण्यकल्पनेऽपि च वाक्यवैयर्थ्याभावात्प्रा-
तिप्रसङ्गपरिहारार्थं त्रीहित्वप्रवेशः । प्रकृते तु अतिप्रसङ्गाङ्गीकारे
प्रथमोत्तमापदघटितवाक्यद्वयवैयर्थ्यापत्तेस्ताः पञ्चदश सम्बन्धे
इत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणविवक्षा आवश्यकी । अतस्य या काचित्
प्रथमोत्तमा चिरम्भसितव्येत्युपोपयोगोऽपि ॥६॥१॥८॥

इत्यावृत्तौ ॥ दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासावारस्यमानोऽन्वारभ्यणी-
यामिष्टिं निर्वपेदिति श्रुतम् । तच्च न तावद्विद्यं प्रकरणात्प्रयाजादि-
वत्साक्षात् कर्तव्यं । दर्शपूर्णमासावारस्यमान इति पदद्वयवैयर्थ्यापत्तेः ।
नापि वक्ष्यमाणे आरम्भे निमित्ते भेदनहोमादिवजैमित्तिकी । क्रिया-
र्थायां क्रियायासुपपदे विहितेन लट्प्रत्ययेनास्या आरम्भार्थत्वप्रती-
तेरिति तावद्विवादम् । आरम्भशब्दार्थस्योद्देश्यकोटिप्रविष्टः क इति
चिन्धते । प्रतिप्रयोगमावृत्त्यनावृत्तौ तु सूचकाराद्युक्ते अपि फल-
मिति नेहाधिकरणशरीरम् । एकादशोपयुक्तत्वेनोद्दानुपयुक्तत्वात् ।

तन्नाम्यन्वाधानादिरूपे प्रथमपदार्थं चाश्रिकानां दर्शपूर्णमासा-
रम्भत्वप्रसिद्धेरन्वन्वाधानमेव तत्त्वेनारम्भपदार्थः । तदर्थं चान्वारम्भ-
णीया तत्कार्यप्रयुक्ता । न तु प्रथमपदार्थत्वेन रूपेण प्रथमपदार्था-
ङ्गम् । येन पूर्ववदन्वन्वाधानरहितायां विहतावारम्भाङ्गतयोश्चेत् ।
न चान्वन्वाधानस्याप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वमेवारम्भपदवाच्यता नान्वा-
धानत्वेनेति कथं न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम् । अन्वाधाने
दर्शपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनविषयत्वस्य बाधितत्वात् ।

तथा हि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्याभाववतः पुरुषस्य
या दर्शपूर्णमासविषयिणी प्रवृत्तिसाद्विषयत्वं तत् । न तु निरुक्त-
पुरुषस्य यत्किञ्चिद्विषयप्रवर्त्तनविषयत्वम् । तस्याधानभोजनादावपि
सत्त्वेनातिप्रसक्तत्वात् । अतस्य निरुक्तपुरुषनिष्ठदर्शपूर्णमासविषयक-
कृतिविषयत्वं दर्शपूर्णमासयोरेव नान्वाधाने । अङ्गप्रधानभेदेन
तत्तद्विषयकृत्योर्भेदात् । न ह्यत्र दर्शपूर्णमासकरणिका भावना
श्रुता । ता उपांशु कर्त्तव्या इति वद्वितीयानिर्द्देशेन दर्शपूर्णमास-
कर्मककृतेरेवारम्भपदार्थघटकत्वस्य त्वया वाच्यत्वात् । अन्वाधाने
तस्य बाधाद्याश्रिकप्रसिद्ध्या रूढिरेव तचारम्भपदस्य । द्वितीया च
षष्ठ्यर्था सती अनुवादः । ततश्च तदर्थान्वारम्भणीया न तद्रहितायां
विहतावूहितस्या । अतोऽन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्ते-
रावर्त्तनीया चेति प्राप्ते ।

वृत्तिकारेण तावदेवं सिद्धान्तितम् । नान्वाधानमारम्भपदार्थः
तदभावेऽपि देवतासैवं यज्ञमारभत इति ज्योतिष्टोमे आरम्भ-
शब्दप्रयोगात् । किन्तु इदं मया कर्त्तव्यमिति सङ्कल्पापरपर्यायो-

ऽध्यवसायविशेषः । तदर्थाङ्गारम्भणीयान्वाधानरहितायामपि विहृतौ सत्त्वात्कर्तव्यैव । प्रकृतौ चान्वाधानोत्तरं सर्वथावच्छीविकप्रयोगाणां सङ्गदेव सङ्कल्पकरणात् सङ्गदेवान्वारम्भणीयेति ।

तत्र, तत्तत्काशावस्थिततत्तच्छ्रीवनाख्यनिमित्तबशेन तत्तन्निमित्तिकप्रयोगाणां तत्तत्काशा एवोपस्थितत्वेनाध्यवसायापत्तौ सर्वसाधारणाध्यवसाये प्रमाणाभावात् । तत्र यथैकस्मिन् पुत्रे जाते वैश्वानरौ निरूप्य पुत्रान्तरजन्मानि पुनर्निर्वापे नाध्यवसायैक्यं, तद्विहायध्यवसायभेदान् सङ्कल्परणानापत्तिः ।

तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धान्तितम् । नाध्यवसायवाच्यारम्भशब्दः । तथाप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारम्भशब्दप्रयोगात् । अतोऽप्रवृत्तप्रवर्तनमेवारम्भः तद्विषयत्वात् तु पदार्थस्वारम्भशब्दप्रयोगः । अतस्तदर्थाङ्गारम्भणीया । सापि न साक्षादपि तु ज्ञानचा कर्तुंरुपात्तत्वात् जञ्जभ्यमानवत् कर्तारमारम्भयोग्यं करोतीति तद्वारा अारम्भार्था ।

यद्यपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयाद्याविषयत्वात्तद्वर्णपूर्णमासविषयकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वस्य च दर्शपूर्णमासाख्यप्रधानस्यैव सम्भवात् ततः पूर्वं प्रयोगमध्ये एवारम्भणीयानुष्ठेयेत्यर्थो दर्शपूर्णमासावारस्यमाण इत्यस्य प्राप्नोति, तथापि उक्तार्थस्य पाठादेव प्राप्तेः पदद्वयवैयर्थ्यप्रसङ्गेन द्वितीयोद्देश्यत्वपरा* । तेनाङ्गविषयप्रवृत्तेरपि प्रधानोद्देशकत्वाविधातादर्शपूर्णमासोद्देशकाप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वं तत्प्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थ एवेति तदङ्गमारम्भणीया ।

* द्वितीयोद्देश्यपरा,— इति सो० पुस्तके पाठः ।

तथाहि चोक्तविधप्रवर्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासोद्देशकप्रवृत्ति-
 ध्वंसासमानकालीनतदुद्देशकप्रवृत्तिविषयत्वम् । तच्च न दर्शपूर्ण-
 मासीयप्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्ने सम्भवति । तदितरस्य सर्व्वस्य
 तदुद्देशकस्य तादृशध्वंससमानकालीनत्वात् । अतश्च दर्शपूर्णमासपदे
 अपूर्वसाधनत्वस्य लक्षणार्थां तत्पदार्थरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीया-
 द्यपदार्थान्तरवर्त्यां विद्वतावूहितथैवाभ्यन्तारभ्रणीया । सट्श्रुत्या च
 तादृशप्रथमपदार्थप्राग्भावविधानात्प्रयोगवर्हिर्भावसिद्धिः । द्विती-
 यादिप्रयोगे चोक्तविधधर्मावच्छिन्नपदार्थाभावादकरणम् ।

अथ हि दर्शपूर्णमासयोर्न तत्तद्भक्तित्वेन प्रवृत्तिं प्रत्युद्देशता ।
 येन तद्भक्तित्वावच्छिन्नोद्देशकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीनतद्भक्तुद्देशक-
 प्रवृत्तिविषयत्वाद्द्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थाङ्गत्वेनापि सा स्यात् ।
 दर्शपूर्णमासाविति अवणान्तु दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकम् ।
 आवश्यकी चोभयत्रापि प्रवृत्तिनिष्पितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षा ।
 इतरथा सामान्यतो विहितक्रिया मे जायतामित्याकारको-
 द्देश्यतया गङ्गास्नानप्रवृत्तावपि दर्शपूर्णमासोद्देशकप्रवृत्तित्वात्तत्राप्या-
 रभणीयापत्तेः ।

अतोदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंसासमानकालीन-
 तदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वेनैव प्रथमपदार्थस्य उद्देश्यता ।
 अत्र सामान्याकारवच्छेद्या गङ्गास्नानानुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमास-
 प्रयोगेयभ्यन्तारभ्रणीया न स्यात् । अतः प्रथमावच्छेदकविवक्षा ।
 दर्शपूर्णमासाकरणेषुक्तविधेच्छेद्या गङ्गास्नानकरणे तदापत्तेर्द्वितीया-
 वच्छेदकविवक्षा । वस्तुतस्तु दर्शपूर्णमासौ मे जायेतामित्याकार-

Nyayabindutikā, (Text) ...	Rs.	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each			
Padmawati Fasc. 1 and 2 @ 2/	...	3	6
Pariṣiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	4	0
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	1	14
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	0	12
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	8
Parāçara, Institutes of (English)	...	7	2
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	0	12
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	12	6
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	1	8
Suçruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	2	4
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 11-42 @ /6/ each	...	0	12
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	12	0
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	7	2
Trikāṇḍa-Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1 & 2 @ /6/	...	12	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	0	12
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	1	14
Varūha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	4	8
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	5	4
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	4	8
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	0	12
Vṛhannārāḍīya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	10
Vṛhat Svayambhū Purāna, Fasc. 1 to V	...	2	4
		1	14
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'in, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 to 4, @ 1/ each	...	12	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'in (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1	...	0	12
Āin-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Ditto English Fasc. I-III @ 1/ each	...	3	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38	4
Maāşir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol III, 1-10 Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each	...	13	

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

APR 27 1920
BIBLIOTHECA INDICA
LIBRARY

Ind L 212.143

Ex

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NO. 1320.

भाट्टदीपिका ।

BHATTADIPIKA

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA PRAMATHANATH TARKABHUSHAN

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, CALCUTTA.

VOL. II.

FASCICULUS II.

PRINTED BY G. C. NEOGI,

AT THE NABABIBHAKAR PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

1, PARK STREET.

CALCUTTA :

1912.

भाट्टदोषिका ।

नवमाध्यायः ।

The pagination of Vol. II, fasc. II, of the Bhattadipika is incorrect. As Vol. II, fasc. I, of the work ends with page 96, the pages of Vol. II, fasc. II, should have been from page 97 onwards, instead of from page 1.

S. C. V.

जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-
च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्यत, ततो दोषणीयया यच्च
इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारभणीयाकरणापत्तिः,
तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दोषणीया
मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दोषणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य-

...the ... of ...
... the ... of ...
... the ... of ...

...

भाट्टदोषिका ।

नवमाध्यायः ।

केच्छया गङ्गास्नानकरणेऽपि तदापत्तिवारणार्थं यस्मिन् पदार्थे संकल्पदिरूपे कृते दशपूर्णमासौ आरब्धौ इति व्यवहारः तत्पदार्थ-प्रवृत्तरेव उद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्य भावश्यकत्वे ततएव उक्तस्थलेऽपि वारणसिद्धेः तत्तद्व्यतिरिक्तत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकत्ववार-णार्थमेव अवच्छेदकविवक्षा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वव्युत्-पत्त्यनुरोधेन सुतरां ।

अतएव तत्पदार्थस्य उक्तरूपेणैवारम्भकत्वात् न द्वितीयादि-प्रयोगेऽन्वारम्भणीया ।

ननु एवं “साङ्गने ज्योतिष्टोमेन यज्ञे” इत्येवंविधसंकल्पविष-यकप्रवृत्ते दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तित्वे ततः पूर्वमन्वारम्भ-णीयापत्तिः । यदि तु उद्देश्यतायास्तत्र साङ्गज्योतिष्टोमो मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाविषयविशिष्टवृत्तित्वेन विशिष्टधर्माव-च्छिन्नत्वात् नोक्तप्रवृत्तित्वमित्याशङ्क्यत, ततो दीक्षणीयया यज्ञ इत्येवंविधावान्तरसंकल्पात् पूर्वं अन्वारम्भणीयाकरणापत्तिः, तस्य निरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्, अवान्तरसंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दीक्षणीया मे जायतामित्येवमाकारकेच्छाया दीक्षणीयात्वावच्छिन्नोद्देश्य-

कत्वात् । एवं राजसूयगतेष्टिपशुयागीष्वपि अन्वारभणोयापत्तिरिति चेत्—

न, दौक्षणीया जायतामित्याकारेच्छानुत्पत्तावपि साङ्गज्योतिष्टोमो जायतामित्याकारकसाङ्गत्वज्योतिष्टोमत्वप्रकारकेच्छात एव दौक्षणीयया यच्च इत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेः सम्भवेन तादृशसंकल्परूपाध्यवसायस्य दौक्षणीयात्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव दौक्षणीयादौ राजसूयगतेष्टिपशुबन्धादौ च अन्वारभणोयाभावस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं सोमो मे जायतामित्याद्याकारकेच्छातएव सोमाद्यसम्भवे वैश्वानरीष्ट्यादौ प्रवृत्तिसम्भवात् वैश्वानरीष्ट्या यच्च इति संकल्पस्वाऽपि वैश्वानरीष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेन द्वारलोपादेव न तत्राऽप्यन्वारभणोया इति द्रष्टव्यं ।

दशंपूर्णमासत्वं तु साङ्गौ दशंपूर्णमासौ जायतामित्याकारकेच्छायां प्रकारत्वाद् भवत्युद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टं इति विशेषः । अतः सिद्धं अन्वारभणोयाया उक्तविधारभाङ्गत्वात् विज्ञतावूहः । द्वितीयादिप्रयोगे चाऽनङ्गत्वमिति ।

यत्तु मूले प्रथमप्रयोगारम्भे क्रियमाणाऽन्वारभणोया सर्वप्रयोगाभ्यामुपकरोति । न चारप्स्यमान इति अद्यतनवाचिलृट्प्रत्ययप्रयोगात् प्रधानदिनकत्तव्यतावगतेः कथं सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं अद्यतनानद्यतनसाधारणभविष्यत्कालमात्रवाचिलृटोऽद्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात् । इतरथा भविष्यत्यनद्यतने लृट् इति अत्र भविष्यतीति लृट्प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः । अतः प्रथम-

प्रयोगारम्भे क्तैव सर्वेषामुपकारिका इत्युक्तम् । तत् अन्वारम्भ-
चोयाजन्मस्य उपकारस्य यावज्जीवं सत्त्वे विक्रतित्वपि प्रसङ्गात् उप-
कारकत्वापत्तेरसत्त्वे द्वितीयादिप्रयोगेऽप्यनुपकारकत्वानापत्तेरुपे-
क्षितम् । ८ । १ । १० ।

अर्थाभिधान ॥ एवं तावदुपोद्घातमुखेन ऊहविषयश्चिन्तितः
इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिन्त्यते । तत्र फलदेवतयोश्च इत्यत्र
शक्त्याऽपूर्वसाधनीभूतदेवताप्रकाशकमन्त्रपदानां विक्रतौ तत्स्थाना-
पन्नदेवताद्यन्तरे शक्त्या तत्प्रकाशनार्थं पदान्तरोह इत्युक्तं । ततश्च
यन्मन्त्रपदानां न शक्त्या अपूर्वसाधनीभूतदेवतादिप्रकाशकत्वं,
अपि तु लक्षणया, शक्त्यर्थस्यैव वा अदृष्टार्थमन्यस्तुत्यर्थं वा उपादानं
तत्र असमवेतार्थकत्वात् विक्रतावपि श्रुतपदेरेव तत्प्रयोजनोप-
पत्तेर्नोहः ।

समवेतार्थत्वञ्च अदृष्टाहारकसम्बन्धेन स्वशक्त्यर्थस्याऽपूर्वसाधनी-
भूतसम्बन्धित्वं । अस्मि चेदं देवसत्त्वेति मन्त्रे, अग्निनिर्व्याप-
पदयोः । अग्निनिर्व्यापयो स्तादृशयागगतद्रव्यसम्बन्धित्वात् । जय-
स्तोत्रशक्त्वादिमन्त्रपदानाञ्च स्वशक्त्यर्थस्य अदृष्टाहारा तादृशयाग-
सम्बन्धित्वेऽपि न समवेतार्थत्वं एवं देवादिपदानामपि न समवेता-
र्थत्वम् । न हि देवसवित्रश्चिपूषशब्दानां प्रकृतयागोयदेवताप्रति-
पादकत्वं सम्भवति उत्पत्तिशिष्टदेवतानुरोधेन मान्त्रवर्णिकदेवता-
कल्पनानुपपत्तेः । न चोपांशुयाजे तत्कल्पनं तथात्वे गम्यमान-
निर्व्यापैकावाक्यताभङ्गापत्तेः । न च त्वा जुष्टं निर्व्वेपामि इत्येतत्
पदानुक्रमेण देवस्य सवितुः प्रसवे त्वाजुष्टं निर्व्वेपामि, अश्विनो-

वाङ्मयां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्व्वपामि, अग्नेये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि इत्येवं मन्त्रभेदाङ्गीकारेण निर्व्वपामि पदैकवाक्यतोपपत्तेः चतुर्थस्य अग्नेये उपयोगेऽपि आद्यानां त्रयाणां मन्त्राणां उपांशुयाजदेवताकल्पकत्वोपपत्तिरिति वाच्यं, अनुषङ्गे वाक्यभेदाङ्गीकारस्यैव दोषत्वात् । षष्ठ्यन्तपदानां प्रसववाङ्मयस्य पदैरनुितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अतएव एतत्कल्पदेवतानामन्यत्रनिवेशासम्भवेऽपि यागान्तर-कल्पकत्वमित्याशङ्काऽपि प्रतुङ्क्ता, तथात्वे तदयागान्तरस्याऽऽग्नेयादि-यागाङ्गत्वापत्तेः विकृतावूहाप्रसक्तेश्च ।

एतेन या मूले सवित्रादिपदानां अन्यादिपरत्वं लक्षणया अङ्गी-कृत्य समवेतार्थत्वशङ्का कृता, सा आद्येन शक्यसम्बन्धेन अन्यादि-परत्वे तेनैव शक्यसम्बन्धेनैव देवतापरत्वस्यापुत्रपत्तौ ऊहाप्रसक्ते-रुपेक्षिता । अतएव समवेतार्थत्वे शक्यार्थस्य इति विशेषणं । अस्तु वा शक्यपदं वृत्तिप्रतिपाद्यपरं तथापि समवेतार्थत्वे उक्तद्युक्त्या ऊह-रूप फलाप्रसक्तेरेव इयं शङ्का उपेक्षिता ।

तस्मात् कथमपि समवेतार्थत्वासम्भवात् देवस्य त्वादिपदानां यः शक्योऽर्थस्तद्विशिष्टप्रकाशनमेव देवस्य त्वेत्यादिसकलमन्त्रप्रयोजनं । तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्रयोजनसम्भवस्तत्प्रकाशनस्य दृष्टमेव प्रयोजनं, येषां तु तदसम्भवः तत्प्रकाशनस्य अदृष्टमेव प्रयोजनं कल्प्यं । अतएव तादृशपदानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आहार्यं सम्बन्धेन एव इति ध्येयम् ।

तदिह निर्व्वापपदस्य तावद् दृष्टमेव पृथक्करणं प्रयोजनं ।

अग्नये त्वापदार्थस्य च तदुपयोगितया, स्वातन्त्र्येण च । जुष्टपदस्य तु वक्ष्यते । तदन्येषाम्नु अदृष्टार्थत्वमिति ।

केचित्तु देवस्वत्वादिपदेनिर्वापस्तुतिलक्षणाया प्रतिपाद्यते । सा च अनुष्ठानकाले निर्वापप्ररोचितुर्दृष्टार्थैव । तथा चाऽस्तु सर्व्वेधा देवस्वत्वादिपदानि असमवेतार्थानि नोहितव्यानि । यत्तु भाष्यकारेण यद्गोष्वा अश्विशब्द आधाने अश्वदानकरणात् दम्पतिपरः पूषशब्दश्च पोषकत्वात् यजमानपरः । अध्वर्य्युवाहुहस्तयोश्च तदौ-यत्वं परिक्रौतत्वात्, एवं सविताऽपि लक्षणाया यजमानः तस्य प्रसवे-ऽनुष्नायामित्यर्थाङ्गोकारेण निर्वापविशेषणत्वमुपपादितं । तद्देदे आरोपकपुरुषाभावात् अन्यत्र आहार्य्यारोपाभावस्यैव इहापि आरोपाभावमभिप्रेत्य । अन्यदातु अध्वर्य्योः स्वात्मनिष्ठेन आहार्य्यारोपेण वैशिष्ट्यं सम्पाद्य स्वकर्त्तृकं निर्वापं प्रकाशयितुं लौकिक-वाक्यप्रयोगवत् वेदिकवाक्यप्रयोगेऽपि बाधकाभाव इत्यालोच्यते, तदा अप्रयुक्तलक्षणायां प्रमाणाभावात् अध्वर्य्युब्रह्मयजमानान्धतम-ग्रहणे नियामकाभावाच्च पूर्व्वोक्तपक्षाग्रयणमेव युक्तं ।

किञ्चैवं सन्ने देवसवित्रश्विपूषशब्देषु बहुवचनोहः प्रमज्ज्यते । न च यज्ञपतिवृद्धिवदत्र पदार्थत्वमिति भाष्यकारसमाधानं युक्तं— अश्विपूषपदयोः * तथा सम्भवेऽपि यजमानानुष्नायाः परकीय-द्रव्यविषये व्यलीकादिपरिहारार्थत्वमदृष्टार्थत्वादुदौचीनमस्त्वपदो निधत्तावित्यादाविव देवसविष्टपदयोरूहस्य अनिवार्य्यत्वात् ।

नचैवं देवस्य सवितुरुदयरूपे प्रसवे इत्यर्थाङ्गोकारेण तस्य सम-

* अश्विपूषवाटे इति पाठान्तरं ।

वेतार्थत्वात् । “महारात्रे हवींषि निर्वपेत्” इत्यादिविज्ञातौ अग्र-
सवे इत्युहापत्तिः । अमावास्यायां च प्रागुदयान्निर्व्वापलोपापत्तिः—
इति वाच्यं प्रसवे जाते अनिष्टमाणे वा इत्यर्थाङ्गीकारेण बाधका-
भावात् । सूर्योदयकालीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च । अतो
न देवस्य त्वेत्यादिपदेषूह इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ १ ॥ ११ ॥

॥ गुणशब्दः ॥ तस्मिन्नेव मन्त्रे “अग्नये जुष्टं निर्व्वपामी”त्वञ्च
अग्निशब्दः समवेतार्थको न वा इति चिन्तायां यद्यपि अग्निर्यागि
समवेतस्तथापि सम्प्रदानत्वेन श्रुतस्य निर्व्वापे यागाद्यतिरिक्तेऽननु-
यात् तादर्थ्यं चतुर्थीमङ्गीकृत्य जुष्टपदार्थेऽनूयो वाच्यः । तत्र च
जुष्टीप्रीतिसेवनयोरिति स्मृत्या जुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेरग्निना
सेवितं यथा भवति तथा निर्व्वपामीत्वर्थाङ्गीकारेण जुष्टशब्दस्य
क्रियाविशेषणत्वमङ्गीकृत्य निर्व्वापफलप्रकाशनेन इतरदेवत्वहवि-
र्विवेकसम्पत्त्यर्थतया निर्व्वापे देवतासंयोगस्य समवेतार्थत्वमितरथा
कस्यै देवताये निरुप्तमिति निर्णयानापत्तेः ।

वस्तुतस्तु, तादर्थ्यं चतुर्थीपि इयं प्रधानान्वयस्याऽभ्यर्हितत्वात्
क्रियान्वयिन्येव । अन्वर्थत्वञ्च निर्व्वापस्य विध्यनुरोधात् तदु-
हेश्यकत्यागसाधनीभूतद्रव्यसंस्कारकत्वसम्बन्धेन इति न देवतार्थत्वा-
पत्तिः । जुष्टपदं तु पूर्व्वदेव क्रियाविशेषणं । भविष्यदर्थे वा
क्तप्रत्ययो लाक्षणिकः । अग्नेस्तु, तेन पार्थिक एवान्वयः । देवता-
सम्बन्धकीर्त्तनप्रयोजनं तु निर्व्वापे पूर्व्वदेव इति समवेतार्थत्वं ।

अस्तु, वा इयं सम्प्रदानचतुर्थी अपि देवतात्वरूपसम्प्रदानत्वेक-
देशपरा । तथापि देवताया ग्रहण इव निर्व्वापेऽप्यन्वयो निरुक्त-

प्रयोजनार्थं न विरुध्यते । जुष्टपदं पूर्व्ववत् । सर्व्वथा अग्निपदे समवेतार्थत्वादूहः ।

। एवं वा । दर्शपूर्णमासयो “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इति मन्त्रः अतः । “स च धान्यमसि इति दृषदि तण्डुलानधिवपति” इति वचनेन तण्डुलाधिवापे विनियुक्तः, तत्र धान्यशब्दः सतुषद्रव्यवचनस्तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानः धान्यत्वारोपेण स्तुत्यर्थः सविचादिपदवदेव असमवेतार्थं इति मांसेऽपि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते ।

शालयो भुज्यन्ते इति विकार्य्येऽपि प्रकृतिवाचकपदप्रयोगात् प्रयुक्तलक्षणोपलक्षणोपपत्तेः—असिपदाच्चित्ततण्डुलरूपकर्तृसामानाधिकरण्याच्च लक्षणाया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन् समवेतार्थक एव ।

नन्वेवं समवेतार्थकत्वेऽपि मांसेऽपि धान्यशब्दप्रयोगापत्तेः नो-
हप्रसक्तिः, धान्यपदस्यैव प्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वात् विकृतौ मांस-
स्मारकस्य प्रोक्षणादिवत् कथञ्चिद्दूहलक्षणाक्रान्तत्वेऽपि वा धान्य-
पदबाधेन मांसपदप्रक्षेपरूपसिद्धान्तानापत्तिः । यथैव हि प्रकृतौ
अग्निपदेन शक्त्या अपूर्व्वसाधनोभूतं प्रकाशयेदिति लिङ्गकल्पित-
शुद्ध्या मन्त्रविनियोगात् विकृतौ अग्निदैवत्यायां शक्त्या अग्निपदे-
नैव उक्तदेवताप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेपः, सत्यां गतौ
प्राक्ततद्वृत्तितद्वत्पदयोर्वाधे प्रमाणाभावात् । अपि तु अन्धदेव-
तायामेव सः । तत्र शक्त्या अग्निपदेन तत्प्रकाशनानुपपत्तेः । प्रकृतौ
वृत्तिविवक्षासत्त्वात् विकृतौ च वृत्तेर्व्यापारत्वेन तन्मुखेनैव अग्नि-
रूपपदार्थप्राप्तेः लक्षणायापि नाऽग्निपदेन तत्प्रकाशनम् । अत-
स्तत्र प्राकृतशक्तिनिर्व्वाहार्थं सूर्यादिपदान्तरप्रक्षेपएव शरणं । न

त्वग्निदेवत्यायां विकृती । तथैव धान्यपदेन लक्षणया प्रदेयप्रकृतिभूतं प्रकाशयेदिति गौणसामर्थ्यकल्पितं श्रुत्या मन्त्रविनियोगाद्विकृता-
वपि मांसे उपकारपृष्टभावेन धान्यपदस्यातिदेशात् तदबाधाय
धान्यपदेनेव मांसप्रकाशनोपपत्तेः न पदान्तरप्रक्षेप इति चेत् ।

सत्त्वं । प्राकृतप्रकाशरूपोपकारपृष्टभावेन प्राकृतवृत्तिरूप-
व्यापारातिदेशः तत्पृष्टभावेन च अन्नशब्दपदरूपपदार्थातिदेशः ।
इतरथा वृत्तनतिदेशे प्रकाशनपृष्टभावेनातिदिष्टपदस्य विकृतौ लक्ष-
णयापि प्रकाशकत्वोपपत्तेः पदान्तरप्रक्षेपानापत्तिप्रसङ्गात् ।
तथापि प्राकृतपदनिष्ठप्राकृतवृत्तिरेव विकृतावतिदिश्यते । न तु
वृत्तिमात्रं प्रमाणाभावात् ।

अतएव सौख्यप्राकृतपदस्यैव प्राकृतवृत्तेरपि बाधसत्त्वेऽपि सूर्य-
प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मन्त्रपदान्तरानुरोधात् सूर्यपदप्रक्षेपः ।
अतश्च धान्यप्रकृतिकत्वरूपशक्यसम्बन्धरूपायाः प्राकृतलक्षणावृत्ते-
र्मांसे बाधे सम्बन्धन्तररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभावः । धान्य-
पदस्य बाधावश्यभावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मन्त्रपदान्तरा-
नुरोधादेव मांसपदप्रक्षेपः ।

अतएव न प्रकृतिवाचकमृगपदप्रक्षेपोऽपि । शक्यपदप्रक्षेपसम्भवे
अप्राकृतलक्षणया पदान्तरप्रक्षेपस्याऽन्याय्यत्वात् ।

अतः “शाब्दानां अयनेतरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति”
इत्यत्र मांसे अधिवापे क्रियमाणे “मांसमसि” इत्युद्धृतव्यं । इदं
च कृत्वाचिन्तया । तृतीये सवनीयोद्देशेन हविष्ट्वेनेव इतरसवि-
धानस्यापि स्थापितत्वात् ।

सत्यपि वा देयप्रकृतित्वे अर्थलोपेन तत्राऽधिवापस्य चरौ इव
बाधितत्वाच्च । विस्तरेण चैतत् न्यायसुधाकरमतनिरासपूर्वक-
सुपपादितं “द्वितीये धर्ममात्रे तु कर्म स्वा”दित्यत्र कौस्तुभे । ८॥१॥२॥

चोदिते तु ॥ दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदे श्रुतं “देव्या अध्वर्य्यव
उपहृता उपहृता मनुष्याः य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्हानुप-
भूते व्यावापृथिवी”त्यादि । तत्र सचे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनान्त-
त्वेनोहितव्यो न वा इति चिन्तायां । न तावदसमेतार्थत्वादनूहः ।
यज्ञपतेस्तद्दृष्टेः मनुष्यरूपाध्वर्य्युपदवाच्यत्वेत्त्विककर्तृकायाः कर्मणि
समवेतत्वात् । नचाऽस्येलोपाह्वनवाचकपदैकवाक्यतया तदर्ध-
त्वावगमात् यज्ञपतिर्वाहप्रकाशनायत्वाभावेन सत्यपि समवेतार्थत्वे
परार्थत्वादनूहः । लिङ्गेन मन्त्रगतवाक्यस्य “स्थानं तं” इतिवदबाधेन
यज्ञपतिर्वाहार्थत्वोपपत्तेः ।

न च “समो ह्येवविधानि उपाचरतो”ति विधाय * “अथ प्रपद्यते
इला उपहृता उपहृता इला उपाऽस्मा इलाह्वयतामिलोपहृता इत्याह”
इति ब्राह्मणवाक्येन प्रतीकग्रहणेन कृत्स्नस्य निगदस्य इडोपाह्वाने
विनियोगात् तत्सहकृतेन मन्त्रगतवाक्येन मन्त्रलिङ्गस्येव वा बाध
इति वाच्यं । ब्राह्मणवाक्येन यावदुपात्तस्येव विनियोगोपपत्तौ
प्रतीकग्रहणे प्रमाणाभावात् ।

अस्तु वा विनियोगान्तरकल्पनागौरवभिया प्रत्यक्षवाक्येनेव प्रतीक-
ग्रहणेन समस्तविनियोगकल्पनं । अतएव “स्थानं तं” इत्यादौ

* भाष्ये तु “सयो ह्येवं विधानं इडया चरतौ”त्यभिधाय—“अथ प्रतिपद्यते इडोपहृता
उपहृतेडोपास्मा इडाह्वयामि इडोपहृता इत्याह” इत्येवं पाठी दृश्यते ।

प्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावात् अपेक्षितविनियोगइयकल्पनेऽपि न क्षतिः ।

किञ्च “थे च यन्नपतिं वर्धान्” इत्यादौ यच्छब्दबलादेव यन्नपति-
वृद्धिकर्तृत्वां मनुष्यरूप-ऋत्विजां उपह्वानकर्म्मत्वं प्रतीयते । अतो
यच्छब्दसामर्थ्यात्मकलिङ्गादेवास्त्रेऽप्युपह्वानशेषता । अतएव “स्त्रोनन्ते”
इत्याद्याऽपि यदि पूर्वार्धे यच्छब्दः स्यात् तदास्या देव तत्रैकवाक्यता,
नन्वेतदस्त्रीत्वतो मन्त्रभेदोऽङ्गीकृतः । प्रकृते तु यच्छब्दसङ्गावादि-
ङ्गोपह्वानशेषतेव । तथापि प्रथमशेषभूतस्यापि “उह ते यन्नपतिः
प्रयता”मिति मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयन्नपतिप्रोत्साहनार्थत्ववदस्याऽपि
तत्रात्वोपपत्तेः सत्रे तद्देव ऊहोपपत्तिः । न हि प्रोत्साहनार्थेषु
“आयुर्दाऽग्नेऽस्य आयुर्मे देहौ”त्यादिषु सत्रे नोहः आहृत्तिर्वा । अतश्च
यद्यपि नेदं प्रथमफलं । तथापि आनुषङ्गिकप्रोत्साहनमात्रेणोहव-
दिहाऽप्योऽप्युपह्वानशेषभूतस्याऽप्यस्य मन्त्रस्य आनुषङ्गिकयन्नपतिप्रोत्-
साहनार्थत्वादूहोपपत्तिरविकलेव । वस्तुतस्तु प्रहरणाङ्गभूतस्याऽपि
प्रस्तरप्रतिपादकपदैकवाक्यतापक्षस्याऽपि “आयुराशास्त” इत्यादेः
प्रहरणफलप्रतिपादकत्वाद्यथा सत्रे ऊहः प्रत्युदाहरणसूत्रे वक्ष्यते,
तथेहाऽपि इङ्गोपह्वानाङ्गस्याऽपि इङ्गोपह्वानपदैकवाक्यतापक्षस्याऽपि
इङ्गोपह्वानफलप्रतिपादकत्वाद् युक्त एव सत्रे ऊहः । न हि तृतीया-
निर्दिष्टेणैव मन्त्रवर्णिकफलं नाऽन्यत्र इति नियमे प्रमाद्यमस्ति,
स्थानादिविनियुक्तस्याऽपि मन्त्रस्य देवताकल्पकत्ववत् फलकल्पकत्वेऽपि
बाधकाभावात् । न च अपेक्षितकल्पकत्वेऽपि यत्र इङ्गोपह्वानादे-
रिङ्गासंस्कारार्थत्वेन कृतार्थता, तत्र विना तृतीयां न फलकल्पकत्व-

मिति वाच्यं, तृतीयाख्यलेऽपि प्रहरणप्रतिपाद्यप्रस्तारप्रतिपादकतया सूत्रवाक्यप्रतिपदिकबलेन मान्दवर्षिकदेवतामाचकल्पनेन वा तृतीयावगतकरञ्चत्वनिर्व्वाहोपपत्तौ “इदं द्यावा” इत्यादि * पदानामिव आयुरादिपदानामपि स्थावकत्वोपपत्तेः फलकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् “ममान्ने वर्ष इति पूर्वमग्निं परिमृञ्चातो”ति इतिकरञ्चविनियुक्तख्यले फलकल्पकत्ववदिङ्गोपपत्तौऽपि इतिकरणविनियुक्तत्वात् फलकल्पकत्वोपपत्तेः । नचैवमप्येवमादिख्यले सर्वत्रेव यज्ञपतेरुद्देश्यत्वात् तद्विशेषणस्य एकत्वादेवंस्तुतोऽविवक्षितत्वेन प्रकाशनानर्हत्वात् सम्बन्धपत्तौनाञ्च “ग्रहं सम्मार्ष्टि” इतिवत् प्रातिपदिकेनैवोपपत्तेः प्रकृतौ साधुत्वार्थस्यैकवचनस्य कथं विकृतावूह इति वाच्यं, प्रकृताविविहितस्वाम्यधिकार्यैकत्वस्वोपकारत्वमात्रेण तावत् सद्भावात् तावत्कैवचनेन प्रकाशनोपपत्तौ साधुत्वार्थकत्वकल्पने प्रमाणाभावात्, अतश्च विकृतौ तद्वत्तद्वत्त्वप्रकाशनायं सिध्यत्यवोह इति प्राप्ते—

न तावद् यज्ञपतिर्ब्रह्मरूपाज्ञानफलं इडाभक्षणाङ्गत्वेन प्रकृतार्थस्य स्वरसतः फलानपेक्षत्वात् । एवं सत्यपि यदि तृतीयया इतिकरणेन वा क्रियां प्रति विनियोगः स्यात् ततः क्रियाकरणत्वं मन्त्रस्य सकलस्य प्रकाशनद्वारेणैव इति प्रथमतस्तावत् क्रियाप्रकाशकत्वमेव । तदसम्भवे तत्सम्बन्धिप्रस्तारादिप्रकाशकत्वं तस्याऽप्यसम्भवे मन्त्रप्रकाशस्यऽनपेक्षितस्याऽपि क्रियासम्बन्धकल्पनं इतरथा सफलस्य मन्त्रस्य श्रुतकरञ्चत्वानिर्व्वाहात् तच्च च विनिगमनाविरहाद्यथैव सूत्रवाक्यप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्पनं तथा आयुरादेरपि फलस्य । यच्च तु

* क्वचित् इति पदानामिति पाठः ।

सर्वथा असम्भवस्तत्र “इदं व्यावा” इत्यादौ अगत्या स्थावकत्वमिष्टमेव । अनयैव च दिशा “ममाम्” इत्यादौ वर्चःप्रभृतौनामपि फलत्वं बोध्यं । तत्राऽपीतिकरणविनियुक्तत्वस्य कौस्तुभे स्थापितत्वात् । अतएव कौस्तु-
भोक्तरीत्येव यत्र प्रथनमन्त्रादौ न इतिकरणेन विनियोगः अपि तु लिङ्गादेव सः । तत्र “प्रथस्वे”तिभागस्य प्रथनप्रकाशकत्वेन प्रयोजन-
वत्त्वलामेऽवशिष्टभागस्य प्रोत्साहनस्तावकत्वादिनैव तदेकवाक्यत्वोप-
पत्तौ न प्रथनफलकल्पकत्वं लिङ्गेन एकदेशेऽपि प्रयोजनलाभे सकलस्य
प्रयोजनवत्त्वोपपत्तेरिति मीमासकमर्थ्यादा । तत्राऽपि तु लिङ्ग-
वशात् फलकल्पकत्वाङ्गीकारे नाऽतीव काचिदनुपपत्तिः । परन्तु तत्र
क्रियाजन्यत्वं फलस्य लिङ्गवशात् प्रतीयते यथा प्रथनमन्त्रादौ, प्रकृते
तु प्रथनस्य तावन्नेतिकरणेन क्रियायां विनियोगः । “अथ प्रपद्यते इत्या-
हे”त्यादिना मन्त्रोच्चारणस्यैव इडाभक्षणाङ्गत्वेन विधिः । सर्वथा न
उपह्वानं नाम किञ्चिदस्ति क्रियाङ्गं यत्फलं यन्नपतिवृद्धिर्भवेत् व्यावा-
पृथिव्याद्युपह्वानप्रकाशनस्यैवोक्तविधमनुष्योपह्वानप्रकाशनस्यैव अट्ट-
ष्टार्थत्वात् । वस्तुतस्तु सत्युपह्वानस्य भक्षणाङ्गत्वे न तत्फलत्वं
यन्नपतिवृद्धेरत्र मन्त्रे प्रतीयते । येन मान्त्रवर्णिकफलकल्पना शङ्केत ।
न हि इडाभक्षणार्थं यन्नपतिवृद्धिकर्तृमनुष्योपह्वानमात्रेण यन्नपति-
वृद्धिर्जायते इतिशब्दस्वारस्यात् प्रमाणमन्तरेण प्रतीयते ये यन्नपति-
वृद्धिं कर्तुं समर्था स्ते उपह्वता इति हि तदर्थः । न च यद्यत्कर्तुं
समर्थं तदाह्वाने तज्जायत इत्यत्र प्रमाणमस्ति अतो न तावदस्य
फलप्रतिपादकत्वं अतएव न प्रोत्साहनार्थत्वमपि वृद्धिगतस्वनिष्ठत्व-
ज्ञानमन्तरेण प्रोत्साहनानुपपत्तेः । अतोऽत्र यन्नपतिवृद्धेरुपह्वान-

विशेषत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वात् अदृष्टार्थप्रकाशनविषयत्वेन अदृष्टार्थत्वाच्च सत्त्वे प्रकृताप्रकृतसाधारणैकयज्ञपतिप्रकाशनमात्रेण च तददृष्टोपत्तेरनुहः । यथाऽपि यजमानः न स्वरूपेणोपयुज्यते परन्तु गुणभूतो यथौदुम्बरीसम्मानादिषु । तत्राऽपि आग्नेयीन्यायात् प्रकृतग्रहणेऽपि एकस्यैव ग्रहणं न सर्वेषां यजमानसंस्कारकत्वाभावात् । तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपताविति । अतएव यत्र यजमानस्य मान्दवर्णिकायुरादिफलभोक्तृत्वेन प्राधान्यं यथा सूक्तवाकादौ “आशास्ते यं यजमान” इत्यादौ, यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठत्राजननात् तस्य प्राधान्यं यथा “आयुर्दा अग्ने उरु ते यज्ञपतिः प्रथता”मित्यादौ, तत्र उभयत्रापि सत्त्वे ऊहः । तदिदमुक्तं “विकारस्तत्प्रधाने स्या”दिति प्रत्युदाहरणसूत्रेण । ८ । १ । १३ ।

असंयोगात् । ज्योतिष्टोमेऽस्ति सुब्रह्मस्थानिगदः “इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ” इत्यादिरिन्द्रप्रकाशकः । इन्द्रदेवत्यस्य यागाभ्यासो दशभिस्वमसेः सहशुक्रामन्यग्रहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः । तस्माच्चाङ्गमेव तु सुब्रह्मस्थानिगदो, लिङ्गात् । न तु अन्यदेवताभ्यासाङ्गं “ब्रोहीषां मेध” इतिवत् । अग्निष्टुद्यागे च “आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति वचनात् प्राकृतग्रहोयदेवताबाधेन अग्निदेवताविधानात् सवनमुखीयेऽपि अग्निर्देवता । ततश्च तदङ्गभूतः सुब्रह्मस्थान्यामिन्द्रपदस्थानेऽग्निपदप्रक्षेपेण ऊह्यत एव । न चैवं न्यायादेव ऊहसिद्धौ “आग्नेयो सुब्रह्मस्था” इति वचनवैयर्थ्यापत्तिः । प्रकृतौ सवनमुखीयवत् सवनीयहविषामपि इन्द्रदेवत्यत्वात् वेदिवहिन्याथिन सुब्रह्मस्थानिगदस्य उभयार्थत्वप्रसङ्गौ विकृतावपि तदर्थत्वं भेदेन

सूत्रे “अग्निष्टुति अग्न आगच्छ रोहिताश्वो वृहन्नानो धूमकेतो जात-
वेदोविचर्षण” इति उहितस्येव पाठः समास्नातस्तदास्याः स्मृतेर्न्यायो-
पन्यासपूर्वकत्वाभावेन अष्टकादिस्मृतिवत् श्रुतिमूलकत्वावश्यभा-
वात् तथा चैतदधिकरणन्यायस्याभासौकरणादूहितपाठ एव युक्तः ।
तदा च मन्त्रान्तरस्य देवताविशेषणविषयमिदमधिकरणं द्रष्टव्यम् ।
अतएव यत्रैव न्यायोपन्यासपूर्विका स्मृतिस्तत्रैव स्मृतिमूलत्वे न्यायो-
पन्यासवैयर्थ्यापत्ते “मीमांसास्यसत्रायविरोधे आभासत्वं स्मृते” रित्युक्तं
कल्पसूत्राधिकरणे । देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैव वर्णकान्तरं—

सायस्के “त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण” इति सोमक्रयसाधनतया
विहिते त्रिवत्सेऽतिदेशप्राप्ते “इयं गौस्ताया क्रोशामि तस्ये शृतं तस्ये
शरस्तास्ये दधि तस्ये मस्तु तस्या आतश्चनं तस्ये नवनौतं तस्ये घृतं
तस्या आमिञ्चा तस्यै वाजिनम्” इत्येकहायनीमन्त्रे स्त्रीलिङ्गांशे
पुंलिङ्गोद्भवविवाद एव, श्रुतादिपदेष्वपि किं तस्य शुकं तस्य बलं
तस्य युद्धं तस्य जय स्तस्य हश्चारवस्तस्य पलायनं तस्य लौला तस्य
भारोद्बहनं इत्येवमूहितव्योर्नेति सन्देहे श्रुतामत्वादौ च्छिनत्वादिव-
वदध्याहार्यं क्रियापदे यद्यपि अस्तौति नाऽध्याहत्तुं शक्यते, एक-
हायन्यवस्थायां श्रुतादेरभावात्तद्यापि भविष्यतौत्वध्याहत्तव्यं । ततश्च
भविष्यत्तायाः समवेतत्वाद्दिक्रोत्रानमनार्थत्वेन च दृष्टार्थत्वात्त्रिवत्से-
ऽपि विक्रोत्रानतिहेतुत्रिवत्सगुणप्रकाशनार्थं कर्त्तव्य एवोह इति
प्राप्ते—

भविष्यत्ताया अपि मरणबन्धात्वादिना नियतत्वाभावात्
सम्भवीत्येव पदं प्रकृतावध्याहार्यं—गोः स्तावकं विक्रोत्रानमनार्थं

वेत्यन्यदेतत् । उभयथापि त्रिवत्से अविकृतस्यैव प्रयोगादनूहः ।
शक्यते हि साङ्ख्येया गौर्जनियते तस्या जायमानं शृतादि साङ्ख्येय-
मिति व्यपदेष्टुं । तस्मात् सन्भावनाया विकृतापि सन्भवादनूह
एव । ८ । १ । १४ ।

लिङ्गविशेष— । ज्योतिष्टोमे क्रतुपशवः समास्त्राताः । “आग्नेय-
मजमग्निष्टोमे आलभेत ऐन्द्राग्निमुक्थे द्वितीयमैन्द्रं वृष्णिं षोडशिनं
तृतीयं सारस्वतीं मेघोमतिरात्रे चतुर्थीमिति” अत्र तत्तत्संख्याकत्व-
निमित्ते प्रकरणात् क्रतुपशुसमाख्याबलात् ज्योतिष्टमाङ्गत्वेन
पशुयागा विधोयन्ते न तु तत्तत्संस्थोद्देशेनैव तेषाञ्च अग्नीषोमीया-
हर्न्मातिदेशो न तु तेन समानविधानत्वमित्युक्तं तृतीये, अग्नीषोमीया-
याङ्गश्च “अग्निगुप्तैः प्राप्त्वा अग्निं भरत” इत्यादिः । स क्रतुपशु-
ष्यतिदेशेन प्राप्तोऽतिरात्रे तन्त्रेण चतुर्णामर्थे पठनीयः, “प्रैभ्योऽस्वा
अग्निं भरता”दित्यहितव्य एव मेष्वामपौत्वविवादं । यदा तु पशूनां
समानविधानत्वं तदा मेथ्यर्थत्वमस्यऽस्ति नवेति चिन्वते । तत्र
पुंलिङ्गस्य मेथ्यसमवेतत्वेऽपि अस्मा इति प्रातिपदिकार्थचतुर्थ्ययोः
प्रधानभूतयोर्मेषाः समवेतत्वात् पुंलिङ्गस्य च गुणभूतस्य पाशाधि-
करणन्यायेन निर्देशमात्रार्थत्वात् ममस्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणांशेथ-
र्थत्वमप्यावरुद्धं, न च पुंलिङ्गस्य क्वचिद्विभक्त्यर्थत्वेऽपि क्वचित् प्राति-
पदिकार्थत्वस्यापि सत्त्वात् कथं प्रातिपदिकार्थं प्रति लिङ्गस्य गुणत्व-
मिति वाच्यं विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्यायामिवानुभवस्य सत्त्वममाख्या ।
वा लिङ्गेऽपि गुणत्वनियामकत्वात् न हि संख्यायामपि विभक्त्यर्थत्वं
गुणत्वनियामकं विरुद्धत्वात्, अतो लिङ्गस्य यत्किञ्चिदर्थत्वेऽप्यनुभव-

बलेन प्रातिपदिकाथ प्रति कारकं प्रति च गुणत्वात् पाशाधिकारण-
 प्रहस्वनुपपत्तेः मन्त्रस्य मेध्यामपि प्रवृत्तिः । न च पुंलिङ्गस्य पुंपशुषु
 प्रकृतेऽप्यर्थवत्त्वेन तदनुरोधेन “ब्रौह्मीणां मेध” इत्यत्र गुचभूतब्रीहि-
 पदानुरोधेनेव इतरमन्त्रस्य सङ्कोचोपपत्तिः “पद्मो संनद्य” इत्यस्य
 एकवचनानुरोधेन एकपद्मोक्तप्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्याऽपि
 पुंपशुमात्रविषयत्वाकल्पनात् । अतएव प्रकृतमन्त्रेऽप्येकवचनानुरोधेन
 न द्वैतमात्रविषयत्वं । गुणानुरोधेन प्रधानसङ्कोचस्य अन्याम्बत्वात् ।
 इतरथा मेधविषयत्ववत् सर्व्वपुंपशुविषयत्वस्याऽप्यनापत्तेः । अतएव
 एवंविधेषु सर्व्वेषु वचनस्य वा लिङ्गस्य वा साधुत्वमात्रार्थं प्रयोगः । न
 च “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्या”मिति स्मृत्या जाति-
 मात्राभिधाने विवक्षिते तस्या एकत्वेऽपि बहुवचनं विकल्पेन
 भवतौत्यर्थिकया बहुष्वप्यर्थेषु जात्यभिप्रायैकवचनस्याऽनुशासितत्वा-
 देकवचनप्रयोगसम्भवेऽपि लिङ्गस्य कथं विलिङ्गे साधुत्वार्थं प्रयोग इति
 वाच्यं लिङ्गस्याऽपि “सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराचा”मित्यनेन ऋग्-
 स्यनुशासितत्वात् “प्राक्षा” इति सर्व्वनाम्न उपस्थितव्यक्तवाचित्वेन
 जात्यभिप्रायत्वानुपपत्तेश्च । अस्य सूत्रस्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च !
 अतो वचनवलिङ्गस्याऽपि प्रातिपदिकार्थगतलिङ्गमात्रोपलक्ष्यतया
 साधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्व्वमन्त्रसङ्कोचानुपपत्ते-
 र्युक्तोमेध्यामप्यधिगुः । “ब्रीह्मीणां मेध” इत्यत्र तु यवप्रयोगी साधुत्वार्थे
 प्रयोग इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगस्य च यावन्ति
 वाक्ये पदानि श्रुतानि तावतां संभूयार्थप्रतीतिकारित्वनियमेन वक्तु-
 मशक्यत्वाद्यक्त एव ब्रीह्मिप्रयोगमात्रे सङ्कोचः । एतादृशनियमा-

नङ्गोकारे च इष्ट एव पदद्वयरहितमन्त्रप्रयोगः केषाञ्चिद्याञ्चिकानां ।
वस्तुतस्तु पुंलिङ्गमपि मेष्ठां प्रातिपदिकस्य चोदनागतपशुशब्दाभि-
प्रायत्वात् पशुशब्दस्य नित्यं पुंलिङ्गत्वात् “प्रास्त्रि पशव” इत्युपपत्तेः
समवेतमेवेति प्राप्ते—

मन्त्रे पशुशब्दश्रवणात् “प्रास्त्रि” इतिशब्देन प्रयोगकाले यद-
परोक्षतया स्थितं तत् परामर्शव्यं । तदा च व्यक्तिरेव अभिधीयते न
स्त्रीद्रव्यं मेषो । अतो न तावत् समवेतमेव मेष्ठां लिङ्गं, नाऽपि
असमवेतत्वेऽपि एकवचनवत् साधुत्वार्थं मेष्ठां प्रयोगः स्त्रियां
पुंलिङ्गस्य अनुशासनाभावेन साधुत्वे प्रमाणाभावात् प्रकृते पुंपशुना-
मपि सत्त्वेन व्यत्ययानुशासनस्य अप्रवृत्तेः । अतएव यत्र स्त्रीमात्र-
विषयं पुंलिङ्गं तत्रैव व्यत्ययानुशासना प्रवृत्तिः । न हि “दृष्टानु-
विधिच्छन्दसी”तिविधानं दर्शनाभावे प्राप्नोति । नाऽपि पुंलिङ्गस्य
प्रातिपदि कार्यगतलिङ्गमात्रोपलक्षणत्वं । लक्षणायां प्रमाणाभावात्
इतरथा बहुतरपदसङ्कोचानुरोधेन एकस्य “ब्रौहीणां” इत्यस्यैव पदस्य
प्रकृतपुरोडाशोयप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः । अतो मन्त्रपदानां
असति वचने मुख्यएवार्थे विनियोगात्तदनुरोधेन सङ्कोचोऽपि न
युक्तः । वचने तु “पत्नीसन्नद्य प्रास्त्रि अग्निभरतं” इत्यादौ पद्मरादेः
संस्कार्यत्वात् प्रातिपदिकस्य अनेकव्यक्तिपरत्वेऽपि प्रत्येकव्यक्ति-
वृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्याऽपि लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न सकलस्य
मन्त्रस्य सङ्कोचः । सम्भवति हि अनेकास्वपि व्यक्तिषु शुक्लगुणस्य
प्रत्येकवृत्तितया शुक्ला घटा इत्यादौ विशेषणत्ववदेकत्वस्य प्रत्येक-
वृत्तितया सर्वंप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वम् । नञ्चात्र लिङ्गस्य मेषोरूप-

प्रातिपदिकार्थं अहत्तित्वादेकस्य कस्यामपि पद्भ्यां पशौ वा अहत्-
 त्त्वमस्ति । नचैवं प्रातिपदिकार्थंबहुत्वेऽपि बहुवचनानापत्तौ
 “बहुषु बहुवचन”मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दप्रतीति-
 विषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं “पशुना यजेत” इत्यादावपि
 एकवचनस्य प्रत्येकहत्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकद्रव्योपादानेऽपि बाधाना-
 पत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानाहत्तेरन्याय्यत्वात् प्रथमातिक्रमे-
 कारणाभावाच्चानेकद्रव्योपादाने प्रमाणाभावेन एकवचनेन ऐच्छिक-
 द्रव्यान्तरव्याहृत्युपपत्तेः । अतश्च “पत्नीं सन्नद्धां प्राञ्चै” इत्यादौ एक-
 वचनस्याऽनेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्न मन्त्रसङ्कोचकत्वम् । नचैवं गुण-
 भूतेऽपि लक्षणापरिहारार्थं प्रधानस्य सङ्घात्वाभ्युपगमे “अदितिः
 पाशान्” इत्यादौ बहुवचने लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्राति-
 पदिकादेरुत्कर्षोऽपि किं न स्यात् नह्येकस्मिन् बहुवचनं लक्षणां
 विना उपपद्यते इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूतस्य
 सङ्कोचेऽपि प्रकरणबाधप्रसङ्गानोत्कर्षं प्रमाणाभावात् सङ्कोचे तु
 अर्वाङ्मनोयत्वान्तरौयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षं नान्तरौयकत्वा-
 भावेन तद्बाधस्य अन्याय्यत्वात् । सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणा-
 भावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्च । अतः सिद्धं मेथामभिगुप्रैषोऽनङ्गमिति !
 प्रयोजनं “स्यूल्लृषतौ”मित्यादौ अभिगुप्रैषे “प्रास्या” इत्यूहः लिङ्गस्य
 प्रकृतौ समवेतत्वात् पूर्वपक्षे त्वनूहः साधुत्वार्थत्वादत एवाहोप-
 योगोऽपि । स्त्रीद्रव्यकत्वसादृश्यान्मेषोयागमात्रप्रकृतित्वाङ्गीकारे तु
 अभिगुप्रैषस्य अप्रहत्तिरेव । सिद्धान्ते कृत्वाचिन्तोद्घाटने तु मेथा-
 मयूहः प्रागेव दर्शितः । वस्तुतस्तु आश्वलायनेन “पुंवन्मिथुन”

इत्थनेन स्त्रीपुंसमवाये पुंलिङ्गस्यैव विधानात् कृत्वाचिन्तोद्घाटनेऽपि
अनूहः । लक्ष्ययैव तु उभयलिङ्गप्रकाशनं वाचनिकम् । ८ । १ । १६ ।

आज्ञानादन्वत्—मन्वोहप्रसङ्गात् साममन्वोहं विचारयितुं
उपोद्घातमारभते । ज्योतिष्टोमे अग्निष्टोमस्तोत्रावान्तरप्रकरणे
श्रुतं “न गिरागिरिति ब्रूयात् ऐरं कृत्वा उद्भेयं” इति, तत्र गिरापद-
गौतौ इरापदे ऊह इति वक्ष्यते । स च इरापदस्य गिरापदस्थाना-
पत्तिं विना नेति साऽपि वक्ष्यते । तत्रेह सा किं नियता स्थाना-
पत्तिरुत अनियता इति चिन्त्यते । तत्र यद्यपि तावन्नैरं कृत्वा
उद्भेयं इत्थञ्च इरापदविशिष्टोद्घातान्तरस्य स्तोत्राङ्गतया आरादुप-
कारकत्वादिना विधिः । अग्नीष्टोमस्तोत्राङ्गभूतयन्नायञ्चीयगाना-
पेक्षया गानान्त रत्वे प्रमाणाभावात् न गिरिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । अत एव न गानोद्देशेन इरापदार्वाधिः । तथात्वे इरापदस्य
स्तोत्राङ्गरविधया गानाङ्गत्वेऽपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे
प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपपत्तेः । अतो निषेधानुवादबलेन
इरापदमात्रं गुणाभिधानात्मकस्तोत्ररूपे गिरापदकार्यं विधीयते
उद्भेयमिति तु तत्संस्कारतया प्राप्तगानानुवादः । सम्भवति च
इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वं तदर्थाभिधानात् । यथैव हि
इष्कर्त्तारमितिपदं महाभाष्यकारेण नकारलोपेन निष्कर्त्तारमित्य-
स्वार्थं व्याख्यातं तथैव गकारलोपेन इरापदस्याऽपि गिरापदार्थं
व्याख्यानं नाऽनुपपन्नं । ततश्च यद्यपि प्रत्यक्षविधिना इरापदस्तोत्पत्तिः
स्तोत्राङ्गत्वञ्च । गिरापदस्य तु पाठात् उत्पत्तिः क्रमात् स्तोत्राङ्गत्वं
“यन्नायञ्चीयेन स्तुवीत” इति सामविध्यन्यथानुपपत्त्या वा आक्षिप्तम् ।

सान्नाो हि ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारैव स्तोत्राङ्गता इति ऋगक्षराङ्गमपि तदङ्गत्वसिद्धिः । उभयथाऽपि गिरापदस्य ऋक्पदान्तरसाधारण-मङ्गत्वमित्यपि दुर्बलमेव । तथाऽपि गिरापदकार्यं इरापदं विधौयमानं तत्कार्यस्य गिरापदौयत्वप्रसिद्धिमुपजोवति उपजोव्यविरोधापत्तेर्न गिरापदस्य नित्यं बाधः अपि तु “न तौ पशौ करोतो”तिवद्विकल्प एव इति प्राप्ते—

न तावदत्र गिरापदकार्यस्य उद्देश्यत्वं श्रुतम् । अपि तु निषेधानु-वादबलेन गिरापदबाधकत्वमात्रं । तेन च यथैव तत्कार्यस्य साधन-साकाङ्क्षत्वादिरापदस्य च कार्यसाकाङ्क्षत्वात् कार्यजनकत्वं कल्पते तथा तद्वलेनैव गिरापदपाठस्याऽपि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्व-प्रतिबन्धोऽपि । अतएव कार्यस्याऽप्युद्देश्यता न गिरापदौयत्वेन अपि तु अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूतविजातीयगुणाभिधानत्वेन तत्-कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तुतिनिषेधानुवादाभावे तत्कार्यव्यक्तेर्गिरा-पदौयत्वप्रसक्तिमात्रेण । अतएव पाठोऽपि गिरापदस्य यत्र “यज्ञाय-यज्ञोयं पुच्छे गायती”ति चयने यज्ञायज्ञोयं साम विहितं, तत्र तस्य दृष्टविधया पुच्छाभिधानजनकऋगक्षराभिव्यक्तिजनकत्वेनैवोपयोगात् तत्र चैरापदविध्यभावेन गिरापदस्यैव आम्नानसिद्धस्य विनियोगात् सार्थकत्वम् । अतः सिद्धं निषेधानुवादबलेन गिरापदपाठादेरग्निष्टोम-स्तोत्राङ्गतया गिरापदविनियोजकत्वाभावादिरापदस्य “ऐरं कृत्वा उद्देश्यं “इति प्रत्यक्षविधिना विशिष्य विहितस्य नियतमेव तद्बाध-कत्वं तत्कार्यापत्तिश्चेति । यत्त्वत्र तन्मन्त्रद्वयशास्त्रदोषिकयोर्ज्ञान-मुद्दिश्य इरापदविधिरित्युक्तं तत् स्तोत्रविषयागानाङ्गत्वे गानसंस्कार्य-

गुणाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपपत्तेरुत्तरयोरपि च गानान्ति
देशे तदङ्गस्त्रोभातिदेशवदतिदेशापत्तेरुपेक्षितं । यदपि कैश्चिद्गान-
संस्कार्यैरापदस्य स्त्रोचाङ्गतया विधिरभिषवसंस्कृतपूतौकानामिव
यागसाधनतया तद्देव च सश्वत्पामिकस्याऽपि गानस्य शोघ्नप्रवृत्त्या
पुनर्विधानं गिरापदस्य गानसम्बन्धवारणार्थमित्युक्तम् । तदपि गान-
वारणेऽपि गिरापदवारणानापत्तेरस्य प्रकृतगानसम्बन्धेऽपि गिरापद-
मात्रगानवारणे तन्निषेधानुवादस्यैव शरणीकरणीयतया ततएवो-
भयवारणे गानविधिवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । तस्मादस्य इरापदमात्र-
विधायकत्वं उद्भेयमिति च स्थानापत्तिप्रामानुवाद इत्येव तत्त्वम् ।

८।१।१७।

अप्रगणात्—तदिरापदं अप्रगीतं प्रयोक्तव्यं प्रगीतं वा इति सन्देहे—
ऐरमित्यप्रगीतश्रवणात् अप्रगीतं । यदि त्वयं स्वार्थं तद्धितस्तदा
इरां कृत्वा इत्यर्थावगमात् इरापदमात्रविधिः स्पष्ट एव । न हि प्रगीते-
रापदादयं तद्धितः तथात्वे इकारस्य तालव्यत्वात् गीतिदशायाञ्च
वृद्धत्वापत्तेः “तालव्यमायि यद्दृष्ट”मिति ऋन्दोगसूत्रेण गीतिदशायां
यन्निमात्रात्मकतया वृद्धतालव्यं तदायिभवतीत्यर्थेकेनाऽयौभावविधा-
नात् “आकारादित्वेन वृद्धाच्छ” इति पाणिनिसूत्रेण ह्यप्रत्ययोत्पत्ता-
वायोरीयमिति; रूपापत्तेः । अथ स्वार्थतद्धिते वैयर्थ्यापत्तेर्विकारार्थं
एवायं तद्धितो विकारश्च इरापदस्य प्रगणरूपो धर्म एवेति चेत् ।
तथात्वेऽपि प्रगणरूपधर्माङ्गीकारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगण-
रूपस्य गिरापदवाचकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्धितार्थत्वमङ्गीकृत्य-
तद्धितस्याऽनुवादोपपत्तेः । न च अप्रगीत-इरापदमात्रविधाने उद्भेय

मित्यनुवादानुपपत्तिः । तस्य इरां कृत्वा अक्षरान्तरे उद्ग्रेयमित्येव-
मर्थाङ्गीकारेण अनुवादोपपत्तेः । न च प्रकारान्तरेण गोतेरप्राप्ता-
वपि गिरापदकार्यार्थपत्त्या तत्प्राप्तिः गिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्र-
साधनत्वाभावेन इरापदस्य तत्कार्यार्थपत्तौ प्रमाणाभावात् तद्गोते-
स्तद्वारा तदपूर्वसाधनत्वाभावेन इरापदप्रसक्त्यभावात् । अतएव
ऊहग्रन्थे “आइरा इरा चाऽदाक्षा सा” इति गानाम्नानमपि अप्रमाण-
मेव । न च एतस्य श्रुतिमूलकत्वात् न्यायस्यैवाऽप्रामाण्यं ऊह-
ग्रन्थत्वसमाख्यया अस्य तर्कमूलत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात् । अतः
सश्रायविरोधे अस्य अप्रामाण्यमेव । यत्तु तन्त्ररत्नादिग्रन्थवशात् अस्य
गोत्याम्नानस्य वैदत्वकथनं तद्वैदिकानामूहग्रन्थेऽपाठादनादरणीयं
इति प्राप्ते—

सत्यं इरापदस्वरूपस्यैव विधिर्न तु प्रगाणस्य । तथाऽपि प्रगाणा-
भावस्याऽपि अविधेयत्वात् कार्यार्थपत्त्या गोतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते ।
तथा हि यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वे उपयोगस्तथाऽपि
गुणाभिधानरूपस्य कार्यस्य गिरापदेरापदयोरेकत्वाद्युक्तस्तथा
धर्मलाभः । यद्यपि न गुणाभिधानस्वरूपार्था धर्माः, तथाऽपि
गुणाभिधानजन्यस्य अपूर्वस्यैकस्य एव अग्निष्टोमस्तोत्रे चयनादौ च
उपयो ऽहर्माणाञ्च गोत्यादीनां गिरापदकार्यगुणाभिधानजन्या-
वान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वस्य एव दीक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन अङ्गीकारा-
च्चयनापूर्वसाधनोभूतगिरापदावान्तरकार्यार्थपत्ते अग्निष्टोमस्तोत्रा-
पूर्वसाधनोभूततादृशकार्यजनकेरापदे युक्तैव तद्वर्त्मप्राप्तिः । माऽस्तु वा
अवान्तरकार्यं भेदमङ्गीकृत्य कार्यार्थपत्तिः । तथाऽपि गिरापदबाधक-

तथा तत्स्थानापत्तिस्त्वावदस्यैव इरापदस्य । अतश्च इरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्राङ्गत्वेऽवगते गीतिरूपधर्माकाङ्क्षायां बाधकत्वरूपस्थानापत्त्या उपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किञ्चिद्बाधकमस्ति । आवश्यकञ्च गीतेष्वयनापूर्वसाधनीभूतगिरापदाङ्गत्वं । वस्तुतस्तु यथैव “यन्नायन्नोयं पुच्छे गायतौ”ति वचनेन यन्नायन्नोयस्य चयने उपयोगस्तथैव “यन्नायन्नोयेन स्तुवौत” इति वचनेन अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि । अतश्च गीत्यंशस्य यावच्चयने स्वाश्रयगिरापदोपयोगकल्पनद्वारा दूरस्थचयनोपयोगकल्पनं तावत् तत्पूर्वमेव वाऽग्निष्टोमस्तोत्राङ्गभूतेरापदहारकत्वकल्पनया स्तोत्रापयोगोऽपीति उपदेशेनैव तत्प्राप्तेर्न गिरापदगोतेरिरापदेऽतिदेशः । यद्यपि च अग्निष्टोमस्तोत्रेऽपि आर्चिके पुरस्तादुपरिष्ठाञ्च गिरापदस्याऽपि उपयोगात् तत्स्थानापत्तिरिरापदस्य अग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वस्य समानत्वादित्याशङ्कते । तथाऽपि आर्चिकोद्गोप्रयोरवान्तरकार्यभिदादभेदेऽपि वा अप्रगोतस्य एव गिरापदस्यार्चिके पाठाद् गिरापदगीतेर्गिरापदद्वारा चयनादावेवोपयोगेन अग्निष्टोमस्तोत्र उपयोगाभावान्न तत्कार्योपत्तिरतिदेशेन तद्गोतेरिरापदेऽतिदेश ऊहो वा । अपि तु उक्तरोत्या उपदेशेनैव । तत्त्वं तु “ऐरं कृत्वा उह्ये”मित्यत्र न इरापदाक्षराणि विधेयन्ते । गिरापदयुक्तपाठेऽपि तत्सत्त्वात् । अपितु निषेधानुवादबलात् गकारपरिसंख्यामात्रमिराविधिकलं । अतश्च “गीतेर्गोइरावादाक्षासा” इत्येवं विधाय गिरापदवृत्तित्वेन सम्प्रताया वस्तुत इराक्षरधर्मत्वाद्गकारसत्त्वं इव तदसत्त्वेऽपि स्वाश्रयवृत्तित्वाच्चतेर्न गिरापदगोतेरिरापदे स्वतन्त्र उपदेशो गीते सर्वथा प्रगोतमेव इरापदम् । ६ । १ । १८ ।

इति श्रीखण्डदेवकृती भाट्टदीपिकायां नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

नवमाध्यायः ।

द्वितीयपादः ।

। सामानि ॥ रघन्तरादिशब्दानां सामादिशब्दानाञ्च गीति-
मात्रवाचित्वं गीतिविशेषत्वादिधर्मवाचित्वं वा सिद्धमेवोत्तर
विवक्षया स्मार्थ्यते । अथवा योऽयमूहोनाम ग्रन्थविशेषः सामगैः
पठ्यते स किं पौरुषेय उत अपौरुषेय इति चिन्तायाम्—कर्तृस्मरण-
भावरूपवेदापौरुषेयत्वहेतोरत्राऽपि तुल्यत्वादितरथा तस्माऽनैका-
न्तिकत्वेन वेदस्याऽपि अपौरुषेयत्वानापत्तेः स्वाध्यायानध्यायपरिपाल-
नस्य च तुल्यत्वादूह इति समाख्यायाश्च रुढत्वेनाऽपि नेतुं शक्यत्वा-
दितरथा कर्तृस्मरणभावेऽपि समाख्यावलेन पौरुषेयत्वाङ्गीकरणे
काठकादिसमाख्यया वेदस्याऽपि पौरुषेयत्वापत्तेः अपौरुषेय उहग्रन्थ
इति प्राप्ते—

ऊह वितर्क इति स्मृत्वा तर्कप्रसवत्वरूपयोगिनैव समाख्योपपत्तौ
रुढत्वप्रमाणाभावात् । ऊहग्रन्थे च योनिग्रन्थे योन्युत्पन्नस्यैव साञ्चो
“यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायति” इत्यादिना अतिदिष्टस्य
न्यायेन यादृशस्त्रोत्तरादौ पठनीयस्य सौकर्यार्थं पाठादस्याऽपि
वेदत्वे सर्वासां आन्धानसिद्धतया योनित्वप्रसङ्गेन योन्युत्तरादि-
विभागस्य अतिदेशशास्त्रस्य च वेयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव । अतएव
बलात् पौरुषेयत्वसाधकप्रमाणान्तराभावविशिष्टकर्तृस्मरणभाव
एव पौरुषेयत्वाभावसाधक इति नाऽनैकान्तिकता । यद्यपि च तत्र

ऋचः सामानि च स्वरूपेण अपौरुषेयाश्चैव । तथाऽपि उत्तरादिषु
 न्यायसिद्धातिदिष्टसामरचनप्रकारः, पौरुषेयः । अतएव साध्यायान-
 ध्यायादिपरिपालनं ऋगादिविषयत्वादग्न्यासिद्धं । कर्तृस्वरसा-
 भावस्त मूलश्रुतिकल्पनाय मूलश्रुतिकल्पनाभावादपुत्रपपद्यते ।
 मन्वादिस्मृतिषु मन्वादिवैशिष्ट्येण श्रुतिकल्पनाय कर्तृस्वरसामावश्यकं,
 प्रकृते तु न्यायमूलत्वात्तदभावेऽपि च काचित् शक्तिः । अतएव
 सन्ध्याविरोधे अस्मि अप्रमाणाः । ननु, अग्न्यास्मृतिवन्मूलभूतश्रुति-
 कल्पनया न्यायस्यैव आभासोकरणं । अतएव अप्ये संमोहन्याय-
 विचारोऽपि सङ्गच्छते । १ । २ । ३ ।

। कर्मवत् ॥ साक्षां किं ऋचं प्रति प्राधान्यं उतशुचत्वं इति सन्देहे
 सत्यपि क्रमप्रकाराभ्यां ऋचां स्तोत्राङ्गत्वेन किञ्चिद्योगे साक्षात्तपि
 तत एव स्तोत्राङ्गत्वोपपत्तेर्न तावत् परस्परं शुभप्रधानभावः । यदि
 तु योग्यतारूपलिङ्गं पुरस्त्रियते ततस्तोत्राङ्गरवदृगचराचामपि गीति-
 कालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामाङ्गत्वं, न च साक्षात्तपि ऋगचरा-
 भिव्यञ्जकत्वलिङ्गेन ऋगन्तता उभयत्रोपपत्ती "ऋचि चण्डूः साम
 गायति यद्योर्ग्यां नायति तदुत्तरयोर्नायति कवतीषु रचन्तं
 गायती"त्वादौ सप्तमोश्रुत्वा ऋचां सामाङ्गत्वप्रतीतिः । संशुक्ताचर-
 स्त्रेण गुणाभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विद्विष्टाचरभिव्यञ्जकसाक्षः
 प्रयोजनविरोधित्वा अभिव्यञ्जकत्वानुपपत्तेः । अतएव प्रयाजश्री-
 न्यायेन सप्तम्याः प्राधान्ये लक्षणा इत्यपि अप्रसङ्गं निषादस्वपत्वधि-
 करणन्यायेन प्राचीनप्रयाजश्रीन्यायस्य अप्रसङ्गितत्वाच्च । एवञ्च
 स्तोत्राङ्गतया ऋचां पृथगुच्चारणं कृत्वा सामाधारतया पुनः कार्यं ।

क्रियेवं क्रमप्रकरसहस्रतल्लिङ्गेनैव साक्षां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा
 स्तोत्रोपयोगे “यथायज्ञीयेन सुवीत वृष्टत् वृष्टं भवति इत्यन्तरं वृष्टं
 भवति” इत्यादि स्तोत्रे विनियोगवैयर्थ्यं । अतश्च वैयर्थ्यपरिहारार्थ-
 मपि चारादुपकारकतया साक्षः स्तोत्राङ्गत्वं । न चैवं करत्त्वनिर्द्देशा-
 नुपपत्तिः चारादुपकारकस्याऽपि वृद्धयतिशयवदपूर्व्यद्वारा स्तोत्रो-
 पकारं प्रति करत्त्वोपपत्तेः । ऋचास्तु सामाङ्गभूतानामपि पृथगुच्चा-
 रणाभावेऽप्यानुष्ठीक स्तोत्रोपकारकत्वं इत्यपि सुवचमिति प्राप्ते ।

स्तोत्रशब्दस्य दार्ष्टिकव्यवहारे प्रगोतमन्वसाध्यगुणाभिधानत्वा-
 वगले रितरथा आख्यायिकाया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविशि-
 ष्टाक्षरवृत्तिसंज्ञेयज्ञानजन्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रत्वाध्यवसायात्
 तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन गानं किंवा अनुपपत्ते-
 र्युक्तमेवसाक्षः ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकर-
 सहस्रतल्लिङ्गेनैव ऋचां स्तोत्राङ्गत्वमिव साक्षामपि ऋगक्षराभि-
 व्यक्त्यर्थं, अतएव ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थस्यैव साक्षं चानुष्ठीकतया
 ऋगाधारत्वस्याऽपि प्राप्ते “ऋचि अधूरुदं साम गायति” इत्यनुवादः ।
 भावस्यकक्षास्य अनुवादकत्वे तत्तत्साक्षां तत्तद्गगाधारत्वस्य पाठादि-
 नैव प्राप्ते ऋचः सामगतत्वादित्योपि । “यद्योग्वां गायति तद्गुत्तरयो”
 इत्यादी तु सप्तम्याः प्राधान्यस्यैव अतिदेशानुपपत्तेः ।
 न हि अत्र उत्तरयोः सामाधारत्वविधिः सम्भवति । गुणानुरोपेन
 प्राधान्येतिरेव्याख्यात्वात् । “एवं साम त्वचे क्रियते” इत्यनेन वृथाधार-
 त्वस्य भवत्यति विधानेन ऋक्द्वयस्य विकल्पानुपपत्तेः । एवं
 “साम त्वचे क्रियते” इत्यनेनैव वृथाधारत्वसिद्धिः पाठादिना च

विवक्षितऋक्प्राप्त्युपपत्तेर्यद्योन्था इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । अतो ऽतिदेश एवानेन उत्तरयोर्विधेय इति तयोः प्राधान्यसिद्धयर्थं लक्षणा आवश्यकौ । एतेन ऋचामुक्तवचनैः सामाङ्गत्वेऽपि आनुषङ्गिक्या अक्षराभिव्यक्तेरपि जायमानत्वात् यामादायैव स्तोत्रपदार्थनिर्व्वर्णाहोपपत्तेर्नसान्ना ऋचं प्रति अङ्गत्वं इति परास्तं । ऋगङ्गत्वाभावे सान्नो ऋगन्तरे अतिदेशानुपपत्तेः । अत ऋचां प्राधान्यादुत्तरावर्णवशेन सान्नोऽन्यथाभावात्मक ऊहोऽपि वक्ष्यमाणो न अनुपपन्नः । ६ । २ । २ ।

। ढचे ॥ तच्च सामयोन्थामुत्पन्नमपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात् ढचे गेहमित्यविवादमेव । तत्राऽपि च यद्यपि ऋचां प्रधानत्वात् प्रतिप्रधानं गुणाहत्ते र्ग्याय्यत्वात् प्रत्युचं समापनीयमित्यपि सिद्धमेव । तथाऽपि तदेव आक्षिप्य समाधीयते । “एकं साम ढचे क्रियते स्तोत्रौय”मिति वचने नहि तावद्गुह्येन सामविधिः तस्य लिङ्गादेव प्राप्तेः । नाऽपि त्रित्वविशिष्ट ऋगुह्येन विशिष्टोह्ये वाक्यभेदात् । नाऽपि स्तोत्रीय ऋगुह्येन त्रित्वविधिः एकप्रसरभङ्गापत्तेः । तत्तत् स्तोत्रेषु स्तोत्रान्तरविधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च । अतएव स्तोत्रो ह्यशनापि त्रित्वस्य ऋक्परिष्क्रेदद्वारा साक्षाद्वा विधिः । अस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे सामान्त्रानेऽपि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात् प्रकरणेन स्तोत्रस्य उद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च । स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात् स्तोत्रीयपदेनापि तत् प्रतिपादनानुपपत्तेश्च । त्रित्वस्य ऋग्विशेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रोह्येन विध्यनुपपत्तेश्च । स्तोत्रोह्येन त्रित्वविशिष्ट ऋग्विधानन्तु ऋचां क्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात् पूर्व्वोक्तदूषणगणापत्तेश्च अनुपपन्नं । अतः सप्तमौबलात् त्रित्वविशिष्ट

ऋचामिव सामोद्देशेन विधिः । उद्देश्यसमर्पकश्च स्तोत्रोपपदम् ।
स्तोत्रोपास्ययोग्यताबलात् सामैवेति सामित्यनुवादः । सामपदमेव
वा तथाऽस्तु । अथभृथाद्यङ्गसामस्वरपि च ढचाधारविधिरस्तु ।
स्तोत्रपदञ्च उल्लक्षणम् । सर्वथा त्रित्वविशिष्टानामृचां साम प्रति
गुणत्वाद् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरश्याय्यत्वात् व्यासज्य अवयवशो
गीयं । एवञ्च यद्योन्यां इति वाक्यं नातिदेशविधिरपि तु साम-
साधारणानुवादस्त्रित्वापेक्षिन ऋग्विशेषसमर्पक इति प्राप्ते—

साधारणतया ढचविधौ पाठादेव योनिऋक् प्राप्तेरुत्तरयोरपि
उत्तरा ग्रन्थपठितयोः क्रमप्रकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्ति-
सम्भवात् । इतरथा तत्तत् सामाधारत्वेन तत्तदुत्तराप्राप्ते स्तवाऽप्य-
सम्भवापत्ते “यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोर्गायती”त्वस्य वैयर्थ्यापत्तिः ।
अतोऽवश्यं क्रमप्रकरणादिना तत्तत्स्तोत्राङ्गतया प्राप्तायां योन्वु-
त्तरादिरूपाणां ऋचां स्तोमविधिवशेन समुच्चयावगतौ उत्तरयोरपि
स्तोत्राङ्गत्वनिर्व्वाहार्थं यत्किञ्चित् सामप्राप्तौ यद्योन्यामित्यतिदेशेन
योनि साम नियम्यते । यथाप्राप्तस्यैव च नियम इति साम्नो ऋग-
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वात् ऋचां प्राधान्यावगतेः प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिन्यायेन प्रत्येकमेव गीयम् । एवञ्च “एकं साम ढचे क्रियते”
इत्यनेन ढचोद्देशेन स्तोत्रीयविधानादवभृथाद्यङ्गभूतपरिसाम्नां
चयनाद्यङ्गभूतषाडहिकसाम्नां च नोत्तरासु गानम् । अत्र हि
त्रित्वस्य ऋच्यन्वयव्युत्पत्तेर्न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । यद्योन्या-
मित्यनेन उपसंहाराच्च स्तोत्रीयस्य सामरूपतासिद्धेः सामित्यनुवादः ।
वस्तुतस्तु उत्तराणां अवान्तरप्रकरणात् तत्तत् स्तोत्राङ्गत्वेनैव प्राप्ते-

रवश्चाद्यङ्गुले प्रमाणात्तत्र तत्र ऋचमाणाप्रसङ्गेन साम इत्येते
 नोक्तप्रयोजनसामः । अतएव तत्र सामविध्वन्वदानुष्ठाप्य तदाव्य-
 योनिमात्रस्यैव विनियोगात् तज्जन्वगुणाद्यभिधानस्यैवाऽवकाशादा-
 वुपयोगः । किन्तु ऋचोर्ह्येन सामैकत्वविधिः । सामिति विशिष्ट-
 कारकविधानेऽपि सामैकत्वविधेऽज्ञातृत्वात् । एकपदं स्तोत्रीय-
 पदञ्च अनुवाद एव सामैकत्वविधिप्रयोजनञ्च । यत्र विक्रती अग्नि-
 द्रुदादौ “आग्नेयोषु सुवती” इति प्राकृतयोन्मुत्तरावाधेन ऋमन्तर-
 विधानं । तासाञ्च विक्रतिप्रकरणे पाठोऽपि तु द्वायतयोश्चो आन-
 यनं तत्र तु स्तोमसंख्यानुरोधेनानीतासु ऋषु प्राकृतसामपाठे अग्नि-
 यमेव द्विचितावत्संख्याकसाम्नां त्रिन्वादिसंख्याक ऋषु पाठ-
 प्रसङ्गी ऋच एव एकैकसाम्नां पाठ ऋमन्तरेषु माध्वन्दिनादिपत्रमात्रे
 सामान्तरागम इति । ८ । २ । ३ ।

। तदभ्यासः ॥ तिस्रसु प्रखेकं मोयमानं एकं साम समाखेव गीयं न
 विवमासु । न्यूनासु गानि सामैकदेशस्य शोषाख्यसंश्रयापत्तेः ।
 अधिकपरिमाणसु गानि ऋकशेषे सामदर्शनरूपविनाशापत्तौ तत्र
 सामैकदेशस्वावृत्त्यापत्तेः । तज्ज्ञात् समासु गानम् । इदञ्च
 अग्निद्रुदादिविषयमेव । तथाऽगम्यमानानां ऋत्नां संसपरिमितः
 ऋग्दसामिव आश्रयमाप्तु । न तु अन्यत्र समयोर्विषयसङ्गोर्वा
 उत्तराश्रयपठितोत्तरयोर्ध्वनिश्च क्रमप्रकारादिविनिर्मुक्तत्वे स्वागा-
 योमात् तत्र साम्बवैषम्यविज्ञानुपपत्तेः । ८ । २ । ४ ।

। नैर्मित्तकं ॥ - “यद्योन्वा गायति तदुत्तरयो” रित्त्वञ्च उत्तराश्रयेन
 योन्मुत्तरयोर्दत्तराश्रयपठितयोश्चोत्तरयोर्ध्वञ्च उत उत्तराश्रयपठि-

तयोरिव इति सन्देहे उत्तरशब्दस्य प्रसारमुत्तरं दर्शितः सादृश्यात्
 मूत्रोमुत्तरा दीर्घयतीत्यादौ सम्बन्धिशब्दत्वदर्शनात् यैत्र योनिः परतः
 पठिता सेवोत्तराः । ततश्च योनिग्रन्थे रश्मन्तरयोनिः प्रथमः बृहद्योनिः
 क्वाठात् तस्यां रश्मन्तरस्य गानं उत्तराग्रन्थे च रश्मन्तरयोनिः परतो
 "नत्वा वा चन्वो दिव्यो न पृथिवि" इत्यस्याः क्वाठात् तस्मात्प्रथि
 विकल्पेन इति प्राप्ते—

बृहद्योनिरश्मन्तरयोत्तरत्वेऽपि तस्मात्प्रथमशब्दस्य वैदिकैरप्र-
 त्युक्तत्वात् उत्तराग्रशब्दोऽयं उत्तराग्रन्थपठितोत्तरासु वैदिकप्रयो-
 गानात् असम्बन्धिकतयैव इहः । ततश्च सम्बन्धिशब्दस्य प्रतिबन्धि-
 शब्दान्तरासापेक्षत्वेन विकल्पेन प्राचीनस्थापकत्वात् अन्वय सम्बन्धि-
 शब्दत्वेऽपि प्रकृते असम्बन्धिशब्द एवायं । ततश्च उत्तराग्रन्थपठितो-
 त्तराशामिव भट्टित्युपस्थापक इति ताशामिव अहमे प्रश्नरचनमाभ्यां च
 उत्तराग्रन्थपठितानां उत्तराणां तत्तत् स्तोत्राङ्गप्रतोतेरिदमेव
 बुद्धम् । ८ । २ । ४ ।

। एवं वा ॥ इदं गृह्ये बृहद्ब्रह्मतत्त्वतुवमहं "रेकविंशः षोडशी वैराजं
 सामं" इत्यान्नातं, अथ प्रकृतिप्रातःसर्वस्तोत्रेषु एकविंशस्तोत्रः
 षोडशिसंख्या पृष्ठस्तोत्रे च वैराजं साम इत्यनेकशुचविशिष्टं कर्म-
 विहितं तत्र च त्रैशोकां नाम ब्रह्मसाम, "अतिजगतोषु सुवोत" इति
 ब्रह्मसा इन्दसि स्तोत्रे त्रैशोकां साम विहितं तत्र अतिजगत्यां
 उत्पन्नं उत्तराग्रन्थे च उत्तरे हे बृहत्सो तत्र संशयपरिहाराय
 उत्तराग्रन्थपठितयोरपि उत्तरयोर्वाचस्तोत्रादौ सार्धकामप्रीकृत-
 अतिजगत्यावेव हे दाशतयीभ्यः समानौय समाखेव गानं । न च

अनीतानां अङ्गत्वे प्रमाणाभावः न्यायसङ्गततद्वचनविधेरिव न्याय-
मकत्वात् । न च प्रकरणेन न्यायबाधः “अतिजगतीषु स्तुवीत” इति
अतिजगतोबहुत्वविधिना न्यायस्य उज्जीवनात् । न च प्राप्तस्तोत्रानु-
वादेन त्रैशोकातिजगतोबहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः अतिदेश-
प्रवृत्तेः पूर्वमस्य प्रवृत्त्या विशिष्टस्तोत्रविधुप्रपत्तेः । अतएव
यद्योन्यामिति सामान्यवचनं सामान्तरविषयमिति प्राप्ते—

वह्निः पवमानातिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋग-
भ्यासस्य आवश्यकत्वात् एकस्या अपि अतिजगत्याः सप्तकत्व आहृते
बहुत्वस्य प्राप्ततया अनुवादोपपत्तेरस्य साममात्रविधिपरत्वादुत्तरा-
ग्रन्थपठितवृहतीप्रकरणाद्यनुरोधेन न्यायस्यैव बाधात् संशयमपि
स्वीकृत्य वृहत्थोरिव गेयम् । ६ । २ । ५ ।

। प्रागाधिकन्तु ॥ ज्योतिष्टोमे वृहद्रथन्तरं सामनी वृहत्थोरित्-
पत्रे । तयोरुत्तरापत्र्ये एकैकस्य एकैका पङ्क्तिच्छन्दस्कोत्तरा ।
तत्रेदं वचनं “नवै वृहद्रथन्तरं एकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा वृहती
ककुभावत्तरे” इति । तत्र किं पङ्क्तिच्छन्दस्कां उत्तरां परित्यज्य
हे हे ककुभौ दाशतयीभ्यः समानेतव्ये उत वृहतीं योनिं उत्तरां च
पङ्क्तिं प्रग्रथ्य ककुभावुत्तरे सम्पादनीये इति चिन्तायामाह—

प्रग्रथनेन मुख्यककुप्सम्पत्त्वभावात् अक्षरसाम्यमात्रेण मुख्य-
ककुप्शब्दस्य गौणत्वापत्तेः—जघन्योत्तराशब्दस्यैवासम्बन्धिशब्दत्वं
परित्यज्य लक्षणां योन्युत्तरकाललक्षणां वा अङ्गीकृत्यककुप्विध्वङ्गी-
कारात् स्वाभाविकककुभोरैवाऽऽनयनम् । एवञ्च मुख्यतद्वचनसम्पत्ति-
रपि इति प्राप्ते—

तथात्वे “पादं पुनरारभते” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ककुप्पदं एव गोषं अङ्गोक्तत्वे उत्तरोद्देशेन ककुपत्वविधानात्—तयोरेव अद्यनेन ककुपत्वसम्पादनम् । एवं वैदिकानां—वार्हतृप्रागाद्यसमाख्या उत्तराग्रथे पङ्क्तिः पाठश्च उपपन्नो भवति, ढचत्वोपपत्तिः सामान्य-विधित्वात् तथाऽनुपपन्नाऽपि न दुष्यति । प्रथमं च आद्यां वृहतीं सक्तत् पठित्वा तस्या अन्वयादेन सह द्वितीयाया अर्द्धं च पठित्वा तदन्वयादेन सह द्वितीयाख्यार्द्धपठनरूपं बोध्यम् । तेन द्वितीया ककुप् अष्टाविंशत्यक्षरेव । आद्यायाः सप्तविंशत्यक्षरत्वेऽपि अस्या-न्तरत्वाच्च दोषः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ जोतिष्टोम एव माध्यन्दिनपवमाने “त्रिच्छन्दा आवापोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चसाम” इति श्रुतं । तदर्थ-विवरणानि च “गायत्रामहोयवे गायत्रे ढचे भवतः रौरवयौधाजये-वार्हते ढचे * भवत ओशनसमन्थं त्रिष्टुप्स्त्रि”ति अत्र रौरवयौधा-जययोः † पूर्वा वृहती उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः समान्नाता । तदिह विशिष्येन वार्हते ढचे इति वार्हतढचान्नातात् उत्तरे हे वृहतो-च्छन्दस्के एव समानेतथ्ये इति प्राप्ते—

नाऽत्र रौरवयौधाजयोद्देशेन वार्हतविधिः योनेस्तादृश्याः प्राप्तत्वात् । नाऽपि ढचाधिकरणत्वविधिः प्राप्तत्वादेव । नाऽपि वार्हतढचाधिकरणत्वविधिः विशिष्टस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । अतएव न विशिष्टोद्देशेन सामहयविधिः । ढचोद्देशेन वृहतोच्छन्दस्कात्वविधिः

* ढते भवत इति पाठान्तरम् ।

† योवात्रपशोरिति पाठान्तरम् ।

परं भवेत् । सोऽपि अवच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरन्धेन वा
 त्वंभयथा सम्भवन् अवच्छेदकावच्छेदेनाऽऽश्रयमाणे—प्रगाथस्मरणसमा-
 ष्योत्तराधाठादिबाधप्रसङ्गात्तः तदनुरोधेन सामानाधिकरन्धेनैव
 आश्रयते ।

एवंच वस्तुतस्तस्य प्राप्तत्वात् एतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यार्थ-
 विवरणार्थानि अनुवादकानि इत्येव ध्येयम्* । नञ्ज्ञेयानि
 उत्तरास्यसामप्रास्यार्थानि इति केषाञ्चिदुक्तं युक्तं तद्योन्यामित्यने-
 नैव तत्प्राप्तेः । सर्वथा सिद्धमत्रापि प्रयथनम् ।

नचेवं वाह्यत इतिवचनस्य योनिवृहतीमस्त्वेनैवोपपत्तौ प्रयथने
 प्रमाणाभावः । वृचसम्पत्तिप्रयथनस्मरणादिनैव तत्सिद्धेः । एवंच
 अद्वितवृहतीत्वस्याऽवच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्षणा-
 पक्षेऽस्मान्निमित्तमिति ध्येयम् ।

तत्र आद्यां वृहतीं षट्त्रिंशदक्षरां पठित्वा तदन्वयापादस्य द्विरा-
 वृहत्या उत्तरायाविष्टारपङ्क्तौ चत्वारिंशदक्षराया आद्यावर्चन एका
 वृहती तदन्वयापादस्य द्विरावृत्त्या द्वितीयावर्चनेनाऽपरा इत्येवं रूपं
 प्रयथनं बोध्यम् । अतएव सर्वत्राऽस्यान्तरत्वात् किञ्चिदक्षरन्धूनत्वेऽपि
 न तच्छब्दस्त्वविघातः ।

यत्तु भ्रष्टकारिण षष्टिस्तिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनं इति लिङ्गमपि
 प्रयथनपवोपपद्यते । तथा हि माध्यन्दिने सवने पञ्चस्तोत्राणि
 एकोमाध्यन्दिनः पवमानः पञ्चदशस्तोमकः । पञ्चदशानि चत्वारि
 पृष्ठानि । तत्र पवमाने गायत्रामहोयवसान्नोः षट् गायत्राः रौरव

* अनुवादकाश्च इत्यवधेयम् इति पाठान्तरं ।

यौधाजययोः षड्वहृत्यः * श्रीशनसमान्नः त्रिस्रःत्रिष्टुभः । होतुः
 पृष्ठे षड्वहृत्योद्वादश ककुभः । विष्टुतिप्रकारे तद्यैवाऽऽस्त्रानेन दृक्चक्षः
 तावहारं अभ्यासात् । मैत्रावरुणपृष्ठे सप्तदश गायत्र्याः ब्राह्मणाच्छं-
 स्वच्छावाकपृष्ठयोरपि सप्तदश सप्तदश वृहत् एवैकदृक्वाभ्यासेनयः ।
 एवं च षड्वहृत्यारिंशद्वहृत्यो मुख्याः षष्ठा गायत्र्योणां चतुर्विंशत्यक्षराणां
 त्रिपादानां मध्ये चतस्रणां गायत्र्योणां द्वादशभिरष्टाक्षरैः पादः
 सहिताद्वादश पूर्वोक्ता अष्टाविंशत्यक्षराः ककुभोद्वादशषट्त्रिंशदक्षरा-
 त्तिका वृहृत्यो भवन्ति । तदेवं सप्तपञ्चाशद्वहृत्यः ता आसं ।
 षष्ठा गायत्र्योणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वाभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्र्योभि-
 रेकैकेन पादेन मिलिताः सप्तपञ्चाशद्वहृत्यः चतुस्रत्वारिंशदक्षरा-
 त्तिकाः सप्तपञ्चाशत्त्रिष्टुभो भवन्ति एवमाद्याभिस्त्रिष्टुभिः षष्टिष्टुभिः
 षष्टिष्टुभिः । तदेतन्निष्कं प्रथमनवोपपद्यते । अन्यथा पवमाने
 अन्यासां वृहतीनां होतुः पृष्ठे च अन्यासां ककुभां द्वादशतयोभ्यः समा-
 नयने षष्टिसंख्यानोपपत्तेः । अत्र हि न त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनमिति
 यथान्यत्र सामानाधिकरण्यं उपपद्यते बाधात् । अतो जघन्ये
 माध्यन्दिनसवनपद एव लक्षणामङ्गीकृत्य माध्यन्दिनसवनाङ्ग-
 भूता—यः सामवेदे समान्नातास्ताः षष्टिरित्यर्थावगतेर्द्वादशतयोभ्यः
 समानयने लिङ्गानुपपत्तिरित्युक्तम् ।

तल्लक्षणायाश्चावश्यं कृत्वे लाघवात्माध्यन्दिनसवनस्योच्योयाणां
 एव लक्षणं तत आनातानामपि तस्वापपत्तेरुपेक्षितम् । ८। २। ३५।

* श्रीशनससमान्नस्त्रिस्रः त्रिष्टुभः इति पाठान्तरम् ।

† एषामिति पाठान्तरम् ।

एवंवा ॥ “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा”
 इत्येतद्विवरणार्थेषु—“गायत्रसंहिते गायत्रे ढचे भवतः श्वावाश्वाभ्यो-
 गवे आनुष्टुभे ढचे उष्णिहि सर्पं पौष्कलं ककुभि कावमन्धं जगतोषु”
 इत्येतेषु—श्वावाश्वाभ्योगवयोः पूर्वानुष्टुबुत्तरे गायत्रगौ श्रुते । तत्र
 किं तास्त्रेव प्रप्रथनं विनैव च ढचगानं उत प्रप्रथनेन इति चिन्तायाम्
 पूर्वत्र लक्षणां विनैव ढचत्वसामानधिकारस्थेन वृद्धतीच्छन्दस्क-
 लोपपत्तावपि एकस्वा एवोत्तरायां पाठेन ढचगानानुपपत्तेर्युक्तं
 प्रप्रथनं । प्रकृते तु उत्तराद्वयस्वाऽपि पाठात् ढचगानोपपत्तेः प्रप्रथने
 प्रमाणाभाव इति प्राप्ते—

* प्रमाणान्तराभावेऽपि प्रगाद्यस्मरणमास्थयोरिव प्रमाणात्वात्
 प्रप्रथनं । तत्र न पूर्ववद्द्विरावृत्त्या । अपि तु अन्वयान्धपादस्य
 सङ्गदावृत्त्यैव तावतेव ढचस्य अनुष्टुप्तलोपपत्तेः । अष्टाक्षरेण हि
 पादेन अन्विता गायत्री द्वाविंशदक्षरा अनुष्टुप्भवति । स्मरण-
 वशादपि चैवं प्रप्रथनम् ।

लिङ्गञ्च “चतुर्विंशतिर्जगत्स्वस्तृतीयसवनमेका च ककुब्” इति
 प्रप्रथनएवोपपद्यते । तथा हि ढतीयसवने स्तोत्रद्वयं सप्तदश
 आर्भवः पवमानः एकविंशञ्च अग्निष्टोमस्तोत्रं । आद्ये आद्यसाम्नोः
 षड्गायत्रः तास्त्रिस्रोजगत्स्यः अष्टचत्वारिंशदक्षरात्मिकाः । तत-
 स्तृतीयचतुर्थसाम्नोः षड्नुष्टुभः तास्त्रिस्रोजगत्स्यः । पञ्चमषष्ठ-
 साम्नोरुष्णिकककुभे हे ऋचौ अष्टाविंशत्यक्षरे सेका जगतो अष्टौ-
 अक्षराणि अवशिष्यन्ते । सप्तमे साम्नि तिस्रोजगत्स्योऽग्निष्टोमस्तोत्रे

* प्रमाणाभावान्तरेऽपि इति पाठान्तरं ।

च प्रग्रथनपूर्वकाध्यासे समहृत्त्यचतुर्दश ककुभः । तत्र सम हृत्त्यः
पञ्च जगत्यः द्वादशाक्षराणि अवशिष्यन्ते । चतुर्दशानाञ्च ककुभां
अष्टौ जगत्यः । अष्टौ* अष्टाक्षराण्येव अवशिष्यन्ते † तदेव चतुर्विंशति
जगत्सोऽवशिष्टाक्षरैश्च मिलितैरेका ककुप् ।

तदिदं प्रग्रथनएवोपपद्यते, नतु यथाश्रुतगायत्रीपाठे अल्पा-
क्षरत्वापत्तेः । तस्मादपि प्रग्रथनम् ।

यत्तु भाष्यकारेण पूर्ववदन्ययोर्वाऽनुष्टुभोः समानयनं प्रग्रथनं वा
इति चिन्तितम् । तत् पौनरुक्त्यापत्तेरुपेक्षितं ।

यद्यपि तन्वरत्नादौ लिङ्गान्तरप्रदर्शनार्थं वर्णकान्तरमित्युक्तं
तदपि भाष्योक्तविचारे लिङ्गानुपपत्तेः पूर्ववर्णक एव प्रदर्शितत्वाद-
युक्तम् । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ गवामनयने एकषष्ट्यधिकशतत्रयसुत्वात्मके अशोति-
शतं पूर्वः‡ पञ्चः तद्योत्तरं मध्ये विष्टरान् । तत्र पूर्वस्मिन्
पञ्चेऽसिप्रायुषायं प्रथममहः चतुर्विंशं द्वितीयं चत्वारोऽभिप्लवाः
षड्दहा एकः षष्ठः षड्दहः समासः सहितीयः सहृतोयः सचतुर्थः
सपञ्चमः त्रयोभिप्लवा एकाहः त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविंशतिरहानि
आद्याभ्यामहोभ्यां सह षड्दामाः गवामनयनप्रकरणे ब्रह्मसामस्रोत्रा-
वान्तरप्रकरणे च चतुःशतमेन्द्रावाहताः प्रगाथाः इतिश्रुतं । तत्र-
तिसृषु ऋक्षु अन्नं उत द्वयोः प्रग्रथनेन इति चिन्तायां प्रागाथस्मरणात्

* क्वचित् पुस्तके अष्टौ इति न दृश्यते ।

† अष्टाक्षराण्येव शिष्यन्ते इति क्वचित् पाठः ।

‡ पूर्वं इति पाठान्तरम् ।

प्रग्रथनेन इति सिद्धान्तः । प्रग्रथनं च रौरवादिवद्द्विराहत्या बोध्यम् ।
एवञ्च पञ्चसु मासु वार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इति लिङ्गमुपपद्यते ।

मद्याहि सत्यपि ब्रह्मसामस्तोत्रावान्तरप्रकरणे त्रयः प्रगाथा न
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रा अपितु बृहद्रथन्तरक्रालीयस्तोत्रोया इन्द्रक्रतु-
शान्यवस्थाना इति वाक्यादवान्तरप्रकरणं बाधित्वा ज्योतिष्टोमात्मक-
प्रथमदिनस्थस्तोत्रान्तरेष्वेव निविशन्ते भाष्यकारलिखनात् ।

छन्दोगसूत्रानुसारात् चतुर्त्विंशतिस्तोमक द्वितीयदिनस्थ स्तोत्रा-
न्तरेष्वेव । तत्रऽपि पवमाने रथन्तरस्य प्रगाथः । होतुः पृष्ठे
बृहतः । अच्छावाकस्य पृष्ठे कालीयस्येत्येवं बोध्यम् ।

एवमुक्त्ववचनादेव इन्द्रक्रतुप्रगाथेऽपि उत्तरस्मिन् सर्वस्मिन्
पक्षेऽपि एतस्य ब्रह्मसामस्तोत्रस्यत्वेऽपि तत्राभोवर्त्तसामाभावात् अभो-
वर्त्तादन्यस्थाना इति वचनार्था न विरुद्ध्यते । अवशिष्टाः शतं
प्रगाथास्तत्र शतस्यैको भाष्यकारलिखनात् । प्रथमदिनीयब्रह्म-
सामस्तोत्रे । परन्तु भाष्यकारोयं नौधसग्रहणं नौधसस्थानक-
ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रोपलक्षणार्थम् ।

वस्तुतस्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्त्वेन श्येतस्यैव प्रसक्तौ नौधस
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभोवर्त्तस्येव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य
विहितत्वाच्च । छन्दोगसूत्रानुसारात् द्वितीयदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रे
शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः । अवशिष्टा नवनवतिप्रगाथाः स्ते पञ्चसु-
मासेषु यावन्तोऽभिस्तवा तेषां प्रतिषडङ्गं द्वितीयदिनवर्जं प्रतिमासं-
विंशत्यहानि पञ्चसु मासेषु शतं तेषु उत्तमवर्जं नवनवतिप्रगाथा
इन्द्रदेवत्याः बृहतोच्छन्दस्काश्च समाप्यन्ते । षडङ्गद्वितीयेषु उत्तमे

असातोवार्हतानां ढचानामाञ्जानात् । अतएव तान्येकविंशति-
दिनानि षष्ठमासस्य चाऽऽद्यानि द्वादश इत्येवंचयस्त्रिंशत् सातोवार्हता
स्तृचा इति वाक्येन तेषु सतोढहतीनां विधानं । एवञ्च पञ्चमास-
पर्यन्तं षष्ठाःषट्शेषु अपि सतोढहतीनां विधान भाष्यकारलिखना-
दवगन्तव्यम् । शेषेषु त्वहःसु विशेषवचनाभावे तिसृषां उष्णिहां
त्रिभिर्गायत्रोपादैः संयोगेन वृहतीत्रयसम्पादनम् । नतु त्वाऽपि
ब्रह्मसामस्तोत्रे प्रागाद्यः ।

तदेतत् पञ्चसु माःसु वार्हताः प्रागाद्या आप्यन्ते इति लिङ्गं
द्वयोः प्रथमे उपपद्यते नतु ढचगाने क्रियमाणे भाष्यलिख-
नात् । अष्टोत्तरशतद्वयसंख्याकानामृचां पञ्चप्रागाद्यसम्पादकदर्शक-
न्यूनत्वादष्टनवत्यधिकशतावशिष्टानां षट्षष्टिस्तृचा भवन्ति ।
तेच समाधिकेषु मासेषु समाप्येरन् ।

तथा हि पूर्वोक्तरोत्या प्रतिमासं दशदिनानां सतोवृहतोच्छन्द-
स्कत्वाद्द्विंशतिदिनानि अवशिष्टानि तानि मासत्रयेण षष्टिः
सम्पाद्यन्ते । अवशिष्टानि षट् चतुर्थमासस्वाऽभिप्लवत्तौयवर्जं
उपादेयानोति समाधिकेषु त्रिषुमासेषु समाप्तिः स्यात् । यदा तु
तुल्यन्यायत्वात् पञ्चस्यपि प्रागाद्येषु च गानं तदा पञ्चदशानामृचां
न्यूनत्वात् अवशिष्टास्त्रिनवतिशतं ऋचः, तासां ढचासतुःषष्टिरेकाच
ऋगिति पञ्चाधिकै स्त्रिभिर्मासैस्तृचसमाप्तावपि एका ऋगवशिष्यते
इति तद्वैयर्थ्यञ्च । सर्व्वथालिङ्गानुपपत्तिः प्रागाद्यशब्दानुपपत्तिश्च ।

नचैकं ढचं पठित्वाअन्यामृचं पुनरुपादाय अग्रिमऋक्
प्रथममेव किं न स्यात् इति वाच्यं “अन्या अन्या ऋचोभवन्ति”

इति वचनेन तन्निरासात् । अतः पादप्रग्रथनमेवेति सिद्धं । इयञ्च लिङ्गानुपपत्तिर्भाष्यकारलिखनानुसारात् प्रकरणे एतावत् संख्याक-
 ऋक्पाठमङ्गोक्तव्य । यदा “चतुःशतमेन्द्रावार्हताः प्रागाद्या
 दाशतयोषु” इति कल्पसूत्रकारवचनात् दाशतयौभ्यः समानयनम्,
 तदा पूर्वपक्षिणोऽपि चतुःशत * ढचानामिव समानयनोपपत्तेः
 लिङ्गोपपत्तिरवकलैव इति प्रागाद्यपदादेव प्रग्रथनम् । ८ । २ । ६ ।

अर्थकत्वात् ॥ सामवेदशाखाभेदेन एकस्यैव स्वरसमूहात्मकस्य
 साम्नभारोहावरोहादिभेदेन प्रकारभेदा आन्नाताः । एकस्यैव
 रागस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत् । तेषाञ्च प्रकाराणां एकगीत्वर्थ-
 त्वात् व्रीहियवादिवद्विकल्पः सिद्धएव प्रसङ्गात् स्मार्थ्यते । ८ । २ । ७ ।

अर्थकत्वात् ॥ विकृतिविशेषे कानिचित् प्राक्तानि स्तोत्राणि
 विहितानि, तेषु च यूपावटस्तरणवर्हिन्यायेन † न प्राक्तानां रथन्त-
 रादिसाम्नां ऋचां वा प्राप्तिः प्राक्ततस्तात्रविशेषेष्वेव तेषां निबद्धत्वात् ।
 तत्प्रकरणे चेदं श्रुतं “यद्दृचास्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्नास्तु-
 वते तदसुरा नान्ववायन् तस्माद् यएवं विद्वान् साम्ना स्तुवते” इति ।

तत्र ऋक्शब्दोऽप्रगीतऋक्परः प्रगीतायाः सामविधिनैव
 प्राप्तेः । नहि ऋगाश्रयत्वं विना साम्नः स्तोत्रसाधनता सम्भवति ।
 स्तोभानामर्थशून्यत्वेन तदाश्रितानृक्साम्नां गुणाभिधानरूपं स्तोत्र-
 साध्यत्वासंभवात् । अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतोर्चीर्विकल्पेन स्तोत्र-
 साधनता उत प्रगीताया एवेति चिन्धायाम् --

* चतुःशत इति पाठान्तरम् ।

† बहिन्यायेन इति क्वचित् पाठः ।

अन्तिमस्य आश्रयात्स्य यच्छब्दोपरहत्वेन सामविधायकत्वा-
भावाद् इयोरेवाऽप्राप्तार्थत्वादिना लोट्त्वनिश्चयादृक्साञ्चो * इभयो-
रपि विधिः । अर्थाच्च तुल्यकार्यत्वविकल्पः । नचाऽसुरागमनेन ऋचो
निन्दितत्वात् कथं तद्विधिः निषेधैकवाक्यतां विना निन्दात्वस्त्रैवाऽ
प्रतीतेः । अतोऽत्यन्तदुरारारध्यानां अपि ऋचा वशीकरणाद्विधेक
वाक्यतया अस्य स्तुतित्वमेव इति प्राप्ते—

वाक्यभेदविषमग्रिष्टविकल्पादिदोषभिर्या यच्छब्दोपरहत्वाऽपि
लिङ् एव सामविधायकत्वं । नतु लट्त्वेन सन्दिग्धयोः । एवं च
साञ्च एव इयं सर्वा स्तुतिः । ऋङ्निन्दाऽपि “न हि निन्दा”
न्यायेन विधेयसामस्तुत्यर्थं वा इति तस्याः प्रगीताया एव साधनत्वं ।
इदञ्चाऽधिकरणं—यच्च स्तोत्रान्तरप्रकरणे—साम तद्योनिरुत्तराश्च न
पठिताः तद्विषयम् । इतरत्र साञ्चां ऋचां च प्रकरणादिनेव अङ्ग-
त्वोपपत्तेः सामविधिवैयर्थ्यात् ।

अतएव प्रकृतोदाहरणं—सान्नेति एकत्रवनोपादानात् एकमेव
साम सामवेदादानेयम् । ऋक् च तत्र योनिरूपैव । “एकं साम
दृचे क्रियते यद्योन्यां गायति” इत्यादेर्दीक्षणीयावाङ्नियम-न्यायेन
प्राकृततत्तत्स्तोत्रौयर्चामेवोद्देशेन अप्राकृते अप्रवृत्तेः । क्रतु-
गत प्राकृतचतुःस्तोमत्वादिगुणानुरोधात् तु एकस्या एव प्रगीताया
ऋचः तावद्धारमभ्यासः ।

नचैवं यत्रा प्राकृतस्तोत्रावान्तरप्रकरणे योनिरुत्तरा च आञ्जाता
तत्रोत्तरयोः सान्नि प्रमाणाभावः । यत्र च संज्ञादिभिर्न स्तोत्रान्तर-

* ऋक् सामथीरिति क्वचित् पाठः ।

मुपात्तं न च प्रकरणे च ऋचः पठिताः न वा प्रकृतोदाहरणवत् सामविधिः, तच्च स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्या ऋचामानयनेऽपि सामानयने प्रमाणाभावः । अथ तत्र प्रगोतमन्त्रसाध्यगुणाभिधानस्यैव स्तोत्रतया स्तोत्रविध्यन्यथानुपपत्त्यैव सामानयनं ततोऽत्रापि तत एव सामप्राप्तेः “साम्ना स्तुवौत” इति विधिवैयर्थ्यापत्तेरिति चेत् । साम्ना स्तुवौत इत्यस्य अनारभ्याऽधीतत्वेन प्रकृतावानर्थक्येनाऽनिवेशे सर्वत्रैव विकृतौ अप्राकृतस्तोत्रविषये सामविधायकत्वोपपत्तेः ।

भाष्यकाराटिलिखनस्वारस्यादस्य विकृतिविशेषप्रकरणे पठितत्वाङ्गीकारे तु नाऽयं वस्तुतः सामविधिरपि तु स्तोत्रपदशक्तिग्राहक्यान्निकप्रसिद्धप्रपोहलकः सन्ननुवाद एव अप्राकृतस्तोत्रविधिस्तुत्यर्थ-एकत्वविधानार्थो वा इति ध्येयम् । एतदस्वरसादेव वर्णकान्तरम् ।—

क्वचित् कर्मविशेषे “अयं सहस्रमानव” इति इयं ऋक् प्रगौता अप्रगौता च पठिता । पुनश्च “अयं सहस्रमानव इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते” इत्यनेन विनियुक्ता सा । द्विविधायाः पठितत्वात् द्विविधाऽपि विकल्पेन विनियुज्यते इति प्राप्ते—अप्रगौतायाः प्रगणार्थ एव पाठः । नञ्जनवधारितस्वरूपायां सुखं गानं अर्थावबोधो वा सम्भवति । प्रगोतत्वेनाऽन्यार्था प्रयोजनमपेक्षमाणा उपस्थाने विनियुज्यते इति सैव ग्राह्या । योऽपि अप्रगौताया एव शाखान्तरे पाठः, सोऽपि तत्पुरुषान् प्रति ऋक्स्वरूपज्ञानार्थ एव इति न शाखान्तरीयप्रगणास्थसंस्कारविरोधः । ८ । २ । ६ ।

एवं वा ॥ साममन्त्रप्रसङ्गात् ऋग्यजुर्मन्त्रयोः स्वरसिन्धवते ! ते हि क्वचिदुदात्तानुदात्तस्वरितप्रचयरूपचातुःस्वर्थेण अधीताः ।

क्वचित् तत्र प्रचयवर्षं चैस्वर्येण । तत्रोभयोरपि गीतिप्रकारवद्
विकल्प एव ।

न च “तानो यन्नकर्माणि अजपन्यंस्वसामसु” इति स्मृत्या
तानस्वरस्य विहितत्वात् उभयबाध इति वाच्यं त्रौतानामध्ययन-
विध्यध्यापितानां स्वराणां पाठादिना तत्तत्कृत्वपूर्वसाधनौभूत-
मन्त्रवृत्तित्वस्य प्रबलप्रमाणप्रमितत्वेन स्मृत्या बाधायोगात् । अन्यथा
“अग्निर्मूर्धा” इत्यादीनां स्मृत्या नवग्रहाङ्गभौमाच्चने विनियोगात्
क्रमादिना आग्नेयाद्यङ्गत्वानापत्तेः ।

नचैवं नवग्रहहोमाङ्गत्वानापत्तिः । सौर्याकाङ्क्षयैव नवग्रह-
होमाकाङ्क्षयैव वाक्येन विनियोगोपपत्तेः । प्रकृतं तु त्रौतस्वरविरो-
धात् तानस्मृतेरप्रामाण्यमेव इति प्राप्ते—

त्रौतस्य स्वरस्य अध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां
“यद्यच्चक्रुयात् तत्तत् कुर्यात्” इत्युपबन्धेन प्रकरणादिसहकृत-
मन्त्रवृत्तिपाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते । एवं तावत् प्रयोगकालात्
पूर्वमेव अर्थविशेषनिर्णायकत्वं । न च मन्त्राणां प्रयोगकाल एव
अर्थस्मारकत्वात् पूर्वमर्थविशेषावधारणाभावेऽपि बाधकाभावः
विध्यवगतस्याऽपि अर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मन्त्रप्रतिपाद्यत्वसन्देहे
प्रयोगप्राप्तभावभङ्गापत्तेः । अतस्तदर्थं प्रयोगाद् वहिरेव मन्त्रार्थ-
निर्णयाय—“बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं” इत्यादिस्वरूपयोगः ।
अपरञ्च * पूर्वमवधारितस्याऽपि अर्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे

* अपरञ्च इति पाठान्तरं ।

पुनर्निर्णयकत्वं * तस्य च कादाचित्कत्वेऽपि मन्त्रनैयत्ववदेव स्वर-
नैयत्वोपपत्तिः । मन्त्रोच्चारणवदेव स्वरोच्चारणसिद्धेर्न स्वरानुसन्धान-
मात्रेण निर्णयकाशङ्का ।

तदेवं द्विविधः स्वरस्य क्रतूपयोगः प्रकरणादिना सिध्येत् ।
तत्र च विशेषरूपेण स्मृत्या यज्ञप्रयोगे तानस्वरविधायिकया †
बाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगवद्भिर्भूतार्थनिर्णयोपयोगित्व-
विषयतैव कल्प्यते । प्रयोगमध्ये विस्मरणादौ तु स्वरानुसन्धानेनैव
अर्थविशेषस्मरणम् ।

अत्र च तानस्य अर्थविशेषोपयोगाभावेन अट्टाष्टार्थत्वेऽपि एकमन्त्र-
वृत्तित्वादेव त्रैस्वर्यादिबाधकता । इतरथा गुणानुरोधेन मन्त्रावृत्त्या-
पत्तेः । अजपेत्यादिना तानपथ्यंदासाञ्च जपादौ त्रैस्वर्यादिप्रति-
प्रसवः । जपाः जपतिचोदनाचोदिता मन्त्राः न्यून्याः शस्त्रेषु मन्त्र-
विशेषाः । ८ । २ । ६ ।

॥ सामप्रदेशे ॥ एवं सामोहोपद्घातं सप्रसङ्गं निरूप्य अधुना
सामोहो निरूप्यते । “कवतौषु रथन्तरं गायति” “यद्योन्वां गायति
तदुत्तरयो” रित्वादौ यत्र सामातिदेशः तत्र साञ्चः ऋगक्षराभि-
व्यक्त्यर्थत्वाद् यत्र स्थाने योनी एकाराव्यक्षरसंस्कारिका आर्षभावादि-
रूपा गीतिः श्रुता, तत्र स्थानान्तरे यत्रैवेकारपाठ उत्तरादौ तत्रैव
आर्षभावरूपा गीतिरुच्यते । नतु प्रकृतस्थानपठिताक्षरान्तरे
कत्तव्या तत्र गीतेस्तदक्षराभिव्यक्तत्वासम्भवेन आरादुपकारकत्व-

* निर्णयकता इति क्वचित् पाठः ।

† स्वरविधायिकया इति क्वचित् पाठः ।

प्रसङ्गात् । आर्द्धभावो हि प्रकृतौ अवर्णद्ववर्णात्मकस्य सम्यच्चर-
स्वैकारस्य विशेषरूपसंस्कारार्थः । न हि एकारो नाम वर्णान्तरं
प्रमाणाभावात् अपि तु स्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेण अवर्णं द्ववर्णात्मक एव ।
अतश्च तद्विश्लेषकस्य आर्द्धभावस्य तत्स्थानपठिताक्षरान्तरविश्लेष-
कत्वासम्भवाद् यदैवोत्तरादावेकारः तदैव आर्द्धभावः कार्य्यः ।

यद्यपि च अयं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नाऽर्थाभिधानोपयोगि-
तया दृष्टार्थस्तद्व्यतिरेकेणैव सम्यच्चरेणाऽर्थाभिधानस्य जायमानत्वात् ।
तथाऽपि गानसंस्कृतमन्त्रजन्यगुणाभिधानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्व-
सिद्धयर्थतयैवोपयुज्यते ।

नचैवं न विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननु-
गमाच्च । न हि विश्लेष एव सर्वत्र संस्कारः “एइ ऐई इत्येतानि
तालव्य”मिति स्मृत्या इर्द्धकारयोरपि तालव्यत्वात् “तालव्यमार्द्ध
यद्दृष्टि”मिति स्मृत्या च तत्राऽपि आर्द्धभावविधानेन तत्र सम्यच्चरत्वा-
भावेन विश्लेषासम्भवात् । अतः सर्वानुगता वर्णान्तरागमेन
पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कारः स्तोत्रत्वघटकः । तस्य च
एकारस्थाने स्थितवर्णान्तरेऽपि सम्भवात् नोहसिद्धिरिति वाच्यम् ।
तथात्वेऽपि संस्कार्यतावच्छेदकस्वैकारत्वस्य अक्षरान्तरेष्वभावेन
ऊहोपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु परिलोपाख्यसंस्काराङ्गीकारे श्रुतस्य बर्णस्य स्तोत्र-
साधनत्वानापत्तेर्लोपस्य क्त्वाऽपि संस्कारत्वादर्थनाच्च विश्लेषादिरेव
सामगप्रसिद्धोऽननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्ध ऊहः ।

एवञ्च प्रधानभूतात्तरादिऋगक्षरानुरोधेन यत्र ऋगक्षराख्यत्वं

तत्रावशिष्टगौते लोपो यत्र वा ऋगक्षराधिक्यं तत्र गौतिविशेषस्वा-
पत्तिरित्याद्यापद्यमानमपि न दुष्यति । ८ । २ । ७ ।

॥ स्तोभस्यैके ॥ साम्नः कश्चिदंशऋगक्षराधिरूढः कश्चिच्च
स्तोभाक्षराधिरूढः । प्रजापतिहृदयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव । तत्र
सामातिदेशे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेन्नवेति चिन्तायां साम्न ऋग-
क्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत् स्तोभाक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद् गुणानु-
रोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नाऽतिदेशः । न च
स्तोभानां प्रायशोऽनर्थकत्वात् स्तोत्रसाधनत्वासम्भवेन निष्प्रयोजनानां
प्राधान्यानुपपत्तेर्गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन गोत्वङ्गत्वात्तदतिदेशे
अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं । अग्निष्टपतीत्यादिभाष्यकारोक्त-
स्तोभाक्षराणां ऋगेकवाक्यत्वासम्भवेऽपि स्वातन्त्र्येणैव गुणाभि-
धानरूपस्तोत्रकरणत्वसम्भवेन ऋग्वत्प्राधान्योपपत्तेः येषामपि
डुंफडादि स्तोभाक्षराणामर्थशून्यत्वं तत्राऽपि तदुच्चारणस्वादृष्टद्वारानु-
ष्ठानसादेश्यात् प्रधानऋगङ्गत्वं प्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेव वेति न
सामाङ्गत्वकल्पनावसरः । नच साम्नोवाट्टष्टाथत्वं स्तोभानां वेत्यत्र
नियामकाभावः । साम्नोऽंशे अट्टष्टार्थत्वमंशे चट्टष्टार्थत्वमित्थं-
विधवैरूप्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते यन्नायन्नौयेन स्तुवोते-
त्यादौ तत्र तत्र साम्नां सामान्यतो विशेषतश्च विनियोगस्यैव निया-
मकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशेऽट्टष्टार्थत्वं स्तोभानां त्वर्थशून्यानां
गौतिकालपरिच्छेदकत्वेन ट्टष्टार्थत्वमेव अन्यथा हि साम्नःप्रकरणादि-
नैव सर्वस्याऽपि विवक्षितार्थत्वलाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः ।
अतो विनियोगवशेन भट्टित्तिप्रयोजनलाभे द्वारभूताट्टस्वाऽपि तत्रैव

भट्टितिकल्पना न तु स्तोमेषु स्तोत्रादिरूपहारिसम्बन्धकल्पनसापेक्ष-
त्वात् । अतः स्तोमानां गोत्यङ्गत्वात्तदतिदेशेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न
तदंशस्य लोपाख्योन्यथाभावः । अर्थवत्स्तोभाक्षरेषु तु ऋगक्षर-
वदेव स्तोताद्युपयोगोपपत्तेर्गीतेरेव तदङ्गत्वमिति तु प्रतिभाति ।
अतएवाऽनर्थकस्तोमेषु ऋक्सत्त्वे साम्न आश्रयिकर्मत्वं तदभावे तु
शुद्धादृष्टार्थत्वमेव । ६ । २ । ७ ।

॥ अधिकं ॥ प्रसङ्गात् स्तोभलक्षणमुच्यते । ये ऋगक्षरेभ्य
ऋगर्थाभिधानोपयोगिभ्योऽधिका ऋगक्षरविलक्षणावर्णास्ते स्तोभाः ।
अत्र ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वेऽपि चान्द्रिषान्द्रिरित्यभ्यासे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वाभावादन्वयं विशेषणम् । अन्नाईत्यादिविकारे ऋगक्षरविल-
क्षणत्वेऽपि आधिक्याभावादाद्यं । वस्तुतस्तुविलक्षणत्वस्यार्थानभिधाय-
कत्वरूपत्वे अर्थाभिधायकेषु अग्निष्टपतीत्यादि स्तोमेष्वव्याप्तेरन्वयस्य च
विलक्षणत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्यत्राभियुक्तानां स्तोभ इति प्रसिद्धिस्ते
स्तोभाः । स्तोभत्वञ्च मन्त्रत्वाद्देवदेवाखण्डोपाधिरिति न शक्य-
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः । अत्र च येऽर्थवन्तःस्तोभास्तेषां ऋग्वन्त्र-
वदेवगुणिनिष्ठगुणाभिधानजनकत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्य
चाऽदृष्टार्थत्वेऽपि ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वाद्दोषाभावेन चाऽप्राप्त्यायोगा-
द्विषयसिद्धेः प्रमात्वाविघातो ऋग्वदेवनाऽनुपपन्नः । यदि तु देवता-
विग्रहादिप्रसङ्गभिया तात्पर्यविषयौभूतस्यैवाऽर्थस्य सिद्धिः । प्रकृते
तु सदृष्टान्तं गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वान्न तात्पर्यकल्पना । अपि
तु आहार्यज्ञानजनकत्वमेव । तदाऽस्तु पदार्थविधया प्रामाण्यं
अनर्थकस्तोभाक्षरवत् । अथवा सर्व्वैवमादिस्थले प्रामाण्याभावेऽपि

प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः । नहि वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यमिति राजान्ना वेदोखिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जन-
कत्वज्ञापकत्वोभयसाधारण्येनाऽप्युपपत्तेः । ६ । २ । ८ ।

॥ धर्मस्य ॥ तदेवं त्रिविधस्याऽप्युहस्य प्राकृतदेवतादिस्थाना-
पन्न एव वैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः स्थानापत्तिरिदानीं निरूप्यते । तत्र
मूले तत्कार्यकारित्वरूपां स्थानापत्तिमङ्गीकृत्य तस्याः पञ्चविधत्व-
मुक्तं । यद्यपि च सर्वत्रविधिरेव स्थानापत्तौ वीजं । तथाऽपि तत्सह-
कारीणि पञ्चेति पञ्चविधत्वं प्रत्यक्षादनुमानाच्छ्रुतस्यशब्दात् प्रति-
षेधानुमितस्यशब्दादभावे विध्यनुमितप्रतिषेधकस्थितस्यशब्दादिति ।
तेषाञ्चोदाहरणानि नैवारशब्दरिति नीवाराणां ब्रीहिकार्यकारित्वं
प्रत्यक्षात् । न च नैवार इति विकारार्थतद्धितरूपस्यशब्दादेवतदिति
शङ्कं तस्य सम्बन्धसामान्यवाचित्वेनाऽप्युपपत्तौ चरौ नीवारविकृति-
त्वस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात् । तथा नस्त्रावपूतशर्भवतीत्यत्र नस्त्रानामुलू-
खलमुषलस्थानापन्नत्वमनुमानात् नस्त्रानां हि अवपवनमेव प्रत्यक्षेण
कार्यमवधार्यते । उलूखलमुसलयोश्चावघातः । अवपवनावघात-
योश्चैकवितुषीभावकार्यत्वात्तत्साधनयोरपि एकवितुषीभावप्रयो-
जकत्वमनुमेयमेव । तथा पाशुकचातुर्भ्रास्येषु “परिधौ पशुं नियु-
ञ्जाते”ति श्रुतस्य परिधेर्यूपकार्यकारित्वं श्रुतस्यशब्दादेव नस्त्रा-
प्राकृतनियोजनान्तरविधिर्विशिष्टविध्यादिगौरवापत्तेः । तथा न
गिरागिरेति निषेधानुवादवलाङ्घ्रिरापदकार्यवाचि स्यशब्दानुमाने-
नेरापदस्य गिरापदस्थानापन्नत्वं तथा संस्थिते षड्हेमध्याशयेऽष्टतं
वेत्यत्रषड्हाभावे मध्यशनविधिना षड्हप्रतिषेधमनुमाय तेन षड्ह-

वाचिस्त्वग्दानुमानेन षडहस्यानापन्नत्वं मध्वशनादेः । इदञ्च
 भाष्यकारोक्तमपि क्त्वाचिन्तयोदाहृतमिति मन्तव्यं । षडहसमा-
 त्युत्तरं तदङ्गत्वेनाऽत्र मध्वशनविधानेन षडहभावे मध्वशनविधौ
 प्रमाणाभावात् स्थिरोदाहरणान्तरं तु मृग्यमित्युक्तं अत्र प्रतिभाति ।
 न तावत्तत्कार्यकारित्वं तत्स्थानापन्नत्वं ब्रह्मवर्षसादिफलस्य
 सौर्थादिकरणस्य च स्वर्गान्नेयादिकार्यकारित्वाभावेन स्थाना-
 पत्यनापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । “अगन्मसुववि”त्यादौ यागानुमन्त्रणादौ
 चोहानापत्तेः । “सूर्यस्यऽहं देवयज्यये”त्यादियागानुमन्त्रणे यस्यापदे
 पदान्तरप्रक्षेपरूपभाक्तोहाभावेऽपि यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावा-
 त्कस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् । चरुनौवारनखादोनामवा-
 न्तरकार्यभेदेन स्थानापत्यनापत्तेश्च, तथोदाहरणान्यप्युक्तानि ।
 तथा हि नोवाराणां चरुविशेषजनकत्वस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
 मेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् । न हि साधनसमानाधिकरणान्यन्ता-
 भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपप्रत्यक्षायोग्यपदाद्यवटितव्याप्तिव-
 टितजनकत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षं सम्भवति । अलौकिकप्रत्यक्षं
 नखादिष्वपि तुल्यं । किञ्चैवं नखेष्वपि उलूखलमुसलप्रयोज्यवितुषी-
 भावप्रयाजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः ।

द्वितीयोदाहरणेऽपि यद्यपि परिधेः पशुनियोजनसाधनत्वं श्रुतं,
 तथाऽपि नियोजनस्य यूपायत्वं न श्रुतमिति न यूपकार्यकारित्वस्य
 श्रुतस्वशब्दगम्यता ।

चतुर्थं तु गिरापदस्याऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावेन तत्कार्य-
 स्वैवाऽप्रासङ्गिकार्थभिधानमात्ररूपकार्यस्य च गीत्यादिधर्मग्रहकत्वा-

भावात् सत्यपि तन्निवर्त्तकत्वे इरापदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरित्युक्तमेव ।

पञ्चमेऽपि सत्यामपि षड्हादिकार्यापत्तौ अभावे विधिनैवाऽगत्यादिना तदकरणे स्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्यं मध्वशनादिविधुयपपत्तेः प्रतिषेधानुमानवैयर्थ्यम् । अतो मूलोक्तप्रकारानुपपत्तेरेवं वाच्यम् । यस्य पदार्थस्य येन रूपेण यादृशपदाकाङ्क्षापूरकत्वं तेनैव रूपेण तस्यास्तत्सदृशाया वा भावनायास्तादृशाकाङ्क्षापूरकत्वं यस्य पदार्थस्य, तस्य तत्पदार्थस्थानापन्नत्वं । अस्ति चेदं ब्रह्मवर्चसादौ । स्वर्गादेर्हि येन रूपेण भाव्यत्वकरणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वेत्यादिभावनाकाङ्क्षापूरकत्वं प्रकृतौ तेनैव रूपेण तद्भावनासदृशायां सौख्यादिभावनायां ब्रह्मवर्चसादेस्तादृशाकाङ्क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः ।

सौख्यस्य चाऽग्नेयस्थानापन्नत्वं नौवारनखादौनाञ्च किमस्य प्रदेय-प्रकृतिद्रव्यवैतुष्यसाधनीभूतक्रियासाधनत्वञ्चेत्येवमाद्याकाङ्क्षापूरकत्वं तेन तेन रूपेण ब्रौहिमुसलादिवदेव समानमिति तत्स्थानापन्नत्वसिद्धिः । षड्हास्य च येन रूपेण यस्यामेव भावनायां यादृशाकाङ्क्षापूरकत्वं तस्यामेव तेन मध्वशनस्येति तस्याऽपि तत्स्थानापत्तिः कृत्वाचिन्तया न विरुध्यते ।

ईदृशस्थानापत्तिघटकञ्च भाव्यत्वादिकं रूपं पञ्चधाऽवगम्यते । क्वचिदनुमानात्, क्वचिच्छक्तस्वशब्दात्, क्वचिज्ञाञ्चणिकात्, क्वचित् प्रतिषेधानुमितात्, क्वचिदभावेविध्यनुमितात् । तत्राद्योदाहरणं नौवाराः । अनुमानप्रकारश्च नौवाराः प्रदेयचरुप्रकृतिभूताः

चर्वन्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वयव्यतिरेकवत्त्वे सति समवायित्वात्
सामान्यमुख्यास्या सृत्पिण्डवदिति नखेष्वपि चैवमेवाऽनुमान-
प्रकारो बोध्यः । नखा वैतुष्यप्रयोजकाः वैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-
यकान्वयव्यतिरेकवत्त्वात् । कुलालपिण्डदण्डादिवदिति । द्विती-
योदाहरणन्तु परिधिरेवायूपीयत्वस्य शक्तशब्दगम्यत्वाभावेऽपि
परिधिजन्यत्वस्य तद्गम्यत्वात् । तृतीयोदाहरणं शरमयं वह्निरित्यत्र
वह्निःपदेन तत्कार्यलक्षणाच्छराणां वह्निःस्थानापन्नत्वम् । चतुर्थो-
दाहरणं “वृधक्सोमस्रस्तय” इत्यादि ऋचां प्रकृतौ वह्नियवमानस्तोत्रे
कृतकार्याणां उपह्वय्याख्यविकृतौ अतिदेशेन प्राप्तौ “न सोमेति
ब्रूयादिन्द्र इति ब्रूयादि”ति निषेधानुवादबलेनेन्द्रपदस्य सोमपद-
स्थानापन्नत्वं एवं “न मित्रस्येति ब्रूयाद्यज्ञस्येति ब्रूयादि”त्वाद्यपि
वैकृतमुदाहर्तव्यं । पञ्चमं तु निषेधकल्पनाभावेऽपि कृत्वाचिन्तया
तदेव ! स्थिरोदाहरणन्तु “यदि सत्राय दीक्षितानां साऽपुरत्तिष्ठासेत्
सोममपभण्य विश्वजिता यजेत । यः सत्रायाम्भुते स विश्वजिता यजे-
तेत्यादौ सामाद्यभावे वैश्वानर्य्येद्यादौ बोध्यं । अत्र च स्थानापत्ति-
सत्त्वेऽपि न सत्रादिधर्मप्राप्तिः । अङ्गापेक्षायामङ्गघटितसादृश्यस्यैव
पुरःस्फूर्त्तिकत्वेन स्थानापत्यतिदेशापेक्षया चोदनालिङ्गातिदेशस्य
बलवत्त्वात् । ८ । २ । ८ ।

॥ तदुत्पत्तेः ॥ परिधौ पुनराक्षिप्य समाधोयते न परिधेर्यूप-
स्थानापन्नत्वं “परिधौ पशुं नियुञ्जते”त्यत्र परिधिर्नियोजनानुवादेन
विधावतिप्रसङ्गापत्तेः । पशुनियोजनानुवादेन विधौ विशिष्टो-
द्देशापत्तेर्नियोजनान्तरस्यैवाऽप्राकृतस्य विधेयत्वात् । अस्तु वा स्थाना-

पत्तिस्तथाऽपि न परिधौ यूपधर्माः । सत्यपि परिधेः पशुनियोजनं प्रति सप्तम्याऽङ्गत्वे पुरोडाशकपालन्यायेनाऽग्निपरिधानप्रयुक्तस्यैव परिधेः पशुनियोजनशेषत्वेन तत्प्रयुक्तत्वाभावाद्धर्माणांश्चाऽपूर्व्वीय-पशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेन तदप्रयुक्ताधिकरणे परिधावसम्भवात् । न च गौरवेण प्रयुक्तत्वस्य नोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः । शेषत्वसाधनत्वसम्बन्धित्वाद्यपेक्षया प्रयुक्तत्वस्याऽपि तदघटितत्वेन लघुत्वात् ।

किञ्च । अदृष्टघटिते यूपस्वरूपे वैयर्थ्याभावाद्धर्माणां क्लेदनादीनां युपोत्पत्त्यर्थत्वमेव नत्वपूर्व्वीयसाधनविशेषार्थत्वमाधानवत् । न च परिधौ यूपत्वमस्ति । तद्धि दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायो वा स्यात्तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरं वा तद्दृशिष्टं काष्ठं वा । सर्व्वथा परिधौ न तत्सम्भवः । परिधानप्रयुक्तधर्माणामपि सत्वक्त्वादीनां तत्राऽवश्यकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन जोषणादीनां यूपधर्माणां बाधावश्यं भावेन तावत् संस्कारसमुदायासम्भवात् । नहि यूपशब्दःप्रत्येकमेकैक-संस्कारवाचो अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः । कतिपयसंस्कारयुक्ते यूप-शब्दप्रयोगाभावाच्च । यूपं छिनत्तोत्यादेस्तत्तत्संस्कारेण यूपंसम्पा-दयेदित्यर्थाङ्गीकारेण समुदायादिवाचित्वेऽप्यपपत्तेः । अन्यथा एकैकसंस्कारस्याऽपि यूपत्वे तज्जनकच्छेदनादीनां विकल्पापत्तेः । अतोयूपोत्पादकानां धर्माणामर्थलोपादेव परिधावसम्भव इति प्राप्ते न तावत् स्थानोपपत्त्यसम्भवः । सत्यपि नियोजनान्तरविधौ प्राकाशाध्वर्थ्युदानवत् प्राक्ततनियोजनकार्य एव तद्दिधानेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु यावदतिदेशेन प्राप्यते तावत् पूर्वमेव परिधि-
विशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैव परिधिप्राप्तिफलकतया पशूद्देशेन विधा-
नोपपत्तेः ष्ढानापत्त्यविरोधः । त च धर्मासम्भवः । उद्देश्यस्वरूपे
आनर्थक्यप्रसक्तौ शास्त्रस्य महाविषयत्वसिद्धयर्थं अपूर्वसम्बन्धित्वस्यै-
वोद्देश्यताघटकत्वात् सम्बन्धत्वञ्च सम्बन्धाविति प्रतीतिसाक्षिकः-
सकलतत्तत्सम्बन्धत्वव्यापकोऽखण्डोपाधिरूपो धर्मः । तेन तत्तत्-
सम्बन्धान्यतरत्वरूपतया सम्बन्धत्वस्य न गुरुभूतत्वगङ्गा । वक्ष्यते चैत-
दगन्धेत्यादिमन्त्रस्याऽपूर्वार्थमुत्तराधिकरणे ।

यत्तु ष्छेदनादोनां यूपोत्पादकतया नाऽयूपे परिधी धर्मप्राप्तिरिति,
तत्र पार्थसारथिः । तदुक्तरीत्यैव यूपशब्दस्य दृष्टादृष्टसंस्कारसमुदाये
शक्तिः । नतु तावत् संस्कारजन्यादृष्टान्तरे प्रमाणाभावात् । तावत्
संस्काराणामेव च नियोजनाङ्गत्वम् । अतश्च परिधिखलेवाख्यादौ
कतिपयधर्मबाधेऽपि धर्मान्तरकरणं नाऽनुपपन्नमिति । तन्न । समु-
दायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोजनाङ्गत्वापत्तेः संस्काराणां समु-
दायोत्पादकत्वापत्तौ परिध्यादौ तदभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेः ।
अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदेनानेकशक्तितादवस्थ्यात् । इत-
रथा लक्षणोच्छेदापत्तेः । अतो लाघवादाहवनोदिपदवदेवा-
दृष्टान्तरे तद्विशिष्टकाष्ठ एव वा यूपपदस्य शक्तिः । तच्चादृष्टं
नोच्छ्रयणाश्रनादिप्रकृतसंस्कारजन्यं अपि तु यूपानुयायककृद्देशेन-
जोषणाष्टासौकरणजन्यमेव । अतएव याज्ञिकानां दौक्षाकाले ताव-
तामेवाऽपकर्षः । युक्तञ्चेतत् “दौक्षासु यूपं च्छिनत्ती”त्यत्र यूपोत्-
पत्त्यनुवादेनेव दौक्षाकालविधानात् । इतरथा यूपच्छेदनो-

हेशेन तद्विधाने वाक्यभेदात् । उच्छ्रयणादीनान्तु अग्निसम्प्राग्न्याये-
नोत्पन्नयूपसंस्कारकत्वादपूर्वसाधनोभूत-पशुनियोजनाधारत्वलक्षणा-
वश्यभावेनायूपे परिध्यादावपि प्रास्युपपत्तिः । उच्छ्रयणमात्रं पर-
मर्थलोपादिना निवर्तते । नचैवं “यूपायाऽग्न्यमानायै”तिमन्त्रे ऊहा-
पत्तिः । भवन्मतेऽपि समानत्वात् । परिधये अग्न्यमानायैत्वान्युह-
स्येष्टापत्त्यैव सुपरिहरत्वाच्च । सूत्रस्य चोहपरत्वेनाऽपि व्याख्यान-
सम्भवात् । ६ । २ । १० ।

॥ परार्थे ॥ अद्भुदितोष्टौ दधिमृतयोः प्रदानार्थत्वात् प्रदेयधर्मा-
स्तावहोहादयो भवन्त्येव । तण्डुलश्रपणसाधनत्वस्याऽपि तु सहश्रप-
यतोति विधिबलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्प्रयुक्तत्वे तच्छेषत्वे वा
साधनत्वसम्बन्धेनपूर्वसम्बन्धिश्रपणसम्बन्धित्वस्य सत्त्वाद्दधिमृतयोः
प्रणीता धर्मा अपि उत्पवनश्रपणयनादयो भवन्ति न हि धर्मसम्बन्धे
उद्देश्यस्याऽपूर्वशेषत्वमपि प्रयोजकं गौरवात् अपि तु शास्त्रस्य महा-
विषयत्वसिद्धौ अपूर्वसम्बन्धित्वमेव । अतएवाऽगन्धेत्यादिमन्त्रस्याऽप्य-
पूर्वसाध्यफलार्थत्वं स च सम्बन्धः प्रकृते श्रपणसाधनतास्यः समस्येव ।

ननु दधिमृतयोस्तण्डुलश्रपणसाधनत्वेऽपि न प्रणीताधर्माप्राप्तिः ।
प्रणीतानां हि संयवनार्थत्वेन विनियोगात् । प्रकृते च संयवना-
भावेन तदनुपपत्तेः । अतएव सौर्यादिचरुष्वपि वह्निरुष्णणापाका-
भावात् कपालतद्वर्धनिवृत्तिवत् संयवनाभावात् प्रणीतातद्वर्ध-
निवृत्तिरेवेति चेत् । प्रणीतानां वाक्येन पिण्डसंयवनसाधनत्वा-
वगमेऽपि आनुषङ्गिकहविःपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वात् सौर्यादि चरो
प्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तेः । कृत्वाचिन्तया वाऽयं विचारः । इत्यञ्च

प्रणोताधर्मप्राप्तिः सत्यप्यकर्मान्तरत्वेदधिमृतयोराम्नेयहविः श्रवण-
साधनत्वस्य नैमित्तिकसहश्रपणप्रयुक्तत्वे नैमित्तिकतुल्यत्वात् फलचम-
सन्ध्यायेन स्थानापत्तैव नतु ब्रोहियवन्ध्यायेनेति ध्येयम् । ८ । २ । ११ ।

॥ एकार्थत्वे ॥ ज्योतिष्टोमे “पृष्ठैः स्तुवत” इत्यनेन षट्पृष्ठस्तोत्राणि
विहितानि । तत्र बृहद्रथन्तरसामसाध्ययोर्वृहद्वा रथन्तरं वा पृष्ठं
भवतीति वचनाद्विकल्पः । तथा नोधसश्वैतसाध्ययोरपि । तथा च
नियतानि चत्वारौत्यादि चित्राधिकरणे कौस्तुभे स्पष्टं । तत्र च रथ-
न्तरपुरस्कारेण केचिर्धर्मा विहिताः । रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मोले-
नोच्चैर्गेयमित्यादयः । केचित्तु बृहत्पुरस्कारेण बृहति प्रस्तूयमाने
समुद्रं मनसाध्यायेदुच्चैर्गेयमित्याद्याः । अत्रोभयत्रापि साम्नाःशेषित्व-
मेव नतु निमित्तत्वं उच्चैस्त्वादिप्रायपाठात् । ते किमुभयत्रापि
सङ्कीर्णा उत व्यवस्थिता इति चिन्तायां सत्यपि स्तोत्रभेदे तज्जन्या-
दृष्टस्य लाघवादेकजातीयस्यैव कल्पनादेकापूर्वसाधनोभूतार्थत्वेन
धर्माणामवघातादिवत् सङ्करः । न ह्यनयोः प्रयाजानुयाजवत् समु-
च्चयो येनाऽदृष्टवैजात्यमावश्यकं स्यात् । अतएव विकल्पवचनस्याऽपि
अदृष्टत्वे एव तात्पर्यमित्यपि सुवचं । अतश्चाऽपूर्वस्यैकत्वात्तत्तत्
स्तोत्रसाम्नोश्च स्वरूपेण प्रवेशाद्युक्तो धर्मसङ्करः । अतएव रथन्तरस्य-
“अमित्वाशूरे”त्यस्यामृतपन्नत्वेन शूरादिप्रकारस्य “बृहत्सत्त्वा-
मिद्विहवामह” इत्यस्यामृतपन्नत्वेन आवाहनादिप्रकारस्य च भेदेपि
न प्रवेशः । अस्य ऋक्साधनताप्रकारत्वेन सामसाधनताघटकत्वा-
भावाच्च न हि ऋगर्थभेदेऽपि साम्नोऽन्तराभिव्यञ्जकता भिद्यते कण्ठ-
रथन्तरे प्रकारद्वयस्याऽप्यभावेन धर्मप्राप्त्यनापत्तेश्च । अतएव केषुचि-

द्वर्गेषु रथन्तरोपादानं केषुचिद्बृहत् इति प्रतिनियतनिवेशाद्रथन्तर-
त्वादि विवक्षया धर्मव्यवस्थेत्यप्यपास्तम् ।

नचैवमपि रथन्तरादिगोतेः ऋगक्षरहृत्थंशस्य दृष्टार्थत्वेऽपि
स्तोभाक्षरहृत्थंशस्यादृष्टार्थत्वात्तददृष्टयोश्च गोतिभेदेन भेदात्तत्तदपूर्व-
साधनत्वलक्षणया धर्माणां प्रकृतौ न साङ्गर्थ्यं । कश्चरथन्तरस्य हृद्दृथ-
न्तरस्याऽनापन्नत्वेन तद्गतस्तोभाश्रितगीत्यंशस्य प्राकृतस्तोभाश्रित-
गीत्यंशजन्यादृष्टार्थत्वेनैव हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन कल्पनात्तत्रापि
धर्मासुप्रपत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ऋगक्षराधिरूढगीत्यंशं
उच्चैस्त्वादिरूपधर्मासाङ्गर्थ्यस्याऽनिवारणात् । न च तथाऽपि सामहन्य-
जन्यनियमादृष्टभेदात्तन्नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तद्वर्गविधा-
वुद्देश्यतावच्छेदकत्वात् कश्चरथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन
तद्भेदाभावात् साङ्गर्थ्याद्यनापत्तेरिति वाच्यम् । नियमादृष्टस्य
नियमजन्यत्वेन सामजन्यत्वाभावात् । तज्जन्यत्वेऽपि वा दृष्टप्रयो-
जनस्यैवाऽक्षराभिव्यक्त्यादेः पुनःस्फूर्तिकतया साधनतद्वर्गप्रयोजक-
त्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कृष्णलचरावपि
अवघाततद्वर्गाभ्यापत्तेरितिप्राप्ते—अत्यपि स्तोत्रद्वयजन्यापूर्वैक्ये अवा-
न्तरकार्यभेदाद्वावस्थासिद्धिः । तथा हि स्तोत्रत्वं तद्वाप्यवैजात्यं वा
न तावत् प्रतिगुणाभिधानव्यक्तिविश्रान्तं द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्तेः ।
अपि तु तत्तत्स्तोभक्रगुणाभिधानव्यक्तिषु व्यासज्यहृत्ति । तासाञ्च
न योगपदं क्षणिकत्वात् क्रमिकत्वाच्च । अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यः
संस्काररूपाण्यदृष्टानुत्पद्यन्ते तैश्च सकलगुणसमूहालम्बनात्मिका
तत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्ना अभिधानव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति

अवश्यं वाच्यम् । तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकतावच्छेदकतया संस्कारेष्वपि वैजात्यावश्यंभावाद्दोक्षणीयावाङ्नियमन्यायेन तत्तत्-संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्धर्मा इति न प्रकृतौ साङ्ख्य्यम् । कण्ठ-रथन्तरे च हिरण्यगर्भमन्त्रन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहद्वयजनकतयैव ऋगन्तरजन्यसप्तदशसंख्यके गुणाभिधानव्यक्तिविधानात्तत्तत्संस्कार-प्रयुक्तधर्मप्राप्त्युपपत्तिरिति सव्यमनाकुलम् । ८ । २ । १२ ।

॥ अप्राकृते ॥ वैश्यस्तोत्रे “कण्ठरथन्तरपृष्ठं भवती”ति श्रुतम् । तच्च प्रकृतौ बृहद्रथन्तरयोरेव पृष्ठसामाधिकरणत्वात् पृष्ठपदसमानाधि-करणसामत्वसादृश्येन होतुः पृष्ठ एव निविशते, नतु मैत्रावरुणादि-पृष्ठेष्वित्येति तत्रैव कौस्तुभे स्पष्टम् । अतश्च बृहद्रथरविकारत्वात्तद्धर्म-प्राप्तिरपि पूर्व्याधिकरणोक्तरोत्या अविवादैव । सा च किं समुच्चये-नोभयधर्मप्राप्तिः उत विकल्पेनेति चिन्तायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीय-संस्कारसमूहायाः प्रकृतौ तत्तद्वक्त्रमादिसामग्र्योभिदेन विकल्पेनोत्-पत्तावपि वैश्यस्तोत्रे कण्ठरथन्तरतदाश्रयभूतऋगादिरूपसामग्र्यैक्ये-नैकस्मिन्नेव सप्तदशसंख्यके संस्कारसमूहे तज्जन्यगुणाभिधानसमूहा-लम्बने वा वैजात्यद्वयाभिव्यक्तौ बाधकाभावात् प्रयोजकद्वयसत्त्वे-नाऽविरुद्धसम्बोलनाद्धर्माणां समुच्चयोविरुद्धोच्चैस्त्वादीनां तु विकल्प इति प्राप्ते ।

भाष्यकारेण तावदिष्टापत्त्यैव समाहितम् । वार्त्तिककारस्तु पृष्ठ-द्वयजन्यापूर्वस्यैकजातीयत्वेनाऽतिदेशेनेह प्राप्तौ तत्साधनत्वेन विकल्पे-नैव पृष्ठस्तोत्रद्वयस्य तत्साधनीभूतसंस्कारसमूहद्वयस्य च प्राप्ते-स्तादृशसाधनत्वंनैव चोपदिष्टयोः कण्ठरथन्तरादिसामतद्वचोर्विकल्पे-

नैव तज्जनकत्वम् । न च सामग्रीवशाद्देजात्यहयावच्छिन्नोत्पत्तिः, निमोलनादेरपि सामग्रीत्वसम्पादकतया ऋक्साममाचस्य तदभावात् । न च सम्मौलनादेरपि समुच्चयः सम्मौलनादिसमुच्चये सामग्रीसत्त्वाद्देजात्यहयावच्छिन्नोत्पत्तिस्तदुत्पत्तौ च प्रयोजकसत्त्वात् सम्मौलनादिसमुच्चय इति इतरैतरान्प्रयत्नात् एकश्रुतौ जातिहयाङ्गीकारे साङ्ख्यप्रसङ्गाच्च । अतः सम्मौलनादौनामैच्छिको विकल्प एवेति । ८ । २ । १३ ।

॥ उभयसाम्नि ॥ यत्र संसवगोसवश्चेनादौ बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतौ विकल्पे प्राप्ते “उभे बृहद्रथन्तरे भवत” इति श्रुतम् । तत्र यन्मते तावदेकं पृष्ठस्तोत्रं साम्नोरिव च तस्मिन् विकल्पस्तदाऽनेन वचनेन तयोः समुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेव सप्तदशस्तोमके पृष्ठे अंशतः सामहयं तत्र च व्यवस्थिता एव तत्तद्धर्माः । यदा तु प्रकृतावेव पृष्ठस्तोत्रद्वयं वैकल्पिकं इह च तयोरेव बृहद्रथन्तरपदलक्षितयोः समुच्चयस्तदा तत्तत्स्तोमकपृष्ठद्वयस्य प्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्य करणधर्माणां व्यवस्थैव । नञ्चत्रैकैककार्यं समुच्चितस्तोत्रद्वयविधानं येनेकैककार्यं उभयविधानादुभयत्रोभयधर्माः स्युः । विशिष्टविधिगौरवात्प्राक्तकार्यतापत्तेश्च । यथावस्थितयोरेव समुच्चयमात्रविधानाङ्गीकरणात् । अतस्तत्तत् साम्नि तत्तद्धर्मा एव सम्मौलनादयः । नैमित्तिकब्रह्माग्रतानियमस्तु सत्यपि सामहये तयोर्विरोधित्वाभावेन निमित्तत्वाभावात्तदुक्तं कौस्तुभे । अत्र च पृष्ठद्वयजन्मपूर्वस्वैकजातीयत्वेऽपि समुच्चयानुराधेन व्यक्तिद्वयोत्पत्तिरिति ध्येयम् ।

इदञ्च पृष्ठद्वयसमुच्चयोदाहरणं संसवगोसवादिरूपं मूले कृत्वा-

चिन्तयेति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु तेषु उभे बृहद्रथन्तरे भवत इति प्रकृत्य “पवमाने रथन्तरं कुर्याद्बृहत् पृष्ठं भवती”ति पञ्चविंशब्राह्मणानुरोधेन लाघ्यायनिकस्ये रथन्तरस्य पवमानस्तोत्रं निवेशाभिधानात् पृष्ठस्तोत्रे उभयोः साज्जोर्न वा एकस्मिन् क्रतावुभयोः पृष्ठस्तोत्रयोः समुच्चयः । अतएव पवमानेऽपि रथन्तरं विधीयमानं न सम्मिलनादौ न धर्मान् गृह्णाति रथन्तरस्य तैर्विनाऽपि जायमानत्वेन रथन्तरस्वरूपे आनर्थक्यादपूर्वसाधनत्वलक्षणायां पृष्ठजनकसंस्कारसमूहसाधनत्वस्यैव लक्षणीयत्वात्तदभावे यूपावटस्तरणवर्हिर्वंदप्राकृतकार्यापत्ते रथन्तरादावप्राप्तेः । अतएव यैर्विना रथन्तरमेव पठितुं न शक्यं यथा स्तोभादिभिस्तत्रेतराक्षेपकत्वे प्रमाणाभावाच्चदा तदात्रयभूता ऋचोऽपि ऋगन्तरग्राहकप्रमाणाभावे आच्छिद्येरन् । तदा तदङ्गभूतस्तोभादौनां “प्रधानं नीयमानं हि तत्राऽङ्गान्धपकर्षतौ”ति ग्यायिनाऽनुष्ठाने न काचित् क्षतिः । अतः क्रत्वन्तरे एतादृशवाक्यसस्ये स्तोत्रान्तरे विनियोगाभावे चेदमधिकरणं द्रष्टव्यम् । ८ । २ । १४ ।

॥ पार्वणहोमयोः ॥ दर्शपूर्णमासयोः “स्रवेण पार्वणौ होमौ जुहोती”ति श्रुतम् तत्र संख्याभिन्नं कर्मद्वयं सुशर्ष्वदेवताविशिष्टं विधीयते । न च हविःसमभिव्याहाराभावाच्चाऽयं देवतातद्धितः । सम्बन्धसामान्यवाचिन एव योग्यतया देवतात्वपरत्वोपपत्तेः । तदिदं होमद्वयं विज्ञतावतिदिश्यते न वेति चिन्तायां प्रयाजादिवदतिदेशः । न च पर्वणशब्दवाच्यकर्मसमुदायस्यैवाऽत्रदेवताभूतस्योद्देशांशिन संस्कारात्तस्य च विज्ञतावभावाच्चाऽतिदेशः । पर्वणशब्दस्य काले मुख्यतया कर्मणि लक्षणाङ्गीकारे प्रमाणाभावात् । अनोऽत्र कालस्यैव देवता-

त्वात् तस्य चाऽसंस्कार्यत्वांदारादुपकारकयोर्युक्तएवातिदेशः । यदि तु कालस्याऽपि कर्माङ्गतयोपयोगात् स्मृतिबलेन सर्व्वादौ स्मृतस्याऽपि पुनरकालकत्वसम्भावनानिमित्तकाश्रयापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः सामवायिकत्वलाभाय कालसंस्कारत्वमिष्येत । तथाऽपि विकृतौ तत्कालोनायामतिदेशे बाधकाभावादन्वकालोनायामपि पशुपुरोडाशादिवदूहेनाऽतिदेशोपपत्तेर्न काचित् श्रुतिः । अस्तु पार्वणशब्दस्य पृणतिर्दानवाचित्वादाधिकरणव्युत्पत्त्या कालवाचित्ववद्भावव्युत्पत्त्या कर्मवाचित्वत्वाऽपि सम्भवात् प्रकरणात् कर्मपरत्वमेव । तथाऽपि पार्वणशब्दवाच्यत्वाऽऽग्नेयादिसमुदायस्य विकृतावपि देवतात्वसम्भवादारादुपकारयोरनयोरतिदेशे न किञ्चिद्बाधकम् । यदि तु सन्नित्योपकारकत्वलाभार्थं देवतासंस्कारकत्वमिष्येत । तथाऽपि पार्वणत्वस्य दानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमाग्नेयादिवृत्तितया समुदायवृत्तित्वाभावादपूर्वसाधनरूपेणाऽग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगतेर्हविरभिमर्शनमन्त्रवद्विकृतावतिदेशोपपत्तिः ।

न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यसाहित्यस्य चाऽविवक्षितत्वाद्युक्तोऽतिदेशः । प्रकृते तु तद्विशेष्येन देवतात्वेन तेषामुपादानात् साहित्यविवक्षोपपत्तेः सत्यपि वैमृधन्यायिनोद्देश्यवाचकपदान्तरकल्पनयाऽऽग्नेयादीनां प्रत्येकमुद्देश्यत्वे उपादेयतादशायां विवक्षितसाहित्यानामाग्नेयादीनामेव देवतात्वावगमाद्विकृतौ च तेषामनुयोगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्तेर्देवतासंस्कारकयोः पार्वणहोमयोरनतिदेश इति वाच्यम् । उद्देश्यसामर्थ्यानुरोधेनाऽऽग्नेयादीनामपि अपूर्वसाधनत्वेनैव रूपेण देवतात्वावगतेर्विकृतावति-

देशोपपत्तेः । इतरथा स्वाहाकारपशुपुरोडाशादावपि अन्नग्नी-
षोमत्वादिनैव देवतात्वोपपत्तेः सौर्यसवनोयादौ तेषामतिदेशा-
नापत्तिः ।

इदञ्च सर्व्वं तद्विदितस्य देवताविधायकत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु
विशिष्टविधौ गौरवापत्तेर्हविःसमभिव्याहाराभावेन च देवतातद्वि-
तत्वानिश्चयात् पव्यञ्चि भवौ पव्यसंस्कारकौ वेत्येवमपि तद्विदितोपपत्ते-
र्योग्यतयाऽपि तद्विधाययोगान्नाऽय देवताविधिः

मन्त्रवर्णादेव तु क्रमावगताङ्गभावाद्देवताप्राप्तिसिद्धेः पार्व्वणपदं
नामधेयमेव । अतएव याज्ञिकानां “ऋषभं चाऽजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । अमावास्या सुभगा सुषेवे”ति मन्त्रगतपूर्णमासामावास्या-
शब्दयोरेव त्यागवेलायामुद्देशो न तु पव्यशब्दस्य । एवञ्च तत्रत्यपूर्ण-
मासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावान्मन्त्राद्यप्यर्थालोचनया
कर्मपरत्वावगतरिकैकस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंस्कारकत्वेऽपि पूर्व्वोक्त
रौत्यापशुपुरोडाशादिवत् सौर्यादावतिदेशे बाधकाभावः । न हि उद्दे-
शांशस्य प्रयोजकसत्त्वे परप्रयुक्तदेवतोपजोवित्वागांशे स्वरूपेणाऽऽग्नेया-
देर्देवतात्वं सम्भवति । अतो येनैव अपूर्व्वसाधनविशेषरूपेणोद्देशांशं
प्रति संस्कार्यता, तेनेव रूपेण त्यागांशं प्रतिदेवतात्वमिति युक्त एव
पशुपुरोडाशादेरिव पार्व्वणहोमयोरप्यतिदेशः । एवं वैश्वधेऽपि
येनैव रूपेणाऽपूर्व्वसाधनविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देश्यता, तेनेव
रूपेणोत्तरकालप्रतियोगित्वं दृष्टार्थत्वाच्चतु समुदिताग्नेयत्वादिरूपे
णेति उद्देश्यतावच्छेदककोटी साहित्यस्याऽऽग्नेयत्वादेसाऽविर्वासित-
त्वाद्युक्त एव वैश्वधस्याऽपि विक्रतावतिदेशः । अस्तु वा तत्रोद्देश्यताव-

च्छेदककोटी साहित्याद्यविवक्षायामपि उत्तरकालप्रतियोगित्वे उपा-
देयत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टे”तिव तद्विवक्षा ।

अतश्च सोमे विकृत्युत्तरत्वप्रसङ्गवत् सौर्यादावपि पौर्णमास्य-
त्तरत्वाभावाद्भाऽतिदेशप्रसङ्गः । अन्वारभ्यणोयायां तु साहित्यादे-
रविवक्षा दर्शपूर्णमासस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्त-
स्यास्यतिदेशः । प्रकृते पार्वणहोमयोस्तु आश्रयिकर्मत्वेन
परप्रयुक्तदेवतोपजौवित्वात् स्वरूपेणाऽऽग्नेयादीनां देवतात्वानुपपत्ते-
र्युक्तएवाऽतिदेशः । यत्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात् पार्वणहोमयो-
र्विकृतौ च सौर्यादी तदभावादनतिदेश इति । तत्र, एवमपि
वैश्वदेवादिपार्वणे तत्सत्त्वेनाऽतिदेशापत्तेः । प्रयाजादेरपि तत्प्रयुक्तत्वेन
सौर्यादावनतिदेशापत्तेश्च । न हि प्रयाजादीनां प्रकृतौ परमा-
पूर्वप्रयुक्तत्वं द्विःकरणानापत्तेः । अपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव ।

अथ तस्य प्रयोजकता न समुदायापूर्वत्वेनाऽपि तु उत्पत्त्व-
पूर्वाव्यवहितपूर्वत्वेनेति तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयो-
रपि तुल्यमिति प्राप्ते । सत्यमेवं । तथाऽपि केषामपि याज्ञिकानां
विकृतौ पार्वणहोमानुष्ठानादाचारस्यैव प्रकृतौ साहित्यस्याग्नेय-
त्वादेशोद्देश्यतावच्छेदककोटी विवक्षा न ग्रीहित्वादिवदविवक्षेत्येवं
तात्पर्यग्राहकत्वावसायात्तस्य च विकृतावभावादनतिदेशः पार्वण-
होमादीना । अतएव नाऽऽचारेण तत्तद्विकृतिपर्युदासरूपेणाऽनन्त-
श्रुतिकल्पनागौरवापत्तिः । सूत्राख्यप्याचारमेवोररौक्त्य समु-
दायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येयानि । ८ । २ । १४ ।

॥ उभयोः ॥ संख्यया कर्ममेदावगतेरेकवाक्त्रोपात्तकर्मद्वयस्याऽपि

सन्निधानादवान्तरप्रकरणाद्वा एकैकमन्त्रं प्रति शेषित्वावगतेः कर्मद्वयस्याऽपि पूषंमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वम् अमावास्या-देवताकतया चाऽमावास्यासंस्कारकत्वं प्रधानद्वयानुरोधेन च मन्त्र-द्वयस्याऽपि तत्र तच्चाऽऽवृत्तिः । एकपदोपादानावगतकर्मद्वयसाहित्य-बलाच्च सन्नत् स्मृतस्याऽपि पुनःस्मरणं “ताञ्चतुर्भि” रितिवन्नाऽनुपपन्नम् । नञ्च यथाक्रमं पाठो येनैकस्य कर्मण एक एव मन्त्रोऽङ्गं भवेत् । एकपदोपादानात् तु उभयोरप्युभयाङ्गत्वं अतएव नाऽत्र सूक्तवाकवि-भाग इतिप्राप्ते । “समसंख्याङ्गप्रधानविषये यथाक्रममेव सम्बन्ध” इति न्यायस्यैत्सर्गिकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनैव मन्त्रेण निराकाङ्गत्वाच्चा-श्रुतमन्त्रावृत्तिकल्पने पुनःस्मारकाकाङ्क्षाकल्पने च प्रमाणाभावादेक-स्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनवशाद्भिभागः । ८ । २ । १५ ।

॥ प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ समिदादीनां चतुर्णां प्रयाजानां यद्वि समिदादिपदैर्द्विंशत्यान्तैर्विष्णुं यजतीतिवद्देवताविधिर्यदि वा विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्मन्त्रवर्णादेव समिदादिदेवताविधिरुत्-पात्तवाक्यस्वन्तु समिदादिपद देवतानुवादीनामधेयमेव वा, सर्व्वथा सन्निपत्तोपकारकत्वलाभाय तत्तद्देवतासंस्कारार्थत्वमेव पार्ष्वणहाम-स्वाहाकारोत्तमानुयाजादिवत् । न च समिदादीनामुपभोगाभावः । वेदे सर्व्वत्र समिदादिपदानामग्निसामानाधिकरण्यदर्शनेनाऽऽग्नेये उपयोगसम्भवात् समिन्नात्रस्यैव वा समिन्धनादावुपयोगसत्त्वेन तस्यैव सन्निपत्तोपकारकत्वमितिप्राप्ते । सत्यपि वेदे समिदादिपदाना-मग्निपदसामानाधिकरण्ये इन्द्रमहेन्द्राधिकरणन्यायेन समिदादि-पदैस्सत्प्रकाशनानुपपत्तिः । शब्दस्य देवतात्वेन तद्दे पदान्तर-

प्रयोगानुपपत्तेः । न च पूर्णमासादिशब्दस्य पार्ष्णहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्याऽपि आग्नेयादेरुद्देशाग्रविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेनोद्देश-सम्बन्धित्वात् पार्ष्णहोमसंस्कार्यत्ववदिहाऽपि समिदादिपदस्य देव-तात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याऽग्नेःसंस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि “समिधोऽग्निं प्राज्यस्य व्यन्तु तनूनपादम्न प्राज्यस्य वेत्सि”त्यादिमन्त्र-वर्णेष्वग्नेः सम्बोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिदादिपदार्थस्य क्रियान्वय-प्रतीतेः समिदादिपदस्याऽग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे पशवतिदेशानुपपत्तेश्च । यच्चितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि समिद्यागस्य सामिधेन्यङ्गभूतसमित्स्मारकत्वमिति । तन्न । तथात्वे “यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद समिधो बह्वोरिव यजतौ”ति लिङ्गानु-पपत्तेः । अत्र हि इवशब्देन वस्तुतो बहुत्वाभावेनाऽ,रोपितं बहुत्वमिति सूच्यते । न च तत्समिन्धनाङ्गसमित्सु युज्यते वस्तुत एव तासां बहुत्वात् । आरादुपकारकत्वपक्षे तु सत्यपि बहुवचनान्तसमित्पदस्य देवतात्वे प्रातिपदिकसंज्ञाबलेनेकस्यैव समित्पदार्थस्य मिद्धौ लिङ्ग-वशेन युक्तो बहुत्वारोपः । तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपकारका एवेति न विज्ञतावूहितव्याः । ८ । २ । १६ ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टदोषिकायां

नवमस्य द्वितीयपादः ।

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

तृतीयपादः ।

॥ प्रकृतौ ॥ “अग्नेरहं देवयज्यया व्रीहीणां मेधे”त्यादिमन्त्रेषु समवेतार्थत्वादियुक्तिबलेन अग्निव्रीह्यादिपदानां सूर्यनीवारादिषु हारान्तरसम्बन्धनिमित्तान्यथाभावात्मक ऊहः सिद्ध एव प्रोक्षणादिवत् । तद्वशेन पदान्तरप्रक्षेपात्मको भाक्त ऊहः अयमर्थसिद्धोऽप्याक्षिप्य समाधीयते । प्रकृतौ हि अग्निव्रीह्यादिपदेनाऽग्निव्रीह्यादीनां लक्षणयैवाऽपूर्वसाधनत्वेन रूपेण प्रतिपादनात् सूर्यनीवारादीनामपि तेनैव रूपेण प्रकाशनत्वोपपत्तेर्न पदान्तरप्रक्षेपो युक्तः । अतएव पाशानिति बहुवचनान्तस्य मन्त्रस्य प्रकृताविवैकपाशकायां विज्ञतावपि लक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वात्नोहः । नह्यग्निव्रीह्यादिपदं शक्त्या अपूर्वसाधनोभूतद्रव्यदेवतादिपरं अपि तु लक्षणयैव । “शक्यादन्धेन रूपेण भाने भवति लक्षणे”ति न्यायात् । विशेषतश्च शब्दस्यैव देवतात्वात्तस्य चाऽग्निपदेन लक्षणयैव प्रतीतिः सूर्यस्याऽपि तयैव प्रतीतिः सिद्धौ नोहसिद्धिरितिप्राप्ते ।

सत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्य प्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वे अग्निव्रीह्यादिपदेन स्वशक्तिजन्यबोधद्वारा अपूर्वसाधनीभूतद्रव्यदेवतादि संस्कर्त्यादित्यर्थोऽवगम्यते । अतएव शक्तिजन्यो बोधोऽपि व्रीहित्वाग्नित्वादिप्रकारक एव न त्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः । लिङ्गकल्पप्रश्रुतिवाक्ये

तदवच्छिन्नस्योद्देश्यत्वेऽपि मन्त्रान्तर्गतब्रीह्याद्यादिपदे लक्षणायां प्रमाणाभावात् । अतएव तादृशबाधेनाऽपि प्रोक्षणजन्यादृष्टवद्दिशेष एव द्रव्यदेवतादौ संस्कारो जन्यते न तूद्देश्यतावच्छेदकेऽप्यपूर्वसाधनत्वे । अतश्चोपकारकपृष्ठभावेन द्वारस्य शक्तिजन्यबोधस्य विज्ञतावनिदेशे तत्पृष्ठभावेन प्राप्यमाणस्याऽग्न्यादिपदस्य सौर्थादौ बाधात् द्वारसिद्धयर्थं पदान्तरप्रक्षेपो युक्त एव ।

अतएवाऽग्निब्रीह्यादिपदानामवघातादिवत् तत्त्वेनैव रूपेण प्रकृतौ निरुक्तकार्यजनकत्वेन विधानेऽपि तत्कार्याभाव इव तत्कार्यस्य तेन कर्तुमशक्यत्वेऽपि युक्त एव तस्य विज्ञतौ लोपः । तत्र त्वेतावान् विशेषः । कार्याभावे लोप एव । अशक्यत्वे तु तज्जनकोपायान्तरानुष्ठानमिति ।

यत्तु मूले प्रकृतावेव नोपायस्य तत्त्वेन विधेयता । अपि तु अपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेन इतरथा अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अतश्चाऽग्न्यादिपदस्य स्वरूपेणाऽविवक्षितत्वाद्युक्त एव पदान्तरप्रक्षेप इति । तन्न । तथात्वे प्रकृतावेव ब्रीह्यिपर्यायाणां दलनादेशाऽनुष्ठाने वैगुण्यानापत्तेः । येनैव रूपेण मुख्यकार्यं प्रति जनकता तेनैव रूपेण नियमादृष्टं प्रत्यपि जनकत्वौचित्याच्च । यत्तु अग्निपदेन शब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थं लक्षणावश्यभाव इति । अत्र ब्रूमः । सत्यामपि लक्षणायां येन स्वशक्यवाचकत्वसम्बन्धेन प्रकृतौ शब्दलक्षणा न तेनैव सम्बन्धेन विज्ञताविति द्वारभेदाद्युक्तः पदान्तरप्रक्षेपः ।

वस्तुतस्तु शब्दस्य देवतात्वेऽपि अपूर्वीयदेवतारूपशब्दवाच्यत्वसम्बन्धेनाऽर्थस्याऽप्यपूर्वसम्बन्धात् प्रकाश्यत्वोपपत्तेर्न मन्त्रान्तर्गता-

ऽन्यादिशब्दे शब्दलक्षणेति युक्तो व्रीहपदश्च पदान्तरप्रक्षेपः ।
 अतएव सर्वत्रैव तत्प्राप्तौ “पूयति वा एतद्वचोऽचरपदेन यदूहति
 तस्माद्दृचं नोहे”दिति ऋग्वरोहपर्य्युदासोऽपि सङ्गच्छते । अतएव
 तत्कार्यप्रकाशनार्थं तत्प्रकाशनसमर्थं ऋग्वरोहएव कार्य्यो
 वैदिकत्वसामान्यात् । तदसम्भवे लौकिकवाक्योहः तथा “न माता-
 मन्यता”मित्याद्यधिगुप्रैषे मात्रादिशब्दोहप्रतिषेधोऽपि “न माता वर्द्धते
 न पिते”त्यादिरूपोऽन्यत्रोहलिङ्गम् । यद्यपि च नाऽयं प्रतिषेधविधि-
 न्यायप्राप्तत्वादित्युक्तम् मन्त्राधिकरणे कौस्तुभे । तथाऽपि नित्यानु-
 वाद एवाऽयमन्यत्रोहलिङ्गम् । नचोहस्य न्यायमिदत्वे विकृतिविशेषे
 “विश्वेषां देवानामुस्राणां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि अग्नये च्छागस्य
 वपायामेदसोऽनुब्रूहो”त्यादिमन्त्रपाठवैयर्थ्यं तस्य मन्त्रभेषप्रायश्चित्त-
 प्राप्तिफलकमन्त्रत्वसिद्धयर्थत्वात् । ८ । ३ । १ ।

॥ जाति ॥ मौल्यचरौ “पौण्ड्ररोकाणि वर्द्धींषि भवन्ती”ति श्रुतं ।
 तत्र वर्द्धिःपदेन तत्कार्याणि हविरासादनवेदिस्तरणहोतृषदन-
 पवित्रकरणादीनि लक्षयित्वा तदुद्देशेन पुण्ड्ररोकाणि विधोयन्ते ।
 जन्यत्वसम्बन्धाद्यं कश्च तद्धितः । तत्र वेदिस्तरणे प्रकृतिप्राप्ते “स्तृणीत-
 वर्द्धिःपरिधत्त वेदिं जाभिं मा हिंसोरमुपाशयाना * दर्भे स्तृणीतह-
 रितैःसुपर्णेः निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्नस्य” इति मन्त्रोवश्यं वर्द्धिःपदे
 दर्भपदे चोहितव्य एव हरितपदेऽपूहितव्यो न वेति चिन्तायां
 गुणस्य प्रकृतावविहितत्वेन तत्प्रकाशकपदस्याऽसमवेतार्थत्वादनूहः ।
 कथञ्चिन्मन्त्रवर्णिकगुणविधिकल्पनया वा समवेतार्थकत्वेऽपि इह

* जयामि मा हिंसोरिति भाष्यसम्मतः पाठः ।

पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपञ्चवाचित्वाद्दर्भपदस्थाने ऊहितेन पुण्डरीकपदेनैव तन्निष्ठगुणप्रकाशनोपपत्तेर्न पुनःपदान्तरेण प्रकाशनापेक्षा । अतोहरितपदस्य लोप एव नतु तत्स्थाने पदान्तरप्रक्षेप इति प्राप्ते ।

विधौ श्रुतस्य पुण्डरीकपदस्य गुणविशिष्टपञ्चवाचित्वेऽपि प्रकृतौ दर्भादिपदस्य जातिमात्रवाचित्वात् तस्मात्प्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पञ्चादिपदस्यैव दर्भादिपदस्थाने ऊहितत्वात् प्रकृतान्विव पदान्तरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुण्डरीकपदस्य निष्ठगुणवाचिपदान्तराह आवश्यक एव । तच्च यद्यपि “पुण्डराकं सिताम्भोज”मिति त्रिकाण्डोद्यस्मरणात् सितपदं प्रसज्यते, तथापि “यथाकप्यासं पुण्डरीकमेवमन्विषो” इति वेदे प्रयोगात् पुण्डरीकाद्य इत्यादौ रक्ताम्भोज एव शास्त्रस्थानां पुण्डरीकपदप्रयोगाच्च रक्ताम्भोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवोहितव्यम् शास्त्रदौपिकायान्तु दर्भपदस्थाने पुण्डरीकपदोहवत् । अतःपार्थसारथेरक्तगुणस्याऽपि तेनैव प्रकाशनाच्च रक्तपदोहः सिध्यदिति ध्येयम् । ६ । ३ । २ ।

॥ लौकिके ॥ दैचे पशौ “यूपो यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते यद्युप-
न्यसेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपसृश्योद्येकं यूपमुप-
सृशेदेष ते वायो इति, ब्रूयाद्यदि हावेतौ ते वायू इति, यदि बद्धनेते
ते वायव” इति श्रुतम् । तत्र यूपस्य प्रकरणादिना प्राप्तत्वात् तत्तत्-
संख्याकस्पर्शएवेदं मन्त्रविधानमित्यविवादम् । स्पर्शः परं विहितः
अविहितो वेति चिन्तायां प्रकरणादक्षप्रतिग्रहेष्टिन्यायेन च
विहितस्पर्शाङ्गतया तन्निमित्तकतया वा नैमित्तिकमिदं कर्माऽङ्गतया

विधेयते । नहीदं दोषनिर्घातार्थं येन विहिते तदभावादप्रवृत्तिः । यन्नस्य विहितत्वेन अरिष्टजनकत्वासम्भवेनाऽर्थवादमात्रत्वात् । यदि-
त्वत्र स्पर्शनिषेधाधिक्याद्यदिशब्दोपादानाच्चाऽश्वप्रतिग्रहेष्टिवैलक्षण्य
माशङ्केत । ततोऽस्त्वयं विहितत्वेव यूपान्धारभादेः स्पर्शस्य ग्रहणा-
ग्रहणवत् पात्रिकत्वसिद्धार्थो निषेधः । ततश्च तत्करणपक्षे अयं
मन्त्रपाठोऽङ्गमिति यदिशब्दाविरोधः । यदि त्वष्टदोषदुष्टविकल्प-
भिया निषेधस्य रागप्राप्तयूपस्पर्शविषयत्वमाशङ्केत, ततो निषेधस्याऽपि
क्रतुमध्यप्रसक्तागमनागमनादिप्रयुक्तयूपस्पर्शविषयत्वेन “नाऽनृतं वदेन्न-
स्त्रियमुपेया”दित्यादिवत् क्रत्वङ्गत्वोपपत्तेः । स्पर्शस्य क्रतुवैगुण्यापाद-
कत्वावसायात् तत्प्रायश्चित्तत्वेनाऽयं मन्त्रविधिः क्रत्वर्थ एव ।

एवञ्च यूपानिकत्वन्यायादेवै“तौत” इत्याद्युद्धोमन्त्रत्वसिद्धार्थं पुनः
पठ्यते । नचैवमपि ऊहितमन्त्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेऽपि यदि
हावित्यादिविनियोगप्रयोजनाभावः देवसन्निधिपठितानां अयाणा-
मेषां पाशाधिकरणन्यायेन तत्रैव विकल्पप्रसक्तावुत्कर्षसिद्धार्थत्वा-
दिति प्राप्ते ।

वस्तुतो यन्नस्य पापापरपर्यायदुरिष्टजनकत्वाभावेऽपि निन्दार्थवादे
यन्नप्रयोगजन्ययूपनिष्ठदुरिष्टस्य यूपस्पर्शकर्त्तरि सञ्चारसङ्कीर्त्तनेनाऽस्य
निषेधस्य यन्नप्रयोगसमामुत्तरकालीनत्वावगमात् पुरुषार्थत्वावगते-
रस्याऽपि तद्दोषनिवारणार्थस्य प्रायश्चित्तस्य लिङ्गेन प्रकरणं बाधित्वा
पुरुषार्थत्वमेव । अतएव सूत्रभाष्यस्य स्वारस्याद्यूपकार्यापवर्गोत्तर-
मेवेदं प्रायश्चित्तं नतु वार्त्तिकदिस्वारस्यात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्श-
ऽपीति ध्येयम् ।

अतएव यन्नस्यैव यूपनिष्ठदोषजनकत्वाद्यज्ञात् पूर्व्वं कारणा-
भावेन अशुचित्वापरपर्यायदोषाभावात् क्रतुमध्यगतलौकिकस्पर्शोऽपि
न दोषः । अतएव “यूपचित्वाद्युपस्पर्शने ज्ञाया”दिति स्मार्त्तमपि
प्रायश्चित्तं वह्निःक्रतुविषयमेव । निषेधस्य मूलान्तराकल्पनात् ।
अस्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादन्तःक्रतुगतलौकिकविषयत्व-
मपि । तदा तु ऋत्विक्कर्तृको विहितोऽपि स्पर्शः शामिच्चव-
न्निषेधविषय एव तमतिक्रम्य प्रवृत्तस्याऽऽर्त्विज्यविधानोपपत्तेः । सर्वथा
यूपकार्य्यापवर्ग एवाऽयं पुरुषार्थो मन्त्रपाठः । अतएव निषेधवाक्य-
प्राप्तयूपमनूद्य मन्त्रत्रयमिदं स्वतन्त्रमेव तत्तत्संख्याकस्पर्शे निमित्ते
तज्जन्यदोषनिर्घातार्थं विधीयते । नतु कश्चित् कस्यचिद्गृह इति
सिद्धम् । ८ । ३ । ३ ।

॥ अन्याय ॥ दैचएवपशुपाशप्रमोचनेऽनुमन्त्रणद्वयमात्रातम् ।
“अदितिःपाशं प्रमुमोक्तेत”मित्येकवचनान्तमेकं । “अदितिःपाशान्
प्रमुमोक्तेतानि”ति बहुवचनान्तमपरं । तत्राऽन्वस्यस्याऽपि विकल्पेनैक-
पाशकायामेव प्रकृतौ निवेश इति वक्ष्यते । तदेतन्मन्त्रद्वयं द्विपशुकायां
विक्रतावतिदेशेन प्राप्तं तत्रैकवचनान्तस्य तावत् प्रकृतावेव समवेत-
पाशसंख्याप्रकाशकत्वाद्द्विवचनेनोह इत्यविवादमेव । न च प्रति-
पाशमोचनमस्य वृत्तेरनूहःशक्यः । अस्याऽनुमन्त्रणमन्त्रत्वेन तन्त्रेष्वेव
प्रयोगात् । बहुवचनस्य तु प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेन अदृष्टार्थं वा
साधुत्वार्थं वा प्रयोगाद्विक्रतावनूहः ।

अस्तु वा लक्षणयाऽप्यर्थप्रकाशकत्वे सम्भवति साधुत्वाद्यर्थक-
त्वस्याऽन्वायत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वम् । तथाऽपि स्वशक्या

अथावयवजन्यावयववृत्तिसंस्थात्वसम्बन्धेन प्रकृतावेकत्वलक्षणाया इव विकृतौ द्वित्वलक्षणाया अपि सम्भवादनूहः । नचैवं “निषिद्धमुपांश्वि”त्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च दृष्टानुविधि ऋन्दसि भवतोत्यनुशासनात् प्रकृतावस्य दृष्टत्वेनैकत्वलक्षकत्वेऽपि विकृतावदृष्टत्वेन द्वित्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति । वाच्यम् । प्रकरणेन प्रकृतौ दृष्टत्ववदतिदेशेन विकृतावपि दृष्टत्वात् इतरथोत्कर्षणाऽस्य मन्त्रस्योपपत्तेरेकत्वस्याऽपि लक्षणानापत्तेः । अतो द्विपाशकायामपि विकल्पेन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते—सत्यं । निरुक्तसम्बन्धेन द्वित्वे लक्षणासम्भवस्तथाऽपि सा किं “सुपांसु” इत्यनुशासनशिष्टतया निरुक्तलक्षणा वा स्वा“ऋङ्गायां घोष” इतिवत् साम्प्रतिकी वा, नाऽऽद्यः अनुशासनस्य “दृष्टानुविधिः छन्दसो”त्यनेन यत्रैव पाठाख्यं दर्शनं तद्विषयत्वेनेव नियतत्वात् । अन्यथा वैदिकप्रमाणप्रमितमात्रस्य दृष्टपदार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहादौ च छान्दसविधिप्रवृत्त्यापत्तेः । अतश्छान्दसविधिः पठितमात्रविषयत्वाद्द्विकृतावतिदिष्टमन्त्रे अप्रवृत्तेर्नाऽनुशासनिकनिरुद्धलक्षणाया द्वित्वोपस्थितिः । ८ । ३ । ४ ।

॥ नान्यः ॥ अनुशासनाविषयौभूतेऽपि बहुवचनस्य लक्षणाङ्गीकारे अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः अस्तु वा सा । तथाऽपि प्रकृतौ यथा वृत्त्या एकत्वोपस्थितिर्न तथा विकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्रकृतवृत्तिबाधात्तद्धारकस्य बहुवचनस्याऽपि बाधे द्वित्वप्रकाशनरूपकार्थानुरोधेन शक्तद्विवचनप्रक्षेपावश्यभावः । स्वाधोने शब्दप्रयोगे किमित्थवाचकं पदं प्रयोष्यामह इति न्यायात् । अतएव द्वित्वोपस्थित्यर्थम्

अङ्गलिविन्धासोप्यनाशङ्क्यः मन्त्रपदान्तराणामर्थबोधकत्वानापत्तेः ।
अतएव बहुपाशकस्थले बहुवचनप्रयोगेऽपि न तस्य मन्त्रत्वं प्रकृतौ
निरुद्धलक्षणया एकत्वप्रकाशक एव तस्मिन्मन्त्रत्वात् इह शक्या
बहुत्वप्रकाशके तस्मिन्मन्त्रत्वानुपपत्तेः । ८ । ३ । ५ ।

॥ विप्रतिपत्तौ ॥ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य दैक्षएव निवेशमङ्गो-
क्तस्य विकृतावृहश्चिन्तितः । स एव त्विह चिन्वते किं बहुपाशकाया-
मुत्कर्ष उत दैक्ष एव निवेश इति । तत्र बहुत्वप्रकाशनलिङ्गादनुष्ठान-
सादेश्यादेर्बाधे पूषानुमन्त्रणादिवद्विकृतावुत्कर्षः । न च तद्वत्
सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमाणाभावः । ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवा-
नर्थक्यतदङ्गन्यायसहकृतस्य क्रतुपशुषु सामान्यसम्बन्धबोधकस्य
सत्त्वात् । नचैवमपि पाशप्रातिपदिकार्थस्य पाशस्य द्वितीयार्थस्य कर्म-
त्वस्य प्रमोचनभावनायाश्च प्रधानभूताया दैक्षेऽपि सम्भवेन तत्प्रति-
पादकानां लिङ्गविरोधाभावेनाऽनुष्ठानसादेश्यादिबाधे प्रमाणाभावाच्च
गुणभूतबहुवचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पना युक्तेति । वाच्यम् । अने-
केषामपि पदानामेकत्रोच्चादिपदानुरोधेन ब्राह्मिप्रयोग एव सङ्कोच-
वदुत्कर्षस्याऽप्युपपत्तेः । इतरथा एकपूषपदानुरोधेनेतरपदाना-
मुत्कर्षानापत्तेश्च । गुणभूतलिङ्गानुरोधेन प्रातिपदिकादेर्मेषोवर्ध्यं
सङ्कोचवद्गुणभूतवचनानुरोधेनाऽपि तदुत्कर्षोपपत्तेश्च प्रातिपदि-
कार्थवलिङ्गसंख्यादेरपि कारकएवाऽन्वयेन प्रातिपदिकार्थं प्रति-
संख्यादेर्गुणत्वे प्रमाणाभावाच्च । एवञ्चैकवचनान्तपाशमन्त्रेण
विकल्पोऽप्यष्टदोषदृष्टो न भवेदिति प्राप्तम् ।

नात्रोत्कर्षः । गुणभूतबहुवचनानुरोधेन प्रधानभूतानां बह्वना-

मुत्कर्षे प्रमाणाभावात् । विभक्त्युपात्तलिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपसत्त्व-
समाख्यानुरोधेन पार्श्विकान्वयवेलायां लिङ्गसंख्यादेः प्रातिपदि-
काथं प्रत्यप्राधान्येनेवाऽन्वयाच्च । नचैवं लिङ्गाद्यनुरोधेन प्रधान-
भूतबहुतरतरपदसङ्कोचस्याऽप्यनापत्तिः गुणभूतानुरोधेन प्रधान-
भूतस्य सङ्कोचेऽपि प्रकरणादिबाधपसङ्केनोत्कर्षे प्रमाणाभावात् ।
सङ्कोचे अवर्जनोयतया नान्तरीयकसन्निधिबाधेऽपि उत्कर्षे नान्त-
रीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याऽन्याय्यत्वाच्च । यूपादिपदानान्तु गुण-
त्वाभावात् तद्वातिरेकेणतरपदानां प्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादकत्वा-
भावाच्चोत्कर्ष इति वैषम्यम् । प्रकृते तु पशुपाशकर्मकोशोचन-
मात्रप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात् संख्यायाः स्वरूपेण प्रकाशना-
नपेक्षत्वात् संख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहारार्थं तस्य पाशसंख्या-
प्रकाशनोपयोगकल्पनेऽपि नेतरपदानां तद्वातिरेकेण प्रकृतोप-
योग्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । अतएव बहुवचनं “सुपांसु”
इत्येवं स्वशक्यबहुत्वात्प्रयीभूतपाशावयवजन्यपाशरूपावयवविवृत्तित्व-
सम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थमेव ।

एवञ्च फलमुखत्वाद्द्विषमशिष्टोऽपि विकल्पो न दोषायिति
धेयम् । इतरथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैवोद्देशेन बहुपाश-
कायामन्यस्यामिव क्रतुपशुष्वपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफल-
मन्त्रत्वमात्रसिद्धिरूपं मन्दं स्यात् । ८ ३ । ६ ।

॥ अपूर्वम् ॥ अतएव दर्शपूर्णमासयोः “पत्नीसन्नह्ये”त्येकवचनान्तो
मन्त्रएकपत्नीकप्रयोगइव द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यविकारेणैव प्रयो-
क्तव्यः । न च लिङ्गेनैकपत्नीकप्रयोगएव मन्त्रोऽङ्गं द्विबहुपत्नीक-

प्रयोगयोस्सूत्रेणाऽतिदिश्यत इति युक्तं प्रयोगयोः परस्परं प्रकृतिविकारभावे प्रमाणाभावात् । लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वसाधारणत्वाच्च । यच्च हि उपदेशाख्यप्रापकप्रमाणस्यैकमात्रविषयत्वम् अन्यत्र च कार्यसुखेनाऽतिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोहः । न च प्रापकप्रमाणस्य सर्वविषयत्वे अत्र च पाश्र्वन्यायेन प्राप्तिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरोधेन सङ्कोचायोगान्नाऽस्य प्रापकप्रमाणस्यैकपद्वी-प्रयोगमात्रविषयत्वम् । न च क्रतुपशूनां समानविधानत्वकृत्वा-चिन्तायां “प्राप्ता” इत्यस्य लिङ्गानुरोधेन मेषीवर्जं सङ्कोचवदिहा-प्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसङ्कोचोपपत्तिरिति वाच्यम् विना कारणं पुंलिङ्गस्य लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र सङ्कोचोपपत्तावपि प्रकृते सङ्कोचे प्रमाणाभावात् । नह्यत्र द्विबहुपद्वीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणा । प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेः । यथैव हि शुक्ला घटा इत्यादौ शुक्लगुणस्य प्रत्येकवृत्तित्वेनाऽन्वयः । तथैकवचनाभिहितस्यैकत्वस्याऽपि प्रत्येकव्यक्तिवृत्तित्वेनाऽन्वये न काचित् क्षतिः । न वैवं “बहुषु बहुवचन”मित्याद्यनुशासनस्य निर्विषयत्वा-पत्तिः । बहुत्वस्य शाब्दबोधे विवक्षायां तदुपपत्तेः । नचैवं पशूना यजेतेत्यादौ द्वित्रिपशुग्रहणेऽपि बाधकानापत्तिः । प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनस्यैच्छकपश्वन्तरव्यावृत्तिफलकत्वोपपत्तेः । अतश्च द्विबहुपद्वीकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोहो न वा “त्रौहोणा मेधे”तिवत्तोप इति सिद्धम् । ८ । ३ । ७ ।

॥ विकृतौ ॥ एवं प्रकृतावेव समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपद्वीकप्रयो-
गयोरपि मन्त्रस्याऽविकारे सिद्धे विकृतौ द्विबहुपद्वीकप्रयोगयोरपि

प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नोहः । नचैवमनेक-
पाशकायां विकृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योहानापत्तिः
एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यम् प्रकृती पाश-
स्यैकत्वेन तद्वतैकवचनस्याऽपूर्वसाधनवृत्तिपरिच्छेदकीभूतसंख्याप्रका-
शकत्वेन विकृतावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमूहावश्यभावात् ।
प्रकृते त्वेकवचनस्य प्रमाणान्तरावधृतपद्मनेकत्वावद्द्वयप्रयोगविषयेऽपि
पाशाधिकरणन्यायेन प्रवृत्त्यवगतेर्न परिच्छेदकीभूतसंख्याप्रकाशकत्व-
मिति वैषम्यम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ अग्निगुः ॥ एवं क्रतुपशूनां समानविधानत्वपूर्वपक्षे “प्रास्मा”
इत्यग्निगुप्रैषएकवचनान्तएव तेषु प्रयोक्तव्यः । पद्मोशब्दवत् ।
नत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुक एव दैक्षादौ एकवचनस्य प्रत्येकव्यक्त्यभि-
प्रायेण गणेऽपि श्रुत्यैव सम्भवात् । अतएव यस्य पुंलिङ्गस्य श्रुत्या
स्त्रीपुंगणे असम्भवस्तत्राऽत्यन्तनिषिद्धलक्षणायां प्रमाणाभावान्नेषीवर्ज-
पुंपशुष्वेव सङ्कोच इति वैषम्यम् । असमानविधानत्वासङ्घान्ते तु
“प्रास्मा” इत्ययं वचने लिङ्गे च “प्रैभ्यो स्यामिं भरतादि”त्येवमूहितव्य
एव । तदेतत्तार्त्तीयस्य समानविधानत्वविचारस्य प्रयोजनमाच-
कथनम् । ८ । ३ । ८ ।

॥ प्रतिनिधौ ॥ यत्र तु अवयवसादृश्येन प्रतिनिधिनियमो यथा
नीधारपूतोकादौ तत्र व्रीह्यादिशास्त्रेणैव नीवारादिगतव्रीह्यवयव-
समानजातीयावयवानामपि साधनत्वावगतेः संस्कारविधीनां मुख्य-
द्रव्यसमानविधानत्वस्य तृतीये स्थापितत्वात् “व्रीहीणां मेधे”ति
मन्त्रोऽपि अविकारिणैव प्रवर्त्तते । नतु नीवाराणामित्येवमूहितव्यः ।

एवं सोमपदघटितमन्त्रा अपि, प्रतिनिधौ मुख्यस्थानापत्त्यतिदेशे प्रमाणाभावात् । न च नौवारगतब्रीह्यवयवाद्दौ ब्रीहिवृत्तजातौ प्रमाणाभावेन तत्र कथं ब्रीह्यपदप्रयोगः । पुरोडाशप्रकृतित्वस्य षष्ठार्थत्वेन ब्रीह्यपदवाच्यब्रीहिवृत्तजातेः प्रकृतित्वायोगे ब्रीह्यपदेन लक्षणाया ब्रीहिवृत्तसाधनताक्षिप्तसाधनताकत्वसम्बन्धेन ब्रीह्यवयविन इव तदवयवानामप्युपादानेन नौवारगतब्रीह्यवयवानामपि प्रकाशनोपपत्तेः । ब्रीह्यभिर्यजेतेत्यनेन हि ब्रीहिवृत्तजातेः साधनता शब्देनोच्यते तदाश्रयावयविनस्तदवयवानाञ्च साधनता त्वर्यादाक्षिप्यते इत्युक्तं दृतीये ।

वस्तुतः पुरोडाशस्य ब्रीह्यवयवतण्डुलप्रकृतित्वस्यैव सत्त्वेन ब्रीह्यपदेन ब्रीह्यवयवानामेव लक्षणाञ्च । सोमत्वादिकं त्ववयवावयविवृत्तिजातिरिति पूतौकगतसोमावयवेष्वपि साऽस्त्वैव पूतौकगतविजातौयावयवबाह्यत्वात् तु सा नाऽभिव्यज्यते । अतस्तत्राऽपि नोहः । यदि हि नौवारत्वादिना नौवाराणां प्रतिनिधौ साधनत्वं भवेत् तदा तेषां साङ्गप्रधानकरणासम्भवे कर्मविध्याक्षिप्तानां संस्कारविधुत्तरप्रवृत्तिकतया समानविधानत्वाभावाद्भवेदपूरुहः ।

वस्तुतस्तु तदाऽपि नौवारेषु ब्रीह्यधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः । सत्यपि ब्रीह्यकार्यापन्नत्वे लौकिकधर्मग्रहणेनैव तेषां निराकाङ्क्षत्वाद्युपावटस्तरणवर्हिषीवाऽतिदेशकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा यूपावटस्तरणेऽपि वर्हिःसाध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः । फलचमसे तु “तमस्मैभक्षं प्रयच्छे”दिति लिङ्गादेवातिदेश इति वैषम्यम् । यदि तु द्रव्यमात्रासम्भवे कर्मविधिमात्रलोचनयैव संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव

नोवारणां साधनत्वावगम इति विभाव्यते तेषां प्रोक्षणादिधर्मांशे समानविधानत्वेऽपि “ब्रोहीणां मेध” इति मन्त्रस्य यवप्रयोग इव नोवारप्रयोगेऽपि लोपो भवेन्न तूहः ।

इयमेव च द्वयो गतिर्यत्र नाऽवयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधिर्यथाऽवघातप्रतिनिधितयानखनिर्लुञ्चनादौ । तत्र सर्वथैव धर्माणां लोपोऽ“धिसवनमसि वानस्यत्व”मित्यादिमन्त्रमात्रलोपो वा । प्रकृते तु नोवारपूतौकादौनाम् अवयवघटितसादृश्येन प्रतिनिधित्वाद् द्रव्यशास्त्रेणैव साधनत्वावगतेः संस्काराणामिव ब्रौह्मादिपदघटितमन्त्रस्याऽपि अनूहेन प्रास्यविघातः । तदेतदपि तार्त्तियाधिकरणस्य प्रयोजनमात्रकथनम् । ८ ३ । १० ।

॥ असंसर्गिषु ॥ दैचे अभिगुप्रैषि “उदीचीनाम् अस्य पदोनिधत्तात् सूर्यश्चक्षुर्गमयताहातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुन्दिशः श्रौत्रं पृथिवीं शरीर”मिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्येत्येकवचने द्विवचनबहुवचनोहो निरपवादः । पद इत्यत्राऽनूहोऽपि चक्षुरादिपञ्चकविषये तूहानूहचिन्तायां सत्यऽपि अधिष्ठानभेदे इन्द्रियं लाघवाद्ग्रासण्यहस्यकमेव कथ्यते । अभिमतश्च परेषामपोदं प्राणवायौ । अतश्च तस्यैकत्वादेकवचनं समवेतार्थकमेव पशुभेदे तद्गोदादूहितव्यम् । प्राणपदवाक्ये प्राणन्तु अधिष्ठानस्याऽपेयकत्वादेकमेवेति तत्र सुतरामूहः । शरीरस्य तु प्रत्यक्षत एकत्वात् ततोऽपि । न च चक्षुषो व्यासण्यवृत्तित्वे एकगोलकविनाशेऽपि चाक्षुषानापत्तिः एकगोलकमात्रवृत्तिखण्डचक्षुरन्तरेणैव चाक्षुषोपपत्तेरितिप्राप्ते, भिन्नदेशावस्थिताश्रयभेदे तदाश्रयभेदस्य रूपादाश्रौत्सर्गिकस्य त्यागेन

व्यासज्यहृत्तित्वकल्पने प्रमाणाभावादन्वयासर्वप्राणिसाधारख्येनैक-
चक्षुःकल्पनापत्तावस्मादिष्टसिद्धापत्तेः प्रत्यधिष्ठानं नानैवेन्द्रियम् ।
तच्च प्रमाणान्तरवशात्तैजसादोत्यन्वदेतत् । तच्च पद्मोन्यायेनेकत्वस्य
प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणाऽप्युपपत्तेरनूह एव ।

वस्तुतस्तु गोलकाधिष्ठितस्य सूर्यगमनासम्भवात् ततो निर्गत-
स्यैवाऽत्र चक्षुःपदेनाभिधानं । न च पर्यग्निकरणोत्तरमेवाधिगुप्रेषात्
तदानोश्च चक्षुरादौनां गोलकस्थत्वाच्च निर्गमनमिति वाच्यम्
अनन्तरभाविसंज्ञपनफलस्यैव पूर्वमुत्थमानत्वेन बाधकाभावात् ।
अतश्च निर्गतस्य चक्षुषः प्रदोषप्रभावदनेकस्याऽपि संसर्गणैकीभावात्
प्रकृतावेकवचनं निर्व्विध्यम् । ततश्च विकृतावपि तथैव सम्भवादनूहः ।
न हि निर्गतचक्षुषां प्रदोषानामिव भिन्नदेशावस्थानस्यैवकल्पनात्रैकी-
भावः । एकगोलकनिमोलने तत्पुरःप्रदेशावस्थितघटादेर्गोलकान्तर-
स्थितचक्षुषा दर्शनेन निर्गतचक्षुषो विस्फारणकल्पनादेकीभावोपपत्तेः ।
अत्र च तेजस्त्वादिवच्चक्षुषादिकमपि अवयवावयविहृत्तिजातिः ।
तेन तत्तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भिरारब्धोवयव्यऽपि चक्षुरेवेति नोह-
प्रसक्तिः । एवं प्राणपदवाच्यघ्राणेन्द्रियेऽपि बोध्यम् । शरीरे तु
यद्यपि नैकीभावसम्भवस्तथापुत्र्यमानस्य कारणौभूतसूक्ष्मपृथिव्यां
लयापरपर्यायगमनस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् प्रकृतावेव स्तुत्यर्थमुत्थ-
मानतया असमवेतार्थकत्वादनूहो द्रष्टव्यः । शरीरे ऊहं केचि-
दिच्छन्ति । ६ । ३ । ११ ।

॥ एकधा ॥ तत्रैव प्रैषे “एकधाऽस्य त्वचमाच्छता”दिति श्रुतम् ।
तत्र षष्ठान्तं द्वितोयान्तश्च पशुगणे द्विवहुवचनान्तेनोहितव्यमित्य-

विवादम् एकधाशब्दस्य त्वविकारोऽथ वा अभ्यासात्मको भाक्त ऊह इति चिन्तायां एकधाशब्दस्य एकप्रयत्नसाध्यत्वे एकदेशकालत्वे च लौकिकप्रयोगेण नानार्थकत्वावगतेः प्रकृताविकत्वाच्चोद्देशतः कालतो वा साहित्यरूपार्थाऽसम्भवेन त्वचःसाकल्यसम्पत्तये एकप्रयत्नसाध्यत्वस्यैव ग्राह्यत्वेऽपि विकृतावश्रुताभ्यासकल्पने प्रमाणाभावादेकधाशब्देनार्थान्तरभूतं देशतः कालतो वाऽनेकत्वच्छेदनसाहित्यमेव शक्या प्रकाशयत इत्यविकारादनूहः । यदि तु उपकारपृष्ठभावेन पदार्थानामतिदेशात् प्रकृतौ यस्य शब्दस्य योऽर्थो निर्णोतस्तस्य तदर्थपृष्ठभावेनेव प्रास्यवगतेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्य प्रयोजनत्वकल्पनमुपपत्तिमदिति विभाव्यते । तदाऽस्तु एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव विकृतावपेकधाशब्दार्थः । तथाऽपि तु नाऽभ्यासः । सङ्घदुश्चरितेनेवेकधाशब्देन सर्व्वत्वगुणैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि च सहितानां सर्वासां त्वचामेकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वं बाधितम् तथाऽपि प्रतिप्रधानं गुणात्तत्तैर्युक्तत्वादुद्देश्यानां त्वचां साहित्याविवचनाच्च प्रत्येकमेव सम्मार्गादिवत्तास्वैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्यान्वयबोधोपपत्तेर्नार्थाऽभ्यासेनेति प्राप्ते ।

प्रकृतौ यादृशनिर्णयं प्रति यादृशपदज्ञानस्य यादृशसामग्रीसत्त्वं फलोपधायकता विकृतावपि तादृशसामग्रीसत्त्वं एव तादृशपदज्ञानस्य तादृशनिर्णयोपधायकत्वं वाच्यम् इतरथा प्रकृतिवद्भावानुपपत्तेः । तदिह प्रकृतौ एकधाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्ष्येणैकत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकीकृत्य त्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वप्रकारकः पर्याप्तिसंसर्गको निर्णयोजनितः । न चाऽनौविकृतौ सङ्घदुश्चरितेनैक-

धाशब्देन सहकार्यान्तरनैरपेक्षेण सम्भवति । तस्य समुदितत्वकत्वं विशेष्यतावच्छेदकोक्तत्वाऽपि तादृशबोधजनकत्वात् । अतश्च तादृशबोधे बाधितविषयत्वप्रतिसम्बन्धानस्याऽपि उक्तनिर्णये सहकारिकारणता वाच्येति । अधिकसामग्रीकत्वात् प्रकृतिवद्भावबाधापत्तिः । अतः प्राक्तसहकारिकारणमात्रेण प्रत्येकत्वग्विशेष्यकनिरुक्तबोधजननार्थं एकधापदस्य यावत्त्वचमभ्यास आवश्यक एव । सोऽयं अभ्यासमात्रेण प्रकृतितोऽन्यथाभावाद्ब्रू इति व्यवहियते न तु अयं वस्तुतः संस्कारोहादिसाधारणोहलक्षणाक्रान्त इति धेयम् । ८ । ३ । १२ ।

॥ मेधपतित्वम् ॥ तत्रैव प्रैषे “उपनयत मेध्यादुर आशासानामेधपतिभ्यां मेध”मिति श्रुतम् । केषाञ्चित् तु शाखिनां “मेधपतयो मेध”मिति । तत्र न तावच्छाखाभिदेनाऽत्र मन्त्रभेदः । एकदेशवैलक्ष्येऽपि शाखान्तराधिकरणन्यायेन प्रत्यभिज्ञानबलेन तदेकत्वावगतेः । ततश्च तदर्थोऽपेक्षक एव वाच्यः । तेन मेधस्य पशोः पतिर्यजमानो देवता वा अर्थो वाच्यो न तूभयं न च मेधपतित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्यैकत्वात् तदवच्छिन्नोभयाभिधानेऽपि न दोषः इति वाच्यम् तथात्वेऽपि इतरपदानां ततस्तदर्थघटिततत्तद्वाक्यार्थविषयकविलक्षणबोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः । तथा हि यजमानपरत्वे यजमानाय यो मेधः पशुर्भोगसाधनत्वेनाऽऽसौत् तं मेध्या भवन्त ऋत्विजः दुरो यज्ञहारश्चोत्तानोत्करयोर्मध्यं उपनयत स्त्रौयदक्षिणां यजमाननिष्ठं फलं वा आशासानाः सन्त इत्यर्थः । देवतापक्षे देवतायै मेधं पशुमाशासाना मेध्या भवन्तस्तं दुरःप्रति उपनयतेत्यर्थः ।

केचित्तु देवतापक्षे देवतायै पशुमाशासाना भवन्तो मेधप्राप्तद्वीया
दुरो यज्ञद्वाराणि हृदयादीनुपपनयतेत्यर्थं इत्याहुः । सर्वथा विल-
क्षणबोधहयजनकत्वानुपपत्तेरेकरूपएवाऽर्थो वाच्यः । न च बोध-
हयजनकत्वे सकलच्छतस्रं शब्दस्य सकलदर्शप्रत्यायकत्वमिति नियम-
भङ्ग एव दूषकतावीजं न च तदत्राऽस्ति शास्त्रामेदेन द्विःश्रुतस्य
सकलच्छवचाभावादिति वाच्यम् तद्याऽपि लिङ्गकल्पितश्रुतेरनेकत्व-
कल्पनागौरवभिया एकस्यैवाऽर्थस्य वाच्यत्वात् तदिह किंपरत्व-
मिति चिन्तायां देवताया विग्रहाद्यभावेन स्त्रामित्वापरपर्यायपति-
त्वानुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव । न च तस्यैकत्वेन द्विवचनानुपपत्तिः
पाश्र्चन्यायेन तदुपपत्तेः ।

वस्तुतस्तु दम्पत्योर्व्यासव्यवृत्तिकर्तृत्वैक्याद्यजेतेतिवदेकवचनं
पन्नोयजमानाभिप्राये च वसानाविति वद्विवचनम् । अतएवैक-
पन्नोक्तप्रयोगे द्विवचनान्तएव मन्त्रोऽन्यत्र त्वेकवचनान्तएवेति
नाऽस्मभ्यते विकल्पोऽपौति प्राप्ते,—

यजमानपरत्वे पशोराशासनस्य तावत् सिद्धत्वेनैव वैयर्थ्यं दक्षिणा-
दौनां चाऽश्रुतानां कल्पनाच्च तदाशासनमपि सम्भवि । अतोदेव-
खादिव्यवहारसिद्धयर्थं देवताया अपि स्त्रीकाराख्यसम्बन्धस्य द्वतोव-
साधितत्वात् तमादाय मेधपतित्वोपपत्तेर्देवतापरत्वमेव । अकनन्तु
त्वदुक्तरीत्येव देवतात्वस्य अन्वौघोमयोर्व्यासव्यवृत्तित्वादेकत्वोपपत्ते-
रधिष्ठानभेदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाऽपुपपन्नमेव । कर्तृत्वइव च
देवतात्वेऽपि मेधपतित्वं सामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमिति न काचित्
क्षतिः ।

एवञ्च विकल्पोऽपि फलमुखत्वात् दोषाय । प्रयोजनं पूर्वपक्षे सचे द्वयोरपूजो विकल्पश्च अर्थद्वयानुसन्धाने सिद्धान्ते त्वग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते । ८ । ३ । १३ ।

॥ नियमो वा ॥ यत्र देवतात्वमेकमधिष्ठानन्तु एकं बहु वा तत्र द्विवचनान्तस्याऽधिष्ठानपरत्वात् तदनुरोधेनोहः । एकवचनान्तस्य त्वविचार एव देवतात्वस्यैकत्वात् यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत” “वैश्वदेवं धूम्रमालभेत” “स एतान् पशूनादित्येभ्य आलभेत”त्यादौ । अत्र वायुरिकमधिष्ठानं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहुवो देवा अधिष्ठानम् । यद्यपि च शब्दस्यैव देवत्वान्नाऽत्रशब्दानां बहुत्वं । तथाऽपि देवत्वादिव्यवहारसिद्धयर्थं कल्पस्य स्त्रीकारस्याऽप्यर्थनिष्ठस्यैव कल्पनात् स्त्रीकारघटितमेधपतित्वस्याऽप्यर्थत एवोपपत्तेरर्थ एवाऽत्राऽधिकरणे परम्परया देवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यत इति तद्बहुत्वोपपत्तिः । एवमादित्यानामपि बह्वनामेवाऽधिष्ठानत्वं बहुवचनानुरोधात् । न च शब्दस्य देवतात्वपक्षे चतुर्थ्युपात्तदेवतात्वे प्रातिपदिकलक्षणस्याऽऽदित्यपदस्यैवाऽन्वयात् तस्य चैकत्वेन बहुवचनेनाऽप्येकत्वस्यैव लक्षणात् कथमधिष्ठानानेकत्वमिति वाच्यम् सत्यामपि लक्षणायां स्वशक्याश्रयवाचकपदवृत्तित्वसम्बन्धेनैव लक्षणादाश्रयरूपेऽर्थे बहुत्वोपपत्तेः । अतश्च तत्र देवताधिष्ठानसंख्यानुरोधेन द्विवचनान्तस्योहः । देवतात्वस्त्वेकम् अनेकत्वे प्रमाणाभावात् । आदित्येभ्य इत्यत्राऽपि न बहुत्वं विभक्त्युपात्तदेवतात्वान्वयि अपि तु बहुत्वस्याऽर्थिकमर्थसम्बन्धं गृहीत्वा तत्तद्वृत्तित्वमेवेति तत्राऽपि देवतात्वैकत्वम् । अस्तु वा बहुवचनबलात् तत्र देवतात्वभेद इति न

तदिहोदाहरणं किन्त्वग्रिमसूत्रेण । तदेतत् पूर्वोधिकारस्य
प्रयोजनमात्रकथनमिति मन्तव्यम् । ८ । ३ । १४ ।

॥ अर्थान्तरे ॥ यत्र तु देवतात्वान्यनेकानि अधिष्ठानं त्वेकमनेकं
वा तत्रैकवचनान्तस्याऽपूराहो यथा “त्वाद्द्रं पाद्वीवतं अग्नये पावकाय
पशुमालभेत” । “आग्नेयः कृष्णशोवः सारस्वती मेघीवभुः सौम्य”
इत्यादौ । अत्र त्वष्टृपद्वीवतोरग्निपावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेऽपि तद्वि-
चतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः । तृतीयोदाहणे तूभयभेदः । अतस्तत्र
उभयोरपि मन्त्रयोस्तत्तत्संख्यावशेनोहः । न चाऽनयोर्मन्त्रयोरर्थ-
हयपरत्ववशेनोहाङ्गीकारे प्रकृतौ विकृतौ वा देवतात्वतदधिष्ठान-
रूपार्थभेदात् समुच्चयापत्तिरिति वाच्यम् उभयोरपुत्रभयार्थप्रति-
पादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः । एकवचनान्तो हि देवतात्वे परम्परा-
सम्बन्धेन मेधपतित्वं वदन् परम्परासम्बन्धघटकतया अधिष्ठानमपुत्रप-
स्थापयति । अग्नौषोमत्वादिना तदुपस्थितिस्तु मेधपतिपदादश-
क्येव । द्विवचनान्तोऽपि अधिष्ठाने मेधपतित्वं वदन्स्त्रीकाराख्यसम्ब-
न्धस्य देवतात्वाधीनत्वाद्देवतात्वमपुत्रपस्थापयतीति सत्यऽपि विषयता-
भेदे उभयोरपुत्रभयोपस्थापकत्वाद्विकल्पोपपत्तिः ।

इति श्रीखण्डदेवविरचितायां भाट्टद्वैपिकायां

नवमस्य तृतीयपादः ।

भाट्टदीपिका ।

नवमाध्यायः ।

चतुर्थपादः ।

॥ षड्विंशति ॥ तत्रैव प्रथे “षड्विंशतिरस्य षड्भ्रायस्तानुष्वोष्वा-
वपतादिति” श्रुतं तत्राऽस्य मन्त्रस्य ऋषमन्त्रत्वाभावेऽपि समवेत-
प्रकाशकत्वसम्भवे असमवेतार्थत्वस्याऽन्यास्यत्वादेविकार एव पशुगण
इति तावदनाशङ्क्यं विकारोऽपि कौटुम्बिक इति चिन्तायाम्—

प्रकृतिदृष्टपदान्यन्वात्वे प्रमाणाभावादश्रुतपदान्तरकल्पनानुपपत्ते-
र्यावत् पशुगतसमस्तवंकिप्रकाशनाथं षड्विंशतिरस्येति पहइयावृत्ति-
रेव । अतएव प्राक्ततपदबाधे प्रमाणाभावात् कचिदपि एकवचनोऽहः ।
“अदितिःपाशं मेधपतये मेध”मित्यादावपि अभ्यासेनेव सर्वपाशादिप्र-
काशनोपपत्तेः । अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया श्रुतस्यैवाऽभ्यासकल्पने
लाघवाच्च । अन्यथा द्विधा चिधेत्वेवमूङ्गेनैव प्रकाशनोपपत्तौ एकधापद-
स्याऽप्यभ्यासानापत्तेः । न च एकत्वादीनां प्रकृतावेकत्वादिनाऽनुहे-
श्यत्वादपूर्वसाधनोभूतसंख्यात्वेन प्रकाशने च विकृतावपि पशुबहु-
त्वादेरपूर्वसाधनोभूतस्य प्रकाशनाथं बहुवचनादिप्रक्षेपावश्यभाव
इति वाच्यम् । “आग्नेयं कृशाग्रोवं सौम्यं वभ्रु”मित्यादौ पश्वे कत्वस्यैव
तत्तदपूर्वसाधनत्वेन बहुत्वस्याऽविहितत्वात् प्राजापत्यानित्यादावपि
यागबहुत्वार्थमेव बहुवचनोपादानेनाऽतिदेशप्राप्तस्य पश्वे कत्वस्यैव

तत्तदपूर्वसाधनत्वाच्च । अतश्च तत्प्रकाशनार्थमावृत्तिरेव श्रुतपदस्य युक्ता । न तु सूर्यादिपदवत् पदान्तरप्रक्षेपः । यत्तु मूले एतत्पक्षसाधनार्थं षड्विंशतिसंख्या पशुभयसम्बन्धप्रधानमिदं वाक्यं प्रतिपशुभेदेन तत्सम्बन्धं प्रकाशयितुमभ्यसनीयमिति युक्तिरुपन्यस्ता । सा सम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य गुणत्वेन प्राधान्यशङ्कानुपपत्तेर्वाक्यार्थरूपस्य चाऽशाब्दत्वेन सुतरां तदनुपपत्तेः प्राधान्येऽपि च तस्य प्रतिपशुभेनाऽपि प्रकाशनोपपत्तेरभ्यासे प्रमाणाभावादुपेक्षिता । अत उक्तयुक्तौव पदद्वयाभ्यासः प्रसाध्य इति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु पशुगणे एकप्रयोगविधिपरिगृहीतानामनेकेषां साङ्गानां यागानां योगपद्यावगतेरर्थप्रकाशनकार्यस्याऽपि योगपद्यावगमात् तदनुरोधेन युगपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्याऽवश्यकत्वात् क्वचिच्छ्रयमात्रस्वैवाऽभ्यासः । “अदितिःपाश”मित्यादौ तु गुणानुरोधेन प्रधानप्रातिपदिकस्याऽभ्यासे प्रमाणाभावादपि नाऽसौ अपि तु बहुवचनाद्युह एव ।

यद्यपि च बहुत्वं न कस्यचिदङ्गं तथाऽपि पाशप्रातिपदिकेनाऽनेकपाशोपादाने साधुत्वार्थं तत्प्रक्षेपस्वैवाऽवश्यकत्वात् । नचैकवचनान्तपत्नीशब्दवत् प्रत्येकव्यक्त्यभिप्रायेणैकवचनप्रयोगः तस्य पाशैकत्वानेकत्वसन्देहजनकतया निर्णायकत्वाभावात् । प्रकृतिवद्भावबोधप्रसङ्गेनाऽप्रयोज्यत्वादतएव “द्विधानयोस्त्वचे”त्याद्युहाङ्गीकारेऽपि एकैकत्वचि प्रयत्नद्वयसाध्यच्छेदनकत्वशङ्काजनकतया निर्णायकत्वाभावादगत्या एकधापदेऽभ्यासाङ्गीकरणम् । प्रकृते तु विवक्षितार्थविषये संशयजनकत्वाभावाद्योगपद्यसम्पत्तये ऊहाङ्गीकरणमेव

युक्तम् । तत्रापि षड्विंशतिपदिके अन्यथात्वे प्रमाणाभावात् षड्विंशती षड्विंशत इत्येवं वचनएवोहः । संख्याप्रधानत्वाच्चास्य वाक्यस्याऽयमर्थो निर्णीयते । तथाहि । सर्वत्र द्वौ त्रय इत्यादयः संख्याशब्दाः संख्येयप्रधाना एव विंशत्यादयस्तु संख्याप्रधानाः । दृष्टार्थता च तत्प्राधान्ये अन्यूनयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वचनात् साकल्यावगमेन तत्प्रकाशनव्यङ्ग्यत्वात् अतः प्रधानभूतषड्विंशतिप्रातिपदिकेनाऽन्यथाभावः । नचैवं विंशतिर्गवामिति वदं क्रौणां गुणत्वे वंक्रौशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वापत्तिः । संख्याप्राधान्येऽपि “देवदत्तादयःपर्वत” “पञ्चपञ्चाशतस्त्रित्ततः संवत्सरा” इत्यादौ लक्षण्या संख्येयशब्दस्य संख्यासामानाधिकारण्यदर्शनेन वंक्रिमल्लक्षण्या वंक्रिशब्दाऽपि सामानाधिकारण्योपपत्तेः ।

न च लक्षणाभियैव संख्येयवंक्रिप्राधन्यं विंशतिर्गव इति वदिति वाच्यम् तथात्वेऽपि षड्विंशतिशब्दस्य संख्येयसामानाधिकारण्यसम्पत्तये तल्लक्षणाङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । नामार्थयोः पार्श्विकान्वयवेलायामपि अभेदेनैवान्वय इति नियमानङ्गीकारे तु ममाऽपि वंक्रौणां समवेतत्वसम्बन्धेन संख्यायामन्वयोपपत्तेर्न लक्षणा । न च वंक्रिशब्दस्य वंक्रिमल्लक्षण्या संख्याविशेषणत्वे तस्या एकत्वेनैकवचनापत्तिः बहुवचनस्य स्वशब्दाश्रयसमवेतवृत्तित्वसम्बन्धेनैकत्वलक्षणार्थत्वात् । तव मतेऽपि संख्येयप्राधान्ये षड्विंशतिरित्येकवचनेन स्वशब्दाश्रयसमवायिवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणाया आवश्यकत्वाच्च । नचैवं विनि मनाविरहः वंक्रिपदे जघन्यत्वस्यैव नियामकत्वात् अतश्च प्रधानभूतषड्विंशतिपदे अन्यथाभावा-

नुपपत्तेः । “षड्विंशती अनयो वंक्रय” इत्येवं वचनोऽह एवेति प्राप्ते ।

“ता अनुष्ठयीञ्चयावयता” इति वंक्रोणामिव परामर्शात् तासामिव प्राधान्यं संख्या तु तद्विशेषणत्वेनोपात्ताऽपि साकल्यसूचिकेति नाऽदृष्टार्थतापत्तिः ।

एवञ्च षड्विंशतिपदगतैकवचनस्य बहुत्वलक्षणार्थत्वेनाऽसमवेतार्थत्वात्तेवोऽहसम्भावना । अपि तु षड्विंशतिप्रातिपदिक एव समवेतार्थत्वादूहः । अतश्च “द्विपञ्चाशदनयोवंक्रय” इति समस्य वचनमेव युक्तम् । किञ्च प्रकृतावप्येकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदश त्रयोदश वंक्रयः समस्यैव षड्विंशतिपदेनोक्ता इति इहाऽपि समस्यैव सर्वाः प्रकाशयितव्या इति गम्यते । यद्यपि च न्यायसिद्धमपौदं समासवचनं एकधा षड्विंशतिरिति “द्विद्विर्बद्धना” मित्याश्वलायनसूत्रमूलभूतश्रुत्या सुब्रह्मस्थानूहवदाभासोक्तुमुचितम् । तथाऽपि “षड्विंशतिरिति समासेन वे”ति साङ्ख्यनसूत्रमूलभूतश्रुत्या पक्षे समासस्याऽप्यभ्यनुष्ठानान्न विरोधः । अतएव पक्षेऽभ्यासेऽपि द्विवारमेव न तु यावत्पशु । एकधाशब्देऽप्येवमिति द्रष्टव्यम् । वोऽस्यैव यावत् पक्षेऽप्येकप्रयत्नच्छेद्यत्वनिर्णयोपपत्तेः । ८ । ४ । १ ।

॥ अश्वस्य ॥ अश्वमेधे सवनोयपशुरश्वस्तूपुरगोऽसृगौ चेतरी विहितौ । तेषामेकप्रयोगत्वात् तन्मन्त्रेणाऽग्निगुप्त्रे पठनीये अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्विक्रिकत्वादितरयोः प्रत्येकं षड्विंशतिविक्रिकत्वात् पूर्ववत् समस्य वचने षड्विंशतिरेषां वंक्रय इति प्राप्तम् । तत्रायं मन्त्रः समान्नातः । “चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो वंक्रोरश्वस्य स्वाधितिः समेति । अष्टिद्रा-

गात्रा वयुना कृणोत परव्यहरनुष्यांविशस्ते”ति । अयञ्च लिङ्प्रकरणाभ्यां वंक्रिविशसनप्रैष एव विनियुज्यते न तु याव्यादौ अतश्चौपदेशिकेनाऽनेनाऽतिदेशप्राप्तस्वाऽभिगोरञ्जविषये वंक्रिप्रकाशनमात्रांशे बाधादञ्जस्वाऽयं मन्त्रान्ययोऽस्तु द्विपञ्चाशदनयोर्वंक्रय इति समास इत्यपि प्राप्तम् ।

तच्चेदमपरं वचनं “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया”दिति । तदनेन किं विधीयत इति चिन्तायां न तावदत्रप्रतिषेधविधिः । स हि चतुस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधो वा स्यात्तादृक्प्रतिषेधो वा । उभयथाऽपि विहितप्रतिषेधे विकल्पापत्तेरसम्भवः । अन्ये ऋग्जज्ञष्णापत्तिश्च ऋक्प्रतिषेधे च षड्शीतिरित्येवं समासस्यैव प्राप्तेः षड्विंशतिपदयुक्ताऽभिगुप्रैषस्वाऽप्राप्तत्वेन तस्याऽपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च षड्विंशतिपदेन षड्शीतिपदोपेताभिगुप्रैषलक्षणया तस्याऽनुवादत्वे च लक्षणैव दोषः । अतो न गिरागिरितिवन्न चतुस्त्रिंशदिति निषेधानुवादः । षड्विंशतिरिति च षड्विंशतिपदमात्रस्य पाठप्राप्ते मन्त्रे इरापदवह्विधानं । तद्वदेव च निषेधानुवादबलाच्चतुस्त्रिंशत्स्थानापन्नत्वं विधानबलाच्च मन्त्रान्तर्गतषड्विंशतिपदेनाऽञ्जवंक्रिसंख्यालक्षणायामपि न दोषः ।

नचैवकारेण विधिशक्तिप्रतिबन्धाच्च षड्विंशतिरित्यस्य विधित्वमिति वाच्यम् एवकारस्य विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । “अत्र ज्ञेवाऽवपन्तो”त्यादौ तद्युक्तेऽपि विधिदर्शनाच्च । नचैवकारेण स्वार्थ एव विधेयत्वापादनेन षड्विंशतिपदे विधेयत्वप्रतिबन्ध इति वाच्यम् षड्विंशतिपदस्यैव विधिमङ्गीकृत्यैवकारस्यैवाऽयोगव्यावृत्तिरूपं फल-

मादाय चतुस्त्रिंशत्पदव्याहृत्याऽन्ययोगव्याहृतिरूपं फलमादा-
यैव वाऽनुवादत्वोपपत्तेः । अतश्चाश्वे “षड्विंशतिर्वाजिनो देववन्धो”-
रिति मन्त्र इतरयोस्तु प्राकृत एव समासेनेति प्राप्ते ।

न तावदत्रैवकारोऽयोगव्याहृत्यर्थकतयाऽन्ययोगव्याहृत्यर्थकतया
वाऽनुवादो वैयर्थ्यापत्तेः, पदमात्रेण स्तुत्यनुपपत्तेश्च अन्ययोग-
व्याहृत्यनुवादस्य निषेधेनैव सिद्धौ पुनरनेन करणे सुतरां वैयर्थ्याच्च ।
निबृक्तद्विविधैवकारार्थविधौ चाऽयोगव्याहृतेस्तावत् षड्विंशति-
पदस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वादयोगस्याऽप्रसक्तत्वेन विधानासम्भवः । षड्विं-
शतिपदविधानावश्यकत्वे ततएव तस्याः प्राप्तत्वाच्च । अतएव
नाऽन्यनिवृत्तेः तद्विधाने विकल्पस्याऽवश्यकत्वाच्च । अतएवाऽऽत्र-
ह्येवाऽवपन्तो”त्यादावेवकारार्थविधौ “न तौ पशौ करोती”ति तद्वि-
कल्पापत्तिरित्युक्तं कौस्तुभे ।

वस्तुतस्तु निषेधसमभिव्याहृतैवकारण्यले प्रतिप्रसवरूपता स्रवि-
षयस्याऽनुवाद्यतेव वाऽनुभवसिद्धा । शब्दशक्तिवैचित्र्यस्याऽनुभव-
सिद्धस्याऽपङ्गोत्तमशक्यत्वात् । न च वैशेषिके मन्त्रे षड्विंशतिपदस्य
प्रतिप्रसवः सम्भवति । न च प्राकृतएवाऽभिगौ षड्विंशतिपदप्राप्तौ
तस्य प्रतिप्रसवः तथात्वे “न चतुस्त्रिंश”दिति निषेधानुवादानुप-
पत्तेः । वैशेषिकमन्त्रेषां प्राकृताऽभिगुवाधेन तत्र षड्विंशति-
पदप्रतिप्रसवानुपपत्तेश्च । तूपरगोमृगयोर्द्विपञ्चाशत्पदप्राप्तौ तत्र
षड्विंशतिपदप्रतिप्रसवेऽपि निषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थेव ।

आश्वलायनमताङ्गीकारे तु तत्र षड्विंशतिपदस्यैव सत्त्वात्
प्रतिप्रसवानुपपत्तिः । अतएवकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन षड्विं-

विंशतिपदोपज्ञितषड्शोतिपदोपेताभिगुप्रेषज्ञतया तस्यैव प्रति-
 प्रसवः । सोऽपि न विधेयः । एवकारिणाऽनुवाद्यत्वावगमात् ।
 तत्प्रामिञ्चेत्यम् । “न चतुस्त्रिंश”दित्ययं वैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधविधिः ।
 चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षणया तदादिसर्वमन्त्राभिधानात् । पदमात्र-
 प्रतिषेधे तत्र षड्विंशतिपदप्राप्त्यभावेन “षड्विंशतिरित्येव ब्रूया”-
 दित्यस्याऽनुवादत्वानुपपत्तेः । अतोवैशेषिकमन्त्रप्रतिषेधेवाऽयं
 ततश्च “न तौ पशौ करोतौ”तिवद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः । अभाव-
 पक्षे च अतिदेशप्राप्तस्य षड्शोतिपदोपेतस्याऽभिगोरेव न्यायेन प्राप्त-
 त्वात् षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः ।

आम्बलायनमते तु “षड्विंशतिःषड्विंशतिश्चतुस्त्रिंशदेषां वंक्ष्य”
 इत्येवमाकारकाऽभिगुप्रेषस्य षड्विंशतिपदेन लक्षणान्तस्यैवाऽयमनु-
 वादः । एतेनैवकारयुक्तवाक्येनोक्तविधाऽभिगुप्रेषस्यैव प्रतिप्रसव-
 विधिः । वाचनिकेन चाऽभिगुप्रेषेण पाठप्राप्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य
 बाधाश्च चतुस्त्रिंशदिति निषेधो नित्यानुवादः । वैशेषिकमन्त्रस्य
 वाचःस्तोमादौ विनियोगश्च वेयर्थमपि । एवञ्च विकल्पोऽपि
 नाऽष्टदोषदुष्टो भविष्यति । एवकारस्याऽयोगव्याहृत्तेरन्वययोगव्याहृत्ते-
 र्वाऽनुवादो भविष्यतीत्यपास्ता । निषेधपूर्वकैवकारस्यैव एवकार-
 सम्बन्धस्याऽनुवाद्यत्वप्रतीतिः । तादृशस्यैव यच्छब्दादिवदेवकारस्याऽपि
 स्वसम्बन्धविधिप्रतिबन्धकत्वात् ।

अतएव उपवासाःपतन्तोत्युक्ते उपवासानेव कुरु न तु प्रवासं
 गच्छेत्यत्र प्रवासनिवृत्तिरेव विधेया न तूपवास इत्यनुभवसिद्धम् । यत्र
 तु न निषेधपूर्वकता तत्राऽनुभवबलादेवकारसम्बन्धस्याऽपि विधाने न

का चित् क्षतिः । यथा “अचञ्छेवाऽवपन्ती”त्यादौ । प्रकृते तु एवकार-
सम्बन्धिनोऽभिगुप्रेषस्याऽविधेयत्वान्न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः ।
शास्त्रप्राप्तस्य निषेधाच्च “न तौ पशौ करोती”तिर्वाहकल्पः ।
षड्विंशतिरित्येवेत्ययं अकरणपक्षे न्यायप्राप्तानुवादःसन्नकरणप्रशंसया
करणस्यैव निन्दार्थवादः । एवञ्च वैशेषिकमन्त्रस्य प्रकरणमपि न
बाधितं भवति । विकल्पस्तु बहुवचनान्तपाशमन्त्रवन्न विरुध्यते ।

नचैवमभिगुप्रेषस्य विधेयत्वेऽपि एवकारार्थस्यैव वैशेषिकमन्त्रा-
स्यान्यनिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेर्न चतुरुंशदि”त्यस्यैवाऽनुवादत्वं
किं न स्यादिति वाच्यं एवमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेण विकल्प-
स्याऽपरिहर्यत्वात् । अतएवा “अचञ्छेवाऽवपन्ती”त्यादावप्राप्तपरि-
संख्यैवाऽङ्गोक्तता कौस्तुभे । तन्मन्त्रकारस्य तु तत्रैवकारार्थविधि-
मङ्गीकुर्वतस्तत्र विकल्पापत्तिस्तद्देव चेह तदनापत्तिरित्ययं पर्यनु-
योगोदुर्द्वरो न तु मम । न च तवाऽपि विनिगमनाविरहताद-
वस्थ्यम् एवकारस्यऽऽयोगव्याहृत्यन्ययोगव्याहृतिरूपनानार्थकतया
सन्दिग्धार्थकत्वेन निःसन्दिग्धार्थकनिषेधस्यैव विधित्वाङ्गीकारात् ।
अतःसिद्धोऽश्वमेधेऽप्यऽभिगावूहः ।

अत्र च सूत्रव्याख्यानुरोधेन किञ्चिद्वैलक्षण्येन च भाष्यकारिणैका-
धिकरणं वार्त्तिककारिण चाऽधिकरणद्वयमाश्रितं तत्प्रमेयमात्र-
लिखनप्रवृत्तेन मयोपेक्षितम् । ६ । ४ । २ ।

॥ वनिष्ट् ॥ अभिगुप्रेष एव “वनिष्ट्, मस्य माराविष्टोरूकं मन्त्र-
माना” इति श्रुतं तत्रोरूकपदेन किं उलूकस्याऽभिधानं किंवा वपाया
इति चिन्तायां वपायामुरूकशब्दप्रयोगाभावादन्वय वेदे लकारस्थाने

रकारदर्शनाज्ञोकेऽपि च रोमाणि लोमानीत्यादौ रलघटितपदयोः
समानवृत्तिकत्वदर्शनादुरुकपदेनोलूकाभिधानं ततश्चोलूकबुद्ध्यावनिष्टं
माच्छिद्यतेति मन्वार्थः । ततश्चवपानेकत्वेनोरुकशब्दस्योह इति प्राप्ते ।

न तावद्वनिष्टोः सर्वथैव लवनं निषिध्यते । हृदयादिवत्तस्य
हृदिह्येन लवनस्वाऽवश्यकत्वात् । नाऽपि उलूकसादृश्यबुद्धि-
लवनकाले निषिध्यते अदृष्टार्थत्वापत्तेः । अत उरुकशब्देनाऽवयव-
योगिन वपाभिधानमेव वपोद्धरणकाले वपां मन्यमाना भ्रान्त्या वनिष्टं
माच्छिद्यतेत्यर्थः । वनिष्टोर्वपायोगोत्तरकालं लवितव्यत्वात् अत-
स्तस्य पूर्वलवनप्रतिषेधवचनं दृष्टार्थं भवति । अवयवयोगश्चो-
शब्दोविस्तोर्णवाचो दीर्घश्छान्दसः । कशशब्दो मेदोवाचो नामैक-
देशे नामग्रहणात् कशब्दोऽपि तद्वचन एव ततश्च पदद्वयमिदं समासो
वा विस्तीर्णं मेदोवपाख्यञ्च तदर्थः । न च रूढ्या योगबाधः । रफ-
घटितस्य पदस्योलूकेऽपि रूढ्यभावात् । अतश्च वपानेकत्वे उरुणिका-
नोति पदद्वयपक्षे उरुकाणोति समासपक्षे च ऊहः कार्यः । ८ । ४ । ३ ।

॥ प्रशसा ॥ तत्रैव प्रेषे “प्रशसावाह” इति श्रुतं अत्र कृणुतादिति
अनुषज्यते । तत्र प्रशसेत्यनेन किं करणीभूतः शास उच्यते उत
प्रशस्तत्वमिति चिन्तायां प्रशंसायामदृष्टार्थत्वापत्तेः प्रशसेति तृती-
यान्तं अकारलोपेन ऋस्वेन च शासवाचिशशासशब्दशासिं वैशासभाव-
ञ्चते इत्यादिलिङ्गादसिवचनः । ततश्चासिना खड्गेन बाह्वृच्छिन्द-
तेति प्रेषार्थः । यद्यपि च स्वधितिरेव पशुप्रकरणे सामान्यतश्छेदेन
विहितस्तथाऽपि बाहुच्छेदेन मान्दवर्णिकोविशेषविधिरनेन न विरु-
ध्यते । अतश्चाऽश्वमेधे “शतं वाजताहरितच्छरवोसयो भवन्तो”ति

असिबहुत्वस्य विधानात् तदनुरोधेनोह इति प्राप्ते भाष्यकारादिभिरेवं समाहितं प्रत्यक्षविहितस्वधितिसत्त्वे मान्द्वर्णिकशासविधिकल्पनायां गौरवात् प्रशसापदं प्रशस्तत्वपरमेवेति तत्तु स्वयमेव “दश-प्रयाजानिद्वाशासमाहरे”ति वाक्यस्य लिखितत्वाच्छासस्याऽपि पशौ विहितत्वेनोर्पोक्षतम् ।

वस्तुतस्तु वीधायनादिसकलकल्पपर्यालोचनया शासपदस्य स्वधितावपि शक्त्यवगमाद्बाहुच्छेदनेऽपि स्वधितेरेव प्रसक्तेर्न मान्द्वर्णिकद्रव्यान्तकल्पना । यत्तु “असिं वैशासमाचक्षत” इति लिङ्गं तत् स्वधितेरेव असितुल्यत्वेन स्तुत्यर्थं अग्निशब्दस्य निर्घण्टौ स्वधितिपर्यायत्वेन पाठाद्वा शासशब्दस्य स्वधितिपर्यायत्वसूचनार्थं न विरुध्यते । अतश्च शासस्य बाहुच्छेदने करणत्वसत्त्वेऽपि प्रशसेतिपदेन न तदभिधानं तकारमात्रलोपस्य बाहुलकत्वे सम्भवति अकारलोपस्य ऋस्वस्य च बाहुलकत्वाङ्गोकारे प्रमाणाभावात् द्वितीयादिवचनान्तत्वाङ्गीकरणे बाहुसामानाधिकरण्ये सम्भवति वेयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वाच्च । द्विवचनस्याऽकारादेशस्तु स्वतन्त्र रूढविहित इति न तस्य बाहुलकत्वं एवञ्च शनादोषणीत्यादिप्रायपाठोऽपि सङ्गच्छते । अतश्च प्रशसापदेन प्रशस्तत्वाभिधानात् तस्य चाऽविकलत्वसूचनार्थतयाऽदृष्टार्थत्वाद्बाहुविहङ्गावूहः । तत्राऽपि प्राक्ततपदस्य बाहुद्वये छान्दसत्वाद्बाहुबहुत्वे द्विपाशकायां विकृतौ बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्येवाऽप्रवृत्तेः स्वाधीने शब्दप्रयोगन्यायेन प्रशस्तान् बाह्वनित्यूहः । पूर्वपक्षे च प्रशासैरिति द्रष्टव्यम् ।

इदञ्च महाभाष्यस्वारस्यात् कान्तधातोरेव सान्तधातोरेऽपतुल्य-

न्यायत्वात् क्षिप्विचौ नस्त इत्यङ्गीकृत्य शासपदस्यैव शस्येति छान्द-
समित्यापाद्य प्रशंसार्थत्वमुक्तम् । यदा तु महावार्त्तिकस्वाग्स्वा-
हङ्गुप्रयोगाच्च सान्तधातोः क्षिप्विचावित्येतदापाद्यमानस्वरानुगुष्ठां-
च्छसुहिंसायामित्यनुशिष्टस्य हि सार्थकस्य शसधातोर्लुप्तक्षिवन्तस्य
द्वितीयान्तरूपाश्रयणेऽपि छान्दसत्वकल्पनाङ्गिसासाधनस्वधितिकर-
णकत्वावगते र्याङ्गिकसम्मतः शासपदवावेवोहोऽनुसन्धेयः । ८ । ४ । ४ ।

॥ श्येन ॥ तत्रैव प्रेषे “श्येनमस्य वक्षःक्षण्य”दिति श्रुतम् ।
तत्र श्येनपदं इवशब्दानुषङ्गेण वक्षस उपमार्थमित्यविवादम् । इव-
शब्दार्थस्य सादृश्यमित्यपि । तच्च बहुतरधर्मैः सम्भवे कतिपयधर्मैरन्या-
स्यत्वादाकारविशेषणैव । अतश्च वक्ष उद्धृत्य कर्त्तनादिना श्येनाकारतां
सम्प्राप्य यष्टव्यमिति पक्षो विधिस्तु पशुवत् प्रकृतित्वेनेति प्राप्ते—

अवदानवाक्ये “ऽथवक्षस” इति श्रवणात् तस्यैव हविष्टप्रतीतेर्न
कर्त्तनादिना तन्नाशः शक्यः कल्पयितुं तेन सादृश्यसम्पत्तिरविकलो-
द्धरणादेव जायत इति अविकलोद्धरणं प्रकाशयितुमेव सादृश्यानुवादो
दृष्टार्थत्वात् । इतरथा श्येनाकारताया मान्त्रवर्णिक्या विधाने गौरव-
मदृष्टार्थता वाऽपद्येत । एवं “शलादोषणीकश्यपे वांसी कवघोरुस्त्रेक-
पर्णाष्ठोवन्तइत्यादि”ष्वपि द्रष्टव्यम् । शला शलाके कश्यपे च कच्छपा-
विव कवघा गतिसाधनाश्वादियानसदृशे स्त्रेकपर्णाकरवीरपर्णा-
कृतौ अष्टीवन्तौ अस्थिसंयुक्तौ । अत्र च पूर्वपक्षे सिद्धान्ते च श्येना-
दौनामुपमानत्वस्याऽवश्यकत्वात् तथापि चेशब्दश्रवणेन सिंहो देव-
दत्त इतिवह्नीणत्वाभावात् सिंह इव ते वीरा इतिवह्नीविह्वलौ
अनूहितश्येनपदेनैवोपमानसिद्धेरनूह एव श्येनादिपदानां न्याय-

सिद्धः कल्पसूत्रकारसम्मतश्चेति यद्यपोदमधिकरणं नोहविचारोप-
योगि तत्राऽपि प्रासङ्गिकत्वात् दोषः । ८ । ४ । ५ ।

॥ प्रासङ्गिके ॥ अग्निहोत्रे “अग्नयेज्योतिषते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतो हुतेऽग्निहोत्रे उद्वापेदि”ति श्रुतं तत्र
किमिदं प्रायश्चित्तं दर्शाद्यर्थप्रणोतस्याऽग्नेरग्निहोत्रकाले उद्धाने
भवति नेति चिन्तायां—

यच्छब्दसमभिव्याहृतेन लिङ्गा पदश्रुत्या निमित्तत्वमुद्धानस्य
प्रतीयते । न च तदुद्धानमात्रस्य नाशापरपर्यायस्य सम्भवति यत्-
किञ्चिन्नाशस्य सर्व्वदासत्वेन कादाचित्कत्वव्याप्यनिमित्तत्वा-
सम्भवात् । अतो हविरात्तिन्व्यायेन प्रतियोगितासम्बन्धेनाऽग्नि-
विशेषणं । तत्राऽपि चाग्नेरवयवशोनाशस्य सर्व्वदा सत्त्वादग्नि-
त्वावच्छिन्नजगतीतलवर्त्तिसर्व्वग्निनाशस्य च कदाप्यसम्भवा-
दवश्वं करिष्यमाणान्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकनाशस्यैव प्रकरणादिना निमित्तत्वावसायादुक्तप्रयोगोपयोग्य-
वयविनाश एवेदं अवश्यञ्चायमर्धोभेदनहोमादावपि वक्तव्य एव ।
प्रकृतप्रयोगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात् अतस्तद्देवेद-
मारादुपकारकं अग्निहोत्राङ्गम् ।

अस्तु वा नष्टस्याग्नेरुत्पादकाङ्गायां वैश्वधन्यायेन पदान्तर-
कल्पनयाऽस्याग्निहोत्रापेक्षितादृष्टरूपान्मुत्पादकत्वकल्पनया सन्नि-
पत्थोपकारकत्वमेव । भेदनहोमस्य दृष्टरूपकपालजनकत्वस्य
बाधितत्वादारादुपकारकत्वमिति विशेषः । अतएवाऽग्न्युत्पादन-
प्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते एतत्प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः अहुतेऽग्नि-

होत्र इत्यनुवादः । भेदनहोमस्तु कपात्रकार्यं निष्पन्नेऽप्युद्घासनात्
पूर्वं भवत्येवेति विशेषः । सर्वथा दर्शाद्यं प्रणोतस्याऽप्यग्नेरग्नि-
होत्रोपयोगित्वान्निमित्तसंस्कार्यशोरुभयोरपि सत्त्वेन तदर्थं कर्त्तव्यै-
वेष्टिः । न च तथाऽपि दर्शादौ वैधममन्त्रकोहरणाभावादुद्घृताग्नि-
नाशाभावेन निमित्ताभावः । उद्धतत्वस्य हविरुभयत्ववदग्निविशे-
षणत्वेनाऽविवक्षितत्वादिति प्राप्ते ।

नाऽत्रोद्धृतत्वं उद्देश्यविशेषणं करिष्यमाणप्रयोगोपयोगुद्घृतत्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्यैव निमित्तत्वात् वैधस्यैव चोद्धरणस्य
निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नाऽतिप्रसङ्गः । उद्धृतस्याग्निरेवेति अग्निपदं
नित्यानुवादः । इतरथा अजस्रपक्षे उद्धृतत्वाभावादुद्धृत इत्यस्य पात्रि-
कत्वेनानुवादत्वापत्तेः । गार्हपत्यादिनाशेऽपि ज्योतिषतोऽप्युद्घातपक्षे ।
अतश्च दर्शाद्यं प्रणोतेनैवाऽग्निहोत्रानुष्ठानादुद्धरणस्य प्रसङ्गसिद्ध
कार्यनया लोपे निमित्ताभावादेव न नैमित्तिकानुष्ठानं अपि
तु अन्वाहिताग्निनाशप्रायश्चित्तमेव अत्र च पूर्वपक्षे उद्घृ-
ताग्न्यभावमात्रेणान्यथात्वाद्भाक्तोद्घप्रसक्तेः सिद्धान्ते तदपवादात्
सङ्गतिः । ८ । ४ । ६ ।

॥ धारणे ॥ “अनारभ्य धार्यो गतत्रिय आहवनीय” इति श्रुतं तत्र
गतश्रोतृत्वं ग्रन्थान्तरे अन्यथा व्याख्यातमपि तन्मन्त्रे प्राप्ताश्रीत्वमिति
व्याख्यातं । तदिह यदा तन्निमित्तके आहवनीयधारणे कृतेऽग्निहोत्र-
काले स उद्घापेत्तदा तदुत्पत्त्यर्थं ज्योतिषतोऽष्टिः कर्त्तव्या न वेति
चिन्तायां निमित्तसंस्कार्ययोः सत्त्वात् कर्त्तव्या । न च धारणे कृते
तत्प्रयोगोपयोगुद्घरणभावादकरणं अनुद्धृतस्य धारणायोगेन ततः-

LIST OF BOOKS FOR SALE AT THE LIBRARY OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, II, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*,
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

Complete copies of those works marked with an asterisk* cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	A.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-5 ; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV., Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. I	2	0
*Anu Bhāshya, Fasc. 2-5 @ /10/ each	2	8
Anumana Didhiti Prasariṇi, Fasc. I, @ /10/	0	10
Astasāhasrikā Prajnāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I	0	10
Acavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 1-9 @ 1/ each	18	0
Bālam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	1	14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3 ; Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	4	6
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6 ; Vol. II, Fasc. I, @ /10/ each	4	6
Bauddhastotrasaṅgraha	2	0
Brhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Brhadharma Purāna, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Cāntideva, Fasc. 1-5 @ /10, each	3	2
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3	1	14
Catadūsanī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
*Catapatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-7 ; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Catasāhasrikā-prajnāpāramitā, Part I, Fasc. 1-16 @ /10/ each	10	0
*Caturvarga Chintamani, Vol. II, Fasc. 1-25 ; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 ; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/	1	4
Clokavartika, (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	8	2
*Crauta Sūtra of Cāṅkhāyana, Vol. I, Fasc. 1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-4 ; Vol. III, Fasc. 1-4 ; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	10	0
Cri Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14

	Rs.	A.
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadahara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Acarasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	3	2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parsista	2	0
Ditto Grihya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradiph, Fasc. 1	1	4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ 1/4/ each	17	8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Kiranavali, Fasc. 1, @ /10/	0	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each	6	14
Mahā-bhāṣya-pradīpodyota, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-12; Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each	19	6
Ditto Vol. IV, Fasc. 1-2 @ 1/4 each	2	8
Manutikā Sangraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each	9	0
*Mīmamsā Darśana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Mugdhahodha Vyākaraṇa, Fasc. 1-2, @ /10/ each	1	4
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1, @ Rs. 1-4	1	4
Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	3	2
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-3 @ /10/ each Rs.	6	14
Nyāyabandhutikā, Fasc. 1 @ /10/ each	0	10
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	1	14
Nyayasārah	2	0
Padmāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/ each	12	0
Prākṛita-Paīngalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Prākṛita Laksanam, Fasc. 1 @ 1/8 each	1	8
Parācāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each	12	8
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parīksamukha Sūtram	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4
Samarāicca Kaha, Fasc. 1-4, @ /10/ each	2	8
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12
Sucruta Samhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Suddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
*Taittreya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
*Taittirīya Samhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14
*Tāudya Brāhmana, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantr Vārtika (English) Fasc. 1-10 @ 1/4	12	8
Tattva Cintāmani, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintāmani Didhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	3	2
Tattva Cintāmani Didhiti Prakas, Fasc. 1-4, @ /10/ each	2	8

	Rs.	A
Tattvārthādhigama Sūtram, Fasc. 1-3 @ /10/	...	14
Tirtha-intamoni, Fasc. 1-3, @ /10/ each	...	14
Trikānda-Mandanam, Fasc. 1-5 @ /10/	...	14
Tul'si Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/	...	2
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 2-13 @ /10/ each	...	14
Uvasagadaśo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/-	...	0
Vallāla Carita, Fasc. I @ /10/	...	10
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/	...	12
*Vāyu Purāna. Vol. I, Fasc. 3-6; Vol. II. Fasc. 1-7; @ /10/ each	...	14
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II. Fasc. I @ /10/	...	10
Ditto Vol. II. Fasc. 2-4, @ 1/4	...	12
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	6
Vrhat Svayambhā Purāna, Fasc. 1-6 @ /10/	...	12
Yogasāstra, Fasc. 1-3	...	12
<i>Tibetan Series.</i>		
Amarakosah	...	0
Bauddhastotrasaṅgraha, Vol. I	...	0
A Lower Ladakhi version of Kesarasaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each	...	0
Nyayabindu Dharmakīrti, Fasc. I	...	0
Paṅ-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	0
Rtogs brjod dpag śkhri S'iā (Tib. & Sans. Avadhāna Kalpalata) Vol. I,	...	0
Fasc. 1-9; Vol. II. Fasc. 1-9 @ 1/- each	...	18
Shet-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6	...	0
@ 1/ each	...	14
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/-	...	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	...	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III,	...	0
Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2-each	...	36
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	...	8
Akbarnāmah English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7; Vol. III,	...	4
Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	...	21
Arabic Bibliography, by Dr. A Sprenger @ /10/	...	10
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 112 @ 1/- each	...	0
Catalogue of Persia Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic	...	0
Society of Bengal, Fasc. 1-3 @ 1/- each	Rs. 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc. 1-21 @ 1/8/	...	8
each	...	31
Faras Nama, Fasc. 2	...	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	0
Fihrist-i-Tusi, or Tusy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	0
Hadiqatul-Haqqat, (Text & Eng.)	...	8
History of Gujarat	...	0
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc. I @ /12/ each	...	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	8
Iqānāmah-i-Jabāngiri, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	14
Issbah, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	...	0
Ma'ssir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each	...	0
Massir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1.10;	...	0
Index to Vol. I. Fasc. 10-11; Index to Vol. II. Fasc.	...	0
10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /1/ each	...	35
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/ each	...	8

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

	Rs.	A.
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-2	...	...
Muntakhahu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 10/ each	...	2 0
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc 1-5 and 8 Indexes; Vol. III; Fasc. 1 @ 1/- each	...	9 6
Muntakhahu-l-Lucāb, Fasc. 1-19 @ 10/ each	...	11 14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	...	2 0
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. 1	...	0 10
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12 each	...	1 8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	...	1 0
Qawaninu 's-Sayyad of Khuda Yar Khan Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut-Col D. C. Phillott	...	5 0
Riyāzu-s-Salāqin, Fasc. 1-5 @ 10/ each	...	3 2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	...	5 0
Tadhkira-i-Khushnavisan	...	1 0
Tabaqāt-i-Nāsiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	...	14 0
Ditto Index	...	1 0
Tārikh-i-Firuz Shāhi of Ziyāu-d-dim Barni Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	4 6
Tārikh-i-Firuzshāhi, of Shams-i-Sirāi Aif, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	3 12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	3 0
The Mabani 'L Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	...	0 8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. @ 1/	...	1 0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1 5 @ /10/ each	...	3 2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	10 10

ASIATIC SOCIETIES PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8) 1875 (7), 1876 (7) 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Journal and Proceedings. N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 9905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members,
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4 to. @ 6/ each ... 18 0
9. Kacmiracabdamrta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/ each ... 35 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N. B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the 'Treasurer, Asiatic Society,' only, 31-10-11.

Books are supplied by V. P. P.